

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

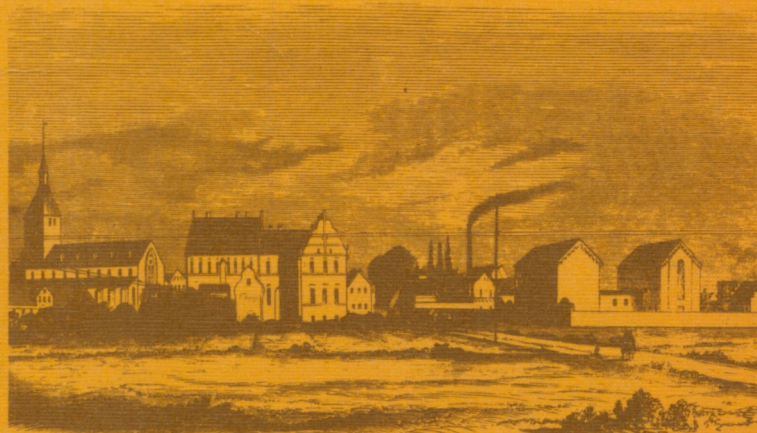
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG

1983

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

33

Erhvervshistorisk
Årbog

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

33

1983

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS
1984

OMSLAG:

Albanikvarteret i Odense, se side 14

TITELVIGNET:

Udsnit af Hjørring-købmanden Chr. N. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk Årbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION:

Ib Gejl
Chr. R. Jansen

UNDER MEDVIRKEN AF

Henrik Fode
Finn H. Lauridsen

Trykt med støtte af
Statens humanistiske Forskningsråd
ISBN 87-504-0495-4

Copyright © by Erhvervsarkivet 1984

Printed in Denmark
by
Special-Trykkeriet Viborg a-s

Indhold

<i>Hans Chr. Johansen: Økonomiske og sociale virkninger af 1857-krisen i Odense</i>	7
1857-krisen i Odense 9 – Handel og omsætning 10 – Byggeriet 13 – Industri og håndværk 14 – De sociale effekter 17 – Noter 18.	
<i>Gunnar Christensen: Dansk Fiskeriforening – dens forløbere og udvikling 1884 til 1913</i>	21
Fiskeriets udvikling fra 1870'erne til 1913 21 – Forløberne 33 – Dansk Fiskeriforening 1887-1914 66 – Afrunding 73 – Kilder og litteratur 75 – Noter og henvisninger 77.	
<i>Henrik Fode: Teknologi og samfund</i>	85
Den institutionelle ramme 87 – Det industrielle gennembrud – og et eksempel 89 – Konjunktursvingninger, Sociale konsekvenser 91 – Ny lovgivning 93 – Maskinerne og arbejdsmarkedet 95 – For og imod 97 – Noter og henvisninger 99.	
<i>Kim Jørstad: Da Odense handsker var komme for ordet</i>	103
En strid om udensyning 103 – Handskefremstilling 106 – Eksportsuccessen 108 – Arbejdsprocessen 109 – De økonomiske bagmænd 111 – Lahns leverandører 115 – Svendene 117 – Læredrengene, De ufaglærte 119 – Konklusion 121 – Noter 123.	
<i>Poul Kragelund: Tre Bergske blade 1880-1904</i>	125
Indledning 125 – De Bergske blade 126 – Viborg Stifts Folkeblad 128 – Ringkjøbing Amts Dagblad, Thisted Amts Tidende 131 – Oplags- og abonnementsforhold 133 – Annoncer – struktur og udvikling 147 – Accidenstryk 156 – Indtægtsfordeling 157 – Udgiftsfordeling 159 – C. Bergs økonomiske relation til bladene 162 – Redaktørerne 166 – Meddelelserne 172 – Personale uden redaktionel indflydelse 173 – Sammenfatning og konklusion 174 – Kilder og litteratur 177 – Noter 179.	
<i>Søren Balle og Flemming Nielsen: Registrering af lokalstof i Århusaviserne</i>	183
Projektets formål og baggrund 183 – Afgrænsning af emneområder 184 – Valg af registreringssystem 185 – Systembeskrivelse 188 – Registreringsarbejdet 191 – Registreringens anvendelse 194 – Litteratur 195.	
<i>Beretning om virksomheden</i>	197

Økonomiske og sociale virkninger af 1857-krisen i Odense

AF HANS CHR. JOHANSEN

»Pengekrisen 1857« er lidet undersøgt i detaljen og mindst for Provinsens vedkommende. Professor, dr.oecon *Hans Chr. Johansen* skildrer krisens forløb i Odense og når på det foreliggende kildegrundlag til den opfattelse, at der her i højere grad var tale om en beskæftigelseskrise i 1858 end en pengekrise i 1857.

Blandt økonomiske kriseår er 1857 et af de mest udførligt beskrevne både i dansk og international historieskrivning¹. Af danske historikere omtales begivenhederne normalt under betegnelsen »pengekrisen i 1857«, og hovedinteressen samler sig omkring de dramatiske begivenheder i december måned, da C. F. Tietgen fik sit gennembrud i forbindelse med Privatbankens udlånseksponering og undersøgelsen af Hamburghandelsfirmaet Hendrik Pontoppidan og Co.'s soliditet, samt om de intense forhandlinger mellem regeringen, nationalbanken og grosserer-societetet, der førte frem til en ordning, der kunne øge likviditeten for erhvervslivet.

Derimod behandles de realøkonomiske og sociale virkninger kun meget overfladisk, og det er også karakteristisk, at der i de forskellige fremstillinger næsten udelukkende gøres rede for udviklingen i København, mens det om Provinsen kun nævnes, at den jyske handel som følge af krisen blev løstrevet fra sit tidligere stærke afhængighedsforhold af Hamburg².

At krisen var mere end en »pengekrisen« kommer dog – nærmest mellem linierne – frem enkelte steder i tidligere fremstillinger. I den fyldigste behandling af krisen af J. Schovelin hedder det i indledningen om de *internationale* forhold: »Da julen kom, så den i næsten alle storstæder ind i titusinder af nye fattighjem ... arbejdspladser og fabrikker (var) lagt øde ... det var, som selve det økonomiske verdensmaskineri pludselig var gået i stå: produktion og omsætning, handel og skibsfart, ja selv jernbanernes godstrafik standsede som ved et trylleslag ... maskinernes hjul snurrede

ikke mere, dampfløjterne var tavse, fra værkstederne lød ingen hammer-slag³. Men på bogens efterfølgende 457 sider er der – end ikke med antydninger – sagt noget om disse aspekter af 1857-krisen, og andre fremstillinger forsøger ikke at rette op på denne skævhed.

Vil man sætte krisen ind i en realøkonomisk sammenhæng i stedet for at lægge hovedvægten på monetære forhold, er det naturligt at tage sit udgangspunkt i den forudgående udenrigshandelssituation. I årene 1853-56 udkæmpedes Krimkrigen mellem Rusland på den ene side og Tyrkiet, England og Frankrig på den anden. Krigen betød, at russisk korn næsten forsvandt fra det britiske marked, hvor det havde spillet en væsentlig rolle forud for krigen, og da tabet ikke fuldt ud kunne erstattes ved øget eksport fra andre lande, f.eks. USA og Preussen, steg verdensmarkedspriserne på korn kraftigt. Dette var naturligvis en fordel for kornproducenterne i disse lande, og også for dansk landbrug, hvis vigtigste eksportmarked var det britiske, gav det en kraftig højkonjunktur. Virkningen var i Danmark ikke begrænset til øget indtjening for de korneksporterende godsejere og bønder, men bredte sig også til byerne, idet en del af de stigende indkomster i landbruget blev brugt til investeringer i redskaber, fremstillet på de relativt nyetablerede danske jernstøberier, eller til indkøb af forbrugsgoder, hvoraf også mange var fremstillet i byerne.

Da freden vendte tilbage i 1856, ændredes situationen i modsat retning og forværredes af en stor høst i hele verden i 1857. Det britiske marked fik nu igen tilført meget store mængder af russisk korn, og kornpriserne faldt i slutningen af 1857 til omtrent halvdelen af niveauet i 1855. Følgen blev svigtende indtjening hos landbruget, og f.eks. i USA mindre gods med jernbanerne, der transporterede kornet fra præriestaterne ud til havnebyerne, idet det med de lavere priser ikke kunne betale sig at sende så meget korn til Europa som i krigsårene. Følgen blev, at flere jernbaneselskaber krakkede og trak kreditinstitutioner, der havde finansieret jernbanebyggeriet, med sig. Derved opstod »pengekrisen«, der via den indbyrdes afhængighed mellem verdens største finanscentre bredte sig som ringe i vandet.

Landbrugets svigtende indtjening efter krigen viste sig naturligvis også ved, at købene i byerne blev stærkt reduceret, og det må have givet økonomiske vanskeligheder for de byvirksomheder, der forsynede landbruget, og arbejdsløshed for disse virksomheders arbejdere. Det er disse realøkonomiske og sociale effekter, som ligger bag det ovenfor citerede uddrag fra Schovelins bog.

1857-krisen i Odense

I et forsøg på at vurdere, hvor alvorlig den realøkonomiske side af krisen var, skal der i det følgende gøres rede for, hvilke spor man kan finde af krisen i Odense, dengang den største provinsby i Danmark inden for landets nuværende grænser.

Såfremt man alene baserer undersøgelsen på den lokale avisomtale af krisen, kommer man let til den konklusion, at der også i Odense alene var tale om en »pengekrise«. Fyens Stiftstidende følger fra og med udgaven den 2. december 1857 nøje med i begivenhederne i København, og den 21. december meddeles det, dels i en artikel, dels ved en offentlig indrykket annonce, at kommunalbestyrelsen sammenkalder byens borgere til et møde i rådstuen næste dag kl. 18 »for under den nuværende pengemangel at kunne komme de handlende, de industri- og næringsdrivende til hjælp«. Den ledsagende artikel oplyser dog, at krisen i Odense ikke var så tryk-kende som andre steder. To dage senere bringer avisen referat af det velbesøgte borgermøde, hvor borgmesteren har foreslået, at der optages et lån på 300.000 rigsdaler med kommunal garanti, og at beløbet skal bruges til udlån til likviditetsbetrængte erhvervsdrivende. Forslaget var blevet vedtaget med 200 ja-stemmer mod 77 nej-stemmer.

I de følgende dage følger avisen forslaget op med beretninger om valg af bestyrelse for låneinstitutionen, men allerede den 12. januar 1858 oplyses det, at pengekrisen er kulmineret, og at der kun vil blive optaget $\frac{1}{3}$ af det foreslåede lån. Derefter viser avisen ikke større interesse for emnet⁴.

Odense var altså tilsyneladende kommet ret let gennem krisen, og det indtryk får man bekræftet ved at gennemgå regnskaberne for byens eneste bank, Fyens Disconto Kasse⁵. Den 23. december 1857 – altså dagen efter borgermødet – måtte banken henvende sig til den af staten etablerede midlertidige lånekasse med anmodning om hjælp. I ansøgningen hedder det bl.a.: Da Fyens Disconto Kasse i Odense under de nuværende diskonteringsforhold ikke ser sig i stand til med den nuværende kassebeholdning at kunne indløse alle med dens endossering løbende vekslers på insolvente firmaer såvel her som i Hamburg, tillader direktionen for herværende institut sig ærbødigst at ansøge om et kontant lån på 150.000 rigsdaler, hvoraf der tilbydes sikkerhed af herværende firmaer til beløb af 100.129 rigsdaler og af firmaer i Hamburg beløbende rigsdaler 20.000 og yderligere deponerede værdipapirer lydende på 45.800 rigsdaler og prioriteter på 78.200 rigsdaler⁶.

Kassen fik et lån på 100.429 rigsdaler, og gennem et samarbejde med Privatbanken i København sikrede det Odense-bankens likviditet i de

kommende måneder, så direktionen i juni 1858 kunne meddele, at den gennem hele krisen »prompte havde kunnet indfri sine forpligtelser«⁷, og årsregnskabet for perioden 1.7.1857-30.6.1858 viser da også, at der kunne udbetales 5% i udbytte til aktionærerne, men – som det fremgår af Tabel 1 – var omsætningen faldet kraftigt, og det kan være et vidnesbyrd om, at bankens kunder i 1858 havde et lavere aktivitetsniveau end i årene forud.

Tabel 1. Fyens Disconto Kasses status 30.6.1857 og 1858

Aktiver:	1857	1858	Passiver:	1857	1858
	– 1000 rdl. –	–		– 1000 rdl. –	–
Kassebeholdning	55	40	Aktiekapital	459	462
Indenlandske vekslers	931	455	Reservefond	42	24
Udenlandske tilgodehavender	195	82	Indlån	863	645
Andre udlån	200	368	Diverse passiver	30	15
Obligationer og aktier	27	27	Udbytte	32	23
Diverse aktiver	18	197			
I alt	1426	1169		1426	1169

Kilder: Statistiske Undersøgelser, nr. 24, Fyens Diskonto Kasses regnskaber, Erhvervsarkivet.

Går man i stedet over til at undersøge beskæftigelsesforholdene i byen, viser det sig vanskeligt at finde egnet kildemateriale, da man i samtiden ikke indsamlede statistiske oplysninger om arbejdsløshed. Man må i stedet benytte en række spredte oplysninger fra vidt forskellige kilder, men de viser til gengæld et ganske andet billede end den tilsyneladende lette krusning, som avisen berettede om.

Handel og omsætning

Et første tegn kan man finde i oplysningerne fra toldvæsenet om udenrigshandelsomsætningen over Odense tolddistrikt. Nogle nøgletal fra de årlige oversigter er gengivet i Tabel 2. For eksportens vedkommende kom der, efter at de gunstige forhold under Krimkrigen var kulmineret i 1855, en række år, hvor mængden af korn, der blev udskibet fra Odense, gik stærkt tilbage. Bunden blev nået næsten samtidig med »pengekrisen«s kulmination omkring årsskiftet 1857/58. Tager man i betragtning, at priserne samtidig faldt, må resultatet være blevet, at indtægterne både i Odenses

opland og hos byens kornkøbmænd er gået ned, og at 1858 har været det værste år.

Denne manglende købekraft i 1858 afspejler sig også i importtallene, der i tabellen er gengivet for nogle vigtige råvarer, der var af betydning for håndværk og industri. Værst har forholdene tilsyneladende været for byggeriet, idet træimporten blev mere end halveret fra 1857 til 1858, men også jernindustri- og energiproduktion ser ud til at være gået stærkt tilbage. Udviklingen har også betydet mindre aktivitet på havnen, hvor det må have været sværere for havnearbejderne at finde arbejde. Den samlede ind- og udskibede varemængde – både til og fra inden- og udenlandske steder – faldt fra 1857 til 1858 med omkring en tredjedel.

Tabel 2. De vigtigste import- og eksportvarer ved Odense toldsted 1855-59

År	Eksport				Trælast	Import	
	Byg	Hvede	Rug	I alt		Stang- og båndjern	Stenkul
	– 1000 tønder –				1000 kubikfod	1000 pund	1000 tønder
1855	96	17	61	174	489	1167	49
1856	88	15	39	142	507	1438	53
1857	71	23	38	132	481	1520	78
1858	57	18	25	100	222	869	41
1859	82	23	22	127	366	1034	58

Kilder: Statistisk Tabelværk, Fyens Stiftstidende

For at kunne vurdere krisens virkninger på de odenseanske købmandsvirksomheder nærmere, er i Tabel 3 vist de største handelsvirksomheders skattebetaling i perioden omkring kriseårene. Da der blev udskrevet omtrent samme absolutte beløb i skat for hele byen hvert år, og indtægtsgrundlaget for byen som helhed formodentlig har været lavere i 1857 og 1858 end i de øvrige år, vil en konstant skat betyde, at de pågældende købmænd har fulgt den almindelige indkomstudvikling, mens det vil kræve et større skattebeløb i 1857 og 1858, såfremt indkomsten har været konstant. Der er alene taget hensyn til den del af den kommunale skat, som blev udskrevet efter »formue og lejlighed«, dvs. et udtryk for de pågældendes skatteevne, i modsætning til den del af skatten, der blev opkrævet efter ejendommenes størrelse.

Tabel 3. De største Odensekøbmænds kommunale skattebetaling 1855-1859

	1855	1856	1857	1858	1859
	– rigsdaler –				
Elias B. Muus	475	475	475	51	230
H. C. Nielsen	250	250	250	150	150
P. Rasmussen	185	185	185	140	106
Halberstadt og Rasmussen	180	200	200	200	220
Weber	160	200	160	160	160
H. Teisen	160	160	180	220	220
Hoffgaard	156	156	156	180	200
M. Faber	150	150	150	170	200
Brdr. Schnackenburg	150	150	150	165	170
R. Holbeck	145	145	145	160	175

Kilde: Landsarkivet for Fyn, Odense magistratsarkiv, skattehovedprotokoller

At dømme efter tabellen er det kun de tre største handelsvirksomheder, der har lidt store tab omkring 1858, og af dem er det endda kun Elias B. Muus, hvor tabet sikkert kan henføres til krisen. I de to øvrige skete der nemlig personændringer, som kan forklare nedgangen, idet H. C. Nielsen døde, hvorefter forretningen blev drevet videre af enken⁸, og P. Rasmussen afhændede gradvis sin forretning til sønnen Joh. Rasmussen, der blev skatteansat selvstændigt.

Udviklingen hos Elias B. Muus kan følges tættere ud fra virksomhedens velbevarede arkiv⁹. I et brev dateret 9. december 1857 fra København, hvor Muus da opholdt sig, skriver hans kone til sin datter i Odense: »Pontoppidans standsning i går gjorde et skrækkeligt indtryk på alle, og den kære far går i en forskrækkelig spænding, blot hans kræfter må holde det ud. Vi havde en sørgelig nat, den kære far græd bitre tårer. Det er jo desværre et spørgsmål, om Halkjærs (Muus' vigtigste handelsforbindelse i København), og vi må selv være beredte på alt ... Du kan tro min søde Bertha, at det er strengt at indrette sig, når man går med et så tungt hjerte og ikke kan vide, hvornår måske vi også skal forlade dette hjem«¹⁰.

Så galt gik det nu ikke, men firmaet led store tab. Noget af dette skyldes pengekrisen i Hamburg, men de største tab er at finde på kornhandelen. Udviklingen var der meget forskellig for virksomhedens to afdelinger. I Kerteminde fortsatte de store kornkøb i løbet af sommeren 1857 til høje priser, men da videresalget skulle ske i efterårsmånederne, var priserne faldet, og det var svært at finde købere. Afdelingens leder, E. A. Prøvensen, måtte i oktober og november 1857 gentagne gange anmode om at få

tilsendt kontanter fra hovedkontoret – den 21. oktober endog med følgende nødskrig: »Penge må endelig sendes, da det er mig umuligt at begå mig med tom kasse altid«¹¹.

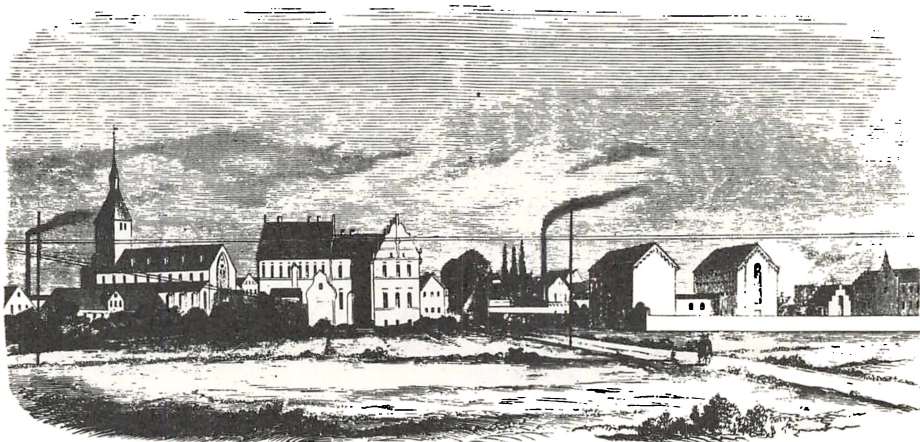
I Odenseafdelingen førtes derimod en mere forsigtig kornkøbspolitik. Ved udgangen af 1855 lå man med meget store kornlagre, som blev solgt i første halvdel af 1856, mens priserne endnu var gode. Derefter gik man over til kun at købe korn, der direkte videresolgtes, og efter maj 1857 ophørte denne afdeling helt med at handle med korn i et par år. Man undgik derved tab, men indtjeningen gik kraftigt ned, da kornhandelen havde været en af firmaets vigtigste områder¹².

Byggeriet

I årene forud for 1857 var befolkningen i Odense vokset kraftigt. Byen havde 5.782 indbyggere i 1801, 9.198 i 1840 og 12.932 i 1855. Indtil slutningen af 1840'erne var det meste af befolkningstilvæksten blevet opsuget inden for den gamle bys grænser uden omfattende nybyggeri, men omkring 1850 blev der åbnet et nyt centralt beliggende område ved et gadegennembrud, der åbnede for en ny gade, Kongensgade, der blev indført i Vestergade, og dette medførte en meget stor byggeaktivitet i første halvdel af 1850'erne. Da Kongensgade-området var ved at være udbygget, kastede man blikket på et nyt område syd for åen, som blev aktuelt, da amtet i forbindelse med planlægning af en ny landevej til Fåborg fastlagde en vejlinie, der gjorde det naturligt at bygge en ny bro – Albanibroen – over åen. Broen blev indviet i 1858. Forinden var der i 1856-57 blevet udarbejdet en plan for bebyggelsen i denne nye bydel, og det er således især der, man kan forvente at finde spor af en byggekriser i 1858, som importtallene antyder.

Den første ansøgning om byggeri i de nye gader kom til Odense bygningskommission den 5. februar 1857¹³, og hurtigt efter begyndte der en livlig byggevirkksomhed i området. Resultatet var, at der i løbet af 1857 og 1858 blev færdiggjort 16 ejendomme i gaderne Albanigade og Tværgade, men derefter gik byggeriet næsten i stå. I 1859 blev kun tre huse gjort færdig, og først efter midten af 1860'erne kom der igen fart i byggeriet.

Denne udvikling bekræftes af biskop Engelstoft, der selv havde oplevet byens udvikling i disse år. Han skriver i sin byhistorie om området syd for åen: »Da den store pengekrise 1857 pludselig standsede den hele byggevirkksomhed, så at det nye kvarter mellem Albanigaden og Frederiksgaden

Dette billede fra *Illustreret Tidende* 18. marts 1860 viser Albanikvarteret i Odense. Indtil omkring 1850 var kvarteret ubeboet, men med Fåborgvejens indføring fra syd over Albanibroen, der blev indviet 1857, var der skabt grundlag for ny udvikling. Til venstre i forgrunden ses det nye sygehus for Odense by og amt. På den anden side af Albanigade ses det nybyggede ting- og arresthus for Odense med tilliggende herreder. I baggrunden mellem disse bygninger ses Albanibryggeriet.

med sin ene korte gade og enkelte spredte bygninger og afstukne gader blev henliggende som en påbegyndt by indtil 1868-70¹⁴. Også billeder fra denne periode viser, hvor spredt husene lå midt på åbne marker.

Effekten på beskæftigelsen i byggebranchen blev dog ikke helt så langvarig, som man skulle tro ud fra disse udsagn, idet der begyndte et offentligt byggeri i området i løbet af 1859-60, som, selv om det kun omfattede to institutioner, var så store enheder, at det må have givet lige så meget beskæftigelse som adskillige private beboelseshuse. Det var et tugt- og arresthus, der kostede ca. 50.000 rigsdaler og blev færdiggjort i 1861, og Odense Amts og Bys sygehus, der kostede 70.000 rigsdaler og blev taget i brug den 23. april 1862.

Hovedbeskæftigelsesproblemet inden for byggebranchen i området må derfor have ligget i 1858 og begyndelsen af 1859, indtil institutionsbyggeriet begyndte, således som også træimporttallene antydede, og at byggeriet også gik i stå i andre dele af byen, kan ses af Tabel 4.

Industri og håndværk

Omkring 1857 var der endnu kun få industrivirksomheder i de danske provinsbyer, og der blev kun indsamlet få statistiske oplysninger om deres

Tabel 4: Byggeaktiviteten i Odense 1855-59

År	Antal anmeldelser om nybyggeri	Antal anmeldelser om ombygninger
1855	30	112
1856	25	115
1857	37	137
1858	11	99
1859	14	120

Kilde: Landsarkivet for Fyn, Odense magistrats arkiv, bygningskommissionen, kopibog.

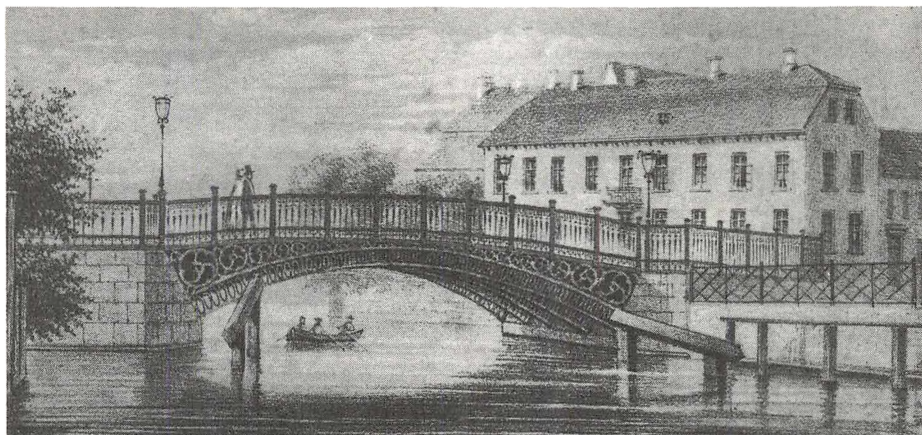
virksomhed. For Odenses vedkommende har man for de år, der lå nær kriseåret, kun oplysninger fra en industritælling i 1855¹⁵ og indberetninger fra det lokale toldkammer til de centrale myndigheder i København i 1860¹⁶. De viser for de største virksomheder i byen følgende arbejdsantal:

P. L. Brandts klædefabrik, 1855: 21 arbejdere, 1860: 20 arbejdere
 M. P. Allerups jernstøberi, 1855: 120 arbejdere, 1860: 78 arbejdere
 Jernstøberiet Phønix, 1855: 21 arbejdere, 1860: 45 arbejdere
 Nørrebros jernstøberi, 1855: 70 arbejdere, 1860: 35 arbejdere
 Odenses tobaksfabrikker, 1855: 111 arbejdere, 1860: 85 arbejdere

Bortset fra jernstøberiet Phønix er der en tydelig nedgang i beskæftigelsen, og nedgangslinien genfindes også, hvor der foreligger oplysninger i de to kilder om råvareforbrug og produktion. Allerup producerede f.eks. 300 skippund støbegods i 1855, men kun 155 skippund i 1860, og tobaksfabrikkernes cigarproduktion faldt fra 694.000 cigarer til 300.000.

Statistikken siger imidlertid ikke noget om, hvilke år mellem 1855 og 1860, der var de vanskeligste for industrien, men en anden kilde giver et fingerpeg for jernstøberiernes vedkommende. Det drejer sig om de kommunale hovedskatteprotokoller, der på støberiernes adresser opfører et betydeligt større antal arbejdere end dem, der boede på fabrikkerne. Formodentlig er der tale om de arbejdere, der ikke ejede fast ejendom, idet de blev beskattet på deres private adresse, men som alligevel havde tilstrækkelig indtægt til at komme op over den nedre grænse for beskatningen. Den sidstnævnte afgrænsning passer også med, at man f.eks. ved tekstil- og tobaksfabrikkerne, der hovedsagelig beskæftigede ufaglært arbejdskraft, ikke finder en tilsvarende opregning af skattepligtige arbejdere.

Da den kommunale skat pålignedes hvert år, kan man fra denne kilde få en mere fintmasket oversigt end fra industristatistikken. Antallet af skat-

Ligesom Albanibroen var Frederiksbroen tegnet og udført af fabrikant M. P. Allerup (1799-1858); det var landets første jernbro, indviet 1844. Broen var udført i én stor bue af støbejern, mens kørebanen var af træ; den havde navn efter guvernøren over Fyn, den senere konge Frederik VII. Bag broen ses »Sukkergården«, fra 1840 Elias B. Muus' købmandsgård. Dette tidligere raffinaderi var blevet ombygget, da Muus købte det, ligesom der blev opført pakhuis i tilknytning til ejendommen. Litografiet fra 1860 er gengivet i »Albanikvarteret i Odense. Registrant 1977.« Odense Magistrat. 2. afdeling.

tepligtige støberiarbejdere er vist i Tabel 5, og det ses af denne tydeligt, at det er i 1857 og 1858, at tilbageslaget indtræffer, hvad enten det manglende antal skatteydere skyldes en reduktion af medarbejderstaben eller en kraftig nedgang i lønningerne, som har bragt arbejderne under skattegrænsen – eller eventuelt en kombination af begge forhold.

Tabel 5: Arbejdere på Odenses jernstøberier 1855-60 opført under arbejdspladsen i de kommunale hovedskatteprotokoller

År	Allerup	Phønix – antal arbejdere –	Nørrebro	H. Rasmussen ¹
1855	32	8	29	–
1856	46	8	42	–
1857	–	–	5	1
1858	–	–	4	–
1859	24	10	3	3
1860	28	16	14	9

1. Virksomheden blev grundlagt 1856

Kilde: Landsarkivet for Fyn, Odense magistrats arkiv, hovedskatteprotokoller

Både Allerups og Nørrebros jernstøberi fremstillede landbrugsredskaber, og det er sandsynligt, at det især er denne del af produktionen, der har været svær at afsætte. Allerups andet speciale, jernbroer, var tilsyneladende mindre udsat. Firmaet havde i hvert fald hovedentreprisen på den nye Albanibro, der blev indviet den 6. juli 1858. Phønix synes i højere grad at have produceret kakkellovne, en vare, der måske ikke har været helt så konjunkturfølsom, men nedgangen i byggeriet kan på kort sigt også have hæmmet afsætningen af denne vare.

Af jernstøberierne gik det værst ud over Nørrebros, der blev erklæret konkurs den 12. december 1858, men førtes videre af en af hovedkreditorerne, købmand H. C. Niensens enke, i mere beskedent omfang i de nærmest følgende år, indtil produktionen blev standset midt i 1860'erne. Opførelsen ved konkursen viser en gæld på 58.948 rigsdaler og kun aktiver på 40.269 rigsdaler. De ikke-privilegerede kreditorer måtte afskrive halvdelen af deres tilgodehavender for at gøre det muligt at føre støberiet videre¹⁷.

Krisens indvirkning på de økonomiske vilkår for den talstærke håndværkerklasse i Odense lader sig ikke belyse nærmere. Arkivmaterialet fra byens lav beskæftiger sig i denne periode næsten udelukkende med problemer omkring næringsfrihedens indførelse, og der findes tilsyneladende ikke andet materiale, der kan bekræfte formodningen om svigtende afsætning for håndværkernes produktion. Lavsmedlemmerne var imidlertid så afhængige af det lokale marked, at det er usandsynligt, at den almindelige nedgang i købekraft ikke skulle have ramt dem.

De sociale effekter

Den nedgang i aktiviteten i 1858 inden for handel, transport, byggeri og industri, som den ovenstående gennemgang tyder på, må have betydet en høj arbejdsløshed blandt den del af byens indbyggere, der levede af lønarbejde.

De faldende priser har nok i nogen grad lettet forholdene for en del mennesker i byen, men svigtede indkomsten helt, må det have medført stor nød.

Arbejdsløshed blev ikke i samtiden anerkendt som en social situation, der umiddelbart udløste social bistand, og man kan derfor ikke af fattigvæsenes regnskaberne få noget sikkert indtryk af arbejdsløshedens omfang. De fleste poster viser en ret konstant stigning fra år til år i 1850'erne¹⁸. De samlede fattigudgifter steg fra ca. 17.000 rigsdaler i 1857 til ca. 19.000

rigsdaler i 1858, og af denne stigning faldt ca. 700 rigsdaler på de »ordinære almisser«, ca. 1.000 rigsdaler på ekstrahjælp ved sygdom og ca. 300 rigsdaler på udgifter ved fattiggården.

Udgiftsstigningen var dog stor nok til at vække uro i fattigkommissionen, der i august 1858 søgte om tilladelse til at optage et lån på 2.000 rigsdaler, da »Odenses fattigvæsen ved dette års arbejdsløshed for den fattige trængende er gerådet i en ikke ubetydelig underbalance«¹⁹. Det er det eneste sikre vidnesbyrd, man har om arbejdsløsheden, og går man ansøgningerne om hjælp i 1858 igennem, kan man se, at det ikke er arbejdsløsheden alene, der har været afgørende som trangsårsag. Kun hvor den er ledsaget af forsørgerbyrder, har kommissionen fundet det nødvendigt at yde assistance. Der gives f.eks. midlertidig hjælp til »bomuldsvæver L med fem børn og ingen arbejde« og til »daglejer CS, som har familie og for øjeblikket er uden erhverv«²⁰. Et tegn på arbejdsløsheden er det måske også, at det i 1856 oprettede »Private velgørenhedsselskab i Odense« blandt det beskedne antal nødstedte, der kunne hjælpes, havde flere håndværkersvende i 1858 end i de omkringliggende år²¹.

Det samlede billede, der kan gives af de økonomiske og sociale forhold i Odense omkring krisen, må, som denne gennemgang af krisen har vist, af kildemæssige årsager blive temmelig usikker, men en samlet vurdering tyder på, at det vil være mere rimeligt at tale om en beskæftigelseskrise i 1858 end en pengekrise i 1857.

Noter

1. De vigtigste danske fremstillinger er: Axel Rubow: Nationalbankens historie 1818-78, 1918 – J. Schovelin: Fra den danske handels renaissance, bd II, krisen i 1857, 1924 – M. Vibæk: C. F. Tietgen og hans samtid, krisen i 1857, 1943 – E. Cohn: Privatbanken i Kjøbenhavn gennem hundrede år 1857-1957, 1957 – Svend Aage Hansen: Dansk Pengehistorie 1700-1914, bd. I, 1968.
2. M. Vibæk har dog enkelte oplysninger om de finansielle institutioners forhold i flere provinsbyer og om enkelte kommunale udlånsinitiativer. Omtalen er baseret på oplysninger fra en række lokale aviser.
3. J. Schovelin, op. cit., 6-7.
4. Kun 17 odenseborgere, hovedsagelig købmænd, ønskede at optage det kommunalt garanterede lån, og det samlede beløb blev på 40.000 rigsdaler til 8½% rente. Det blev tilbagebetalt i tre rater i juli 1858, oktober 1858 og januar 1859 (Landsarkivet fra Fyn, Odense magistrats arkiv, magistratens kopibøger og journal).
5. Den ældre del af Disconto Kassens arkiv opbevares i Erhvervsarkivet.
6. Fyens Disconto Kasses arkiv, kopibog 23.12.1857.
7. *ibid.*, 18.6.1858.
8. Medvirkende til H. C. Nielsens lavere skattebetaling kan dog også have været hans engagement i Nørrebros jernstøberi (jf. side 17).
9. Afleveret til Erhvervsarkivet, jf. også J. Schovelin: Fra det gamle handelshus, 1929, 64-77.

10. Erhvervsarkivet, Elias B. Muus' arkiv, forskellige skemaer, breve etc.
11. J. Schovelin: Fra det gamle handelshus, 68.
12. Erhvervsarkivet, Elias B. Muus' arkiv, hovedbog for Odenseafdelingen.
13. Oplysningerne om byggeriets starttidspunkter og færdiggørelse er fundet i Landsarkivet for Fyn, Odense magistrats arkiv, bygningskommissionens journaler, bygningskatteprotokoller og brandforsikringsprotokoller.
14. C. T. Engelstoft: Odense byes historie, 2. udg., 1880, 475-76.
15. Rigsarkivet, Statistisk Bureau, Pr. 120.10.6., fabriks- og industritabeller 1855.
16. Rigsarkivet, generaltoldkammerets arkiv, generaltolddirektoratet, gruppe 4,2, årsberetninger.
17. Landsarkivet for Fyn, Odense byfoged, dokumenter til skifteprotokollen.
18. Landsarkivet for Fyn, Odense magistrats arkiv, hovedprotokol for fattigvæsenet.
19. Landsarkivet for Fyn, Odense magistrats arkiv, kopibog for fattigkommissionen.
20. Landsarkivet for Fyn, Odense magistrats arkiv, fattigvæsensregnskaber.
21. Landsarkivet for Fyn, Det private velgørenhedsselskab i Odense, forhandlingsprotokol.

Dansk Fiskeriforening – dens forløbere og udvikling 1884 til 1913

AF GUNNAR CHRISTENSEN

I marts måned 1884 blev i København stiftet Foreningen til Fiskeriernes Fremme i Danmark og Bilande. Godt et halvt år senere så en alternativ forening, Dansk Fiskeriselskab, dagens lys. Disse to blev den 1. juni 1887 sluttet sammen i Dansk Fiskeriforening.

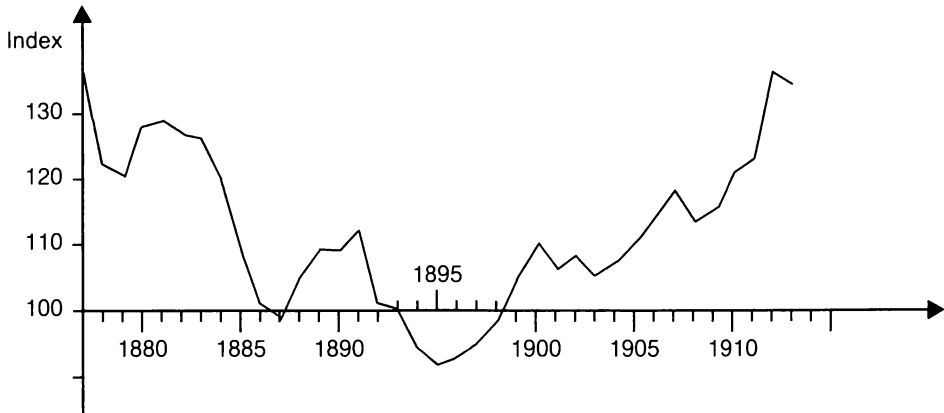
Det centrale tema i denne artikel er en sammenligning af de to foreninger i årene 1884-87. Hvorfor var der to? Hvilke grundsynspunkter repræsenterede de? Hvad var deres holdning til vigtige fiskerispørgsmål, og hvorledes kom det til udtryk i deres virksomhed? De eksisterede på den tid, hvor forfatningskampen blev ført mest hektisk ude i landet. Er der en sammenhæng mellem denne landspolitiske situation og de to foreningers indbyrdes strid? Der bringes også en kort redegørelse for udviklingen i Dansk Fiskeriforenings organisatoriske forhold frem til 1. verdenskrig. Et gennemgående tema er skildringen af, hvorledes fiskerne i løbet af perioden gradvis vinder indflydelsen i foreningen. Udviklingen i fiskeriforeningen er set på baggrund af den økonomiske udvikling i dansk fiskeri i perioden.

Fiskeriets udvikling fra 1870'erne til 1913

Det statistiske materiale over fiskeriets forhold i perioden er uhyre mangelfuldt. Først fra slutningen af 1880'erne kom der en årlig oversigt over fiskeriets omfang¹. Disse oversigter var præget af stor usikkerhed, bl.a. fordi erhvervet var spredt på et stort antal små fiskerlejer. Salget af fisk kunne foregå ad mange kanaler, f.eks. til udenlandske opkøbere til havs, gennem fiskehandlere i land eller direkte til forbrugeren. En sådan afsætningsstruktur indebar naturligvis, at det har været umuligt at kontrollere fiskernes fangst og handel. Det blev ikke bedre af, at fiskerne for at undgå begrænsninger i deres frie erhvervsudøvelse underdrev deres fangstopgørelser. Et eksempel på dette har vi fra fiskeriinspektionen, der i 1906 observerede, at en fisker førte to fangstbøger, én for inspektionen og én til eget brug².

Fiskeritidendes redaktør, Arthur Feddersen, der uden tvivl var den mand i landet, der kendte mest til dansk fiskeri, skønnede i 1880, at det reelle udbytte af fiskeriet var ikke mindre end 40% større end de statistiske opgørelser³.

FIGUR 1a: Prisudviklingen i Danmark 1877-1913. Gennemsnit 1891-1900 = 100

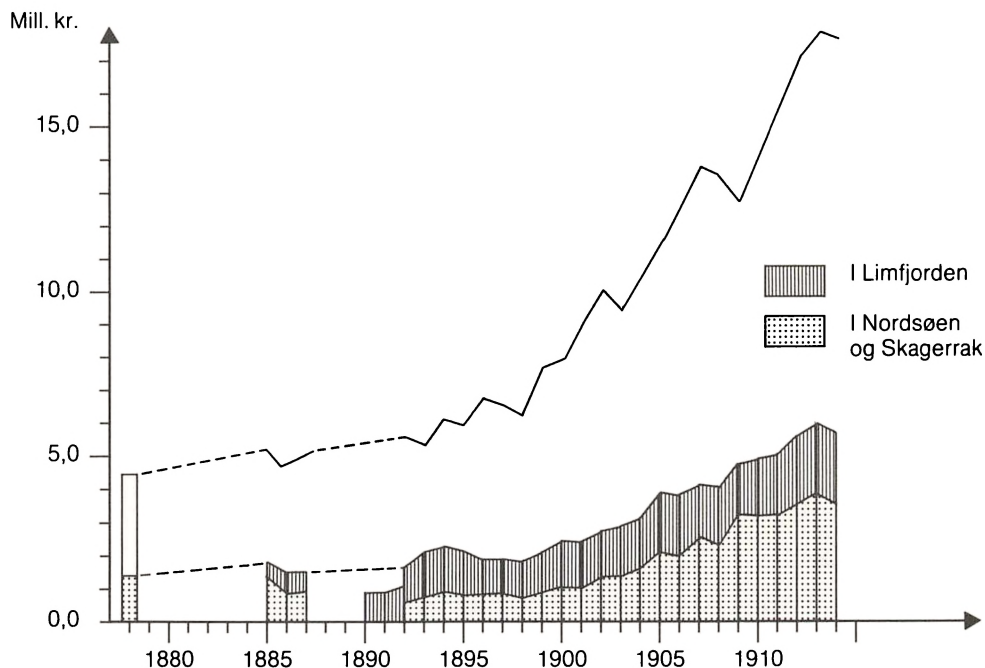

Figur 1 viser, at udbyttet af fiskeriet i hele landet fra 1877-79 til 1914 firdobledes. Da prisniveauet, som det også fremgår af figuren, var det samme i begyndelsen og slutningen af perioden, er der tale om realvækst. Væksten i fiskeriets udbytte var større i 1880'erne, end det umiddelbart fremgår af figuren, for priserne var stigende i denne periode. Der har altså været tale om en jævn stigning i hele perioden. Hvad lå til grund for en så kraftig udvikling i dansk fiskeri?

Det traditionelle danske kystfiskeri

Det danske fiskeri var i generationer blevet drevet fra kysterne. Fra 1870'erne dukkede kutterfiskeriet fra havne op side om side hermed. Vore nabolande omkring Nordsøen: Storbritannien, Tyskland og Holland drev et storkapitalistisk havfiskeri overalt i Nordsøen. De fiskede med store flåder af fartøjer på 70-100 tons, som var på havet i månedsvi, mens forsyningskibe bragte kul, is og proviant ud på fiskebankerne og transporterede fangsten i land. Dette fiskeri var naturligvis meget kapitalkræ-

FIGUR 1b: Udbyttet af fiskeriet 1877/79-1914

Kilder: Christensen s. 12.

vende, og der stod stærke selskaber bag det, fortrinsvis aktionærer med en naturlig tilknytning til fiskeriet så som fiskehandlere, skibsprovianterings- og kulhandlere¹. Det storkapitalistiske fiskeri slog af flere grunde aldrig an i Danmark, vel nok fordi man ikke havde den nødvendige kapital, og fordi Danmark lå temmelig perifert i forhold til det store europæiske marked. Endnu omkring 1870 foregik fiskeriet her i landet altså stort set som i årtier forud.

Faststående redskaber som åleruser og sildebundgarn var henvist til de indre farvande, og overalt blev fiskeriet drevet med åbne, fladbundede både. Fra vestkysten drev bådelaav på 8-12 mand krogfiskeri efter torsk og kuller fra robåde. Figur 2 giver et overblik over det traditionelle danske fiskeris lokalisering og størrelse umiddelbart før udviklingen for alvor tog fart i 1880'erne.

FIGUR 2. Fiskeriets omfang og lokalisering 1877-79.

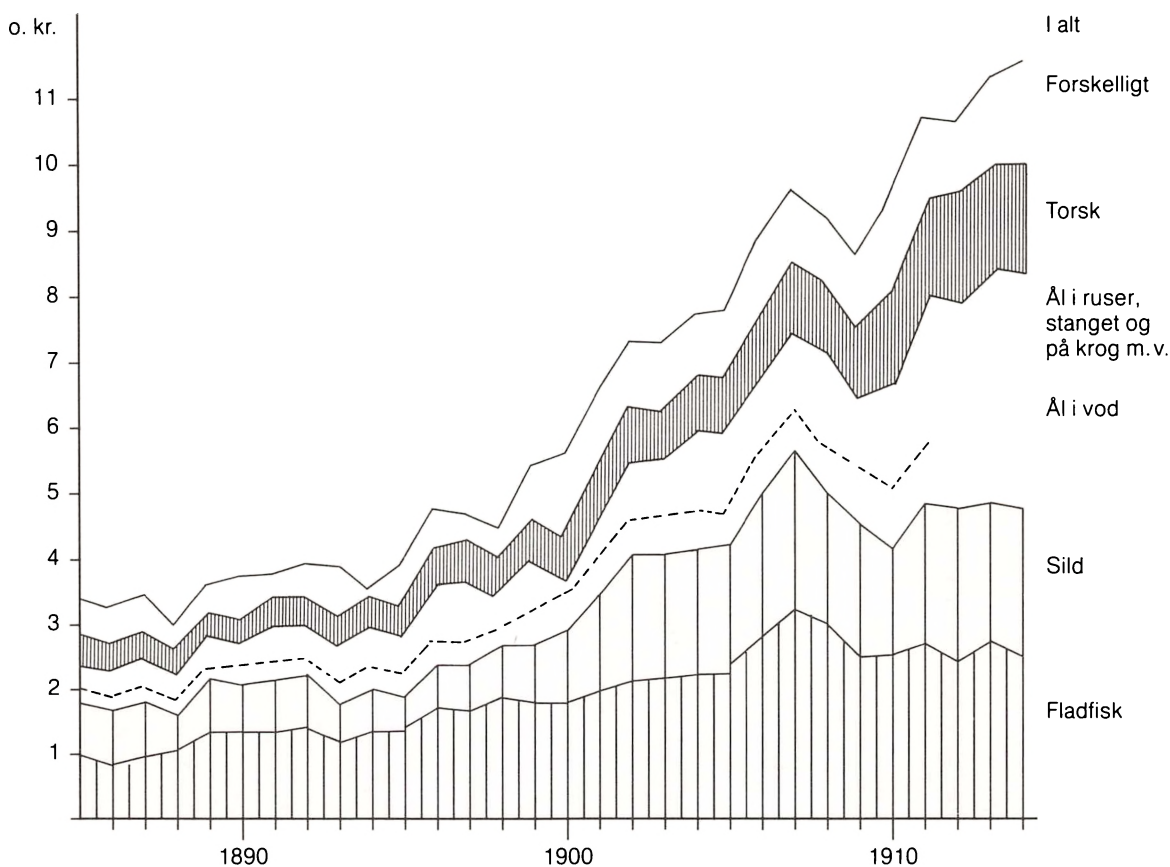

- 1: Procentvis andel af familier der driver fiskeri som hovednæring.
- 2: Procentvis andel af familier der driver fiskeri som binæring.
- 3: Procentvis andel af fiskeriets samlede udbytte, der var 4.443.477 kr.
- 4: Procentvis andel af værdien af fiskeriets samlede eksport, der udgjorde 1.200.971 kr., svarende til 27 % af fangsten.

Kilde: Nordisk Årsskrift for Fiskeri, 1. årg. 1883, 24 ff. (Fiedlers undersøgelse).

Som det fremgår af figuren, spillede de indre farvande langt den største rolle. Fiskeriet var her i modsætning til ved vestkysten meget differencieret. Det blev drevet med mange forskellige redskabstyper tilpasset de forskellige fiskearter og de varierede lokale forhold. Det indebar, at fiskerne i disse områder havde betydeligt større indbyrdes interesse modsætninger end vestkystfiskerne. Man kan her blot tænke på dem, der knyttede sig til fiskeri med drivgarn, vod og faststående ruser. Ved vestkysten var det p.g.a. den hårde vind og stærke strøm umuligt at have faststående redskaber. Variationen i fiskeriet i de indre farvande fremgår af fig. 3.

FIGUR 3. Værdien af de forskellige fiskerier i farvandene inden for Skagen 1885-1914.

Kilde: Se Christensen s. 132 note 14.

Den forskellige struktur kom også til udtryk i investeringsmønsteret. Ved vestkysten var den største kapital anbragt i fartøjer, mens redskaberne udgjorde den største del af investeringerne i Limfjorden (jf. figur 4 og 5).

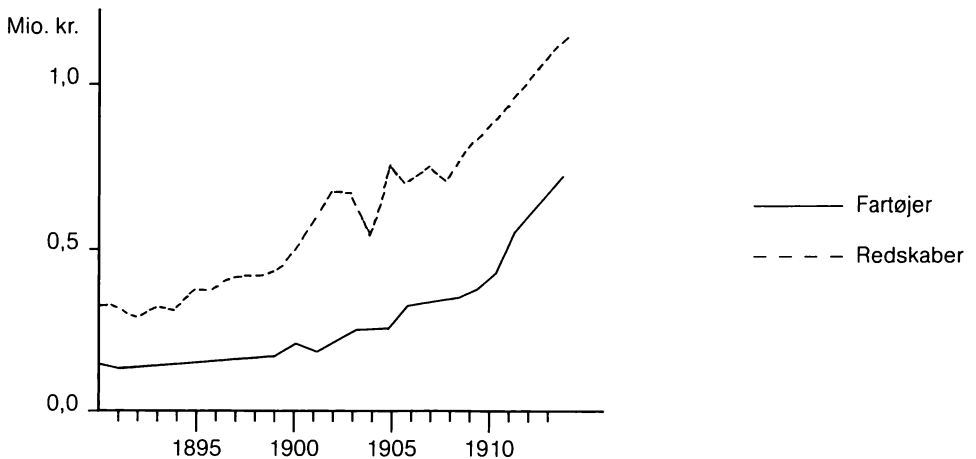
FIGUR 4. Værdi af fartøjer og redskaber på Jyllands vestkyst 1895-1911.

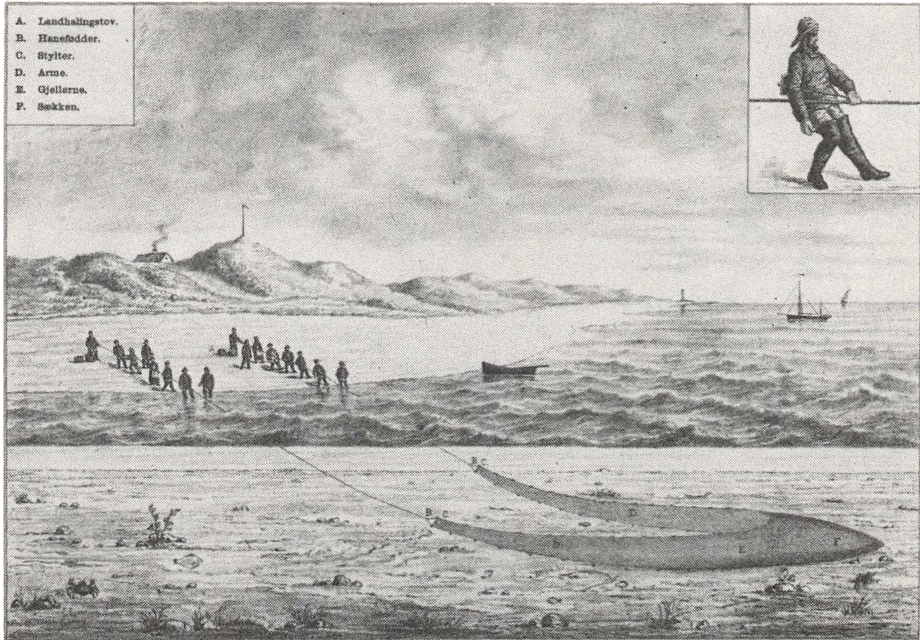

Kilde: Se Christensen s. 133 note 18.

I Limfjorden og langs Kattegats kyster fiskede man med landdragningsvod.

FIGUR 5. Værdi af fartøjer og redskaber i Limfjorden 1890-1913.

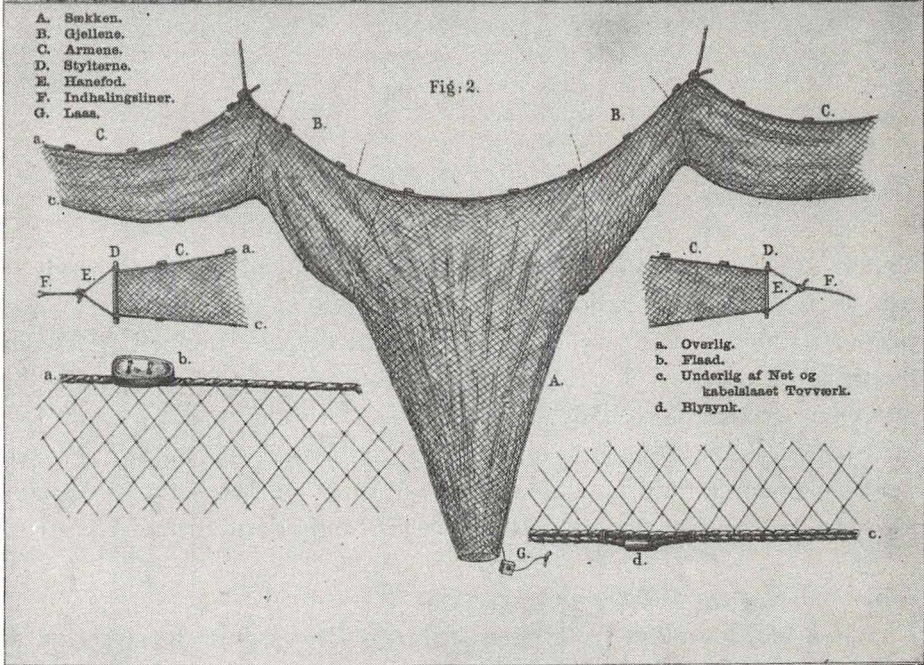
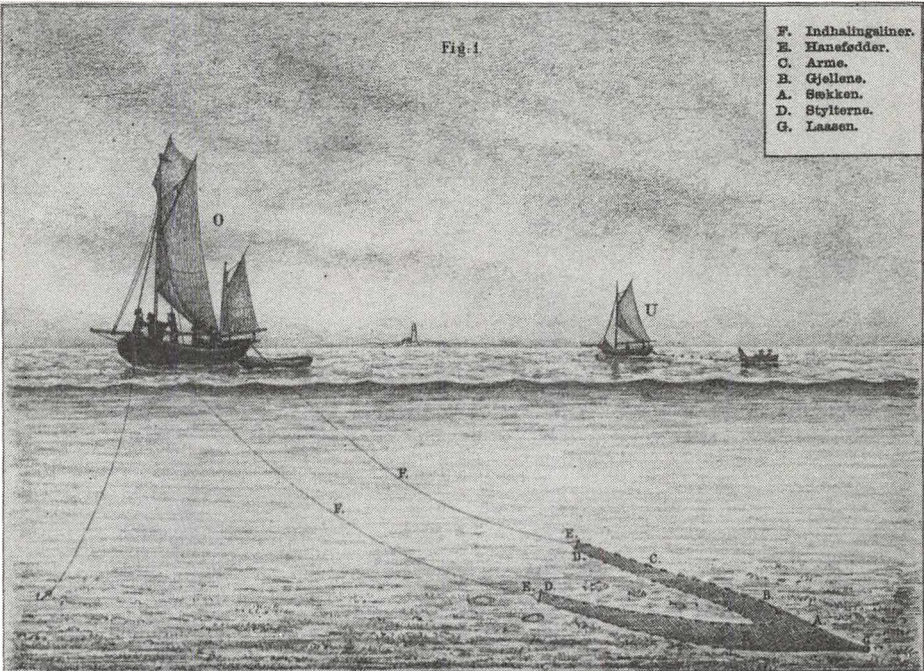

Anskuelsestegningen viser landvoddragning ved Skagen sønderstrand. Jollen i havstokken har været brugt til at sejle redskabet i havet med. Tegning i Oversigt over vore Saltvandsfiskerier, 1890.

Voddet blev sat i en bue fra land i en lille jolle, således at man havde to træklinjer fastgjort på land. Under dragningen af voddet trak et antal personer i hvert tov; derved »banker« tovene henover bunden og fiskene flygter ind i netposen. Landdragningsvoddet var en større investering, og ofte ejede et eller flere bådelav et vod. Det forekom også, at lokale folk med penge, f.eks. købmænd, ejede voddet og hyrede folk til at fiske med det i sæsonen. Landdragningsvoddet var tungt og langsomt at arbejde med, og dets anvendelse var jo begrænset til områderne lige ved kysten².

Fiskeriets omlægning i 1880'erne og 1890'erne

I midten af 1800-tallet fik limfjordsfiskeren Jens Væver den lyse idé at sætte voddet i en bue fra en opankret bøjle og derefter trække voddet til båden, der lå for anker. Snurrevoddet, der skulle komme til at dominere dansk fiskeri i henved hundrede år, var opfundet.

Det nye redskab udkonkurrerede hurtigt landdragningsvoddet. Det var et fleksibelt redskab. Man kunne let skifte fiskeplads, og derfor kunne man klare sig med mindre udgaver af redskabet. Snurrevoddet udmærker sig ved at være meget skånsom over for fiskene. Netsækken trækkes ganske langsomt gennem vandet, og fiskene kommer op levende.

I begyndelsen af 1870'erne gik man over til at anvende sejlførende dæksbåde. Redskaberne kunne nu sejles hurtigt i havet, og dæksbådene var mere sødygtige end de åbne både, så man kunne følge fiskene længere til havs¹. Med dæksbåden var der skabt mulighed for at anvende snurrevoddet i stor stil uden for Limfjorden². Forudsætningerne var til stede for et virkeligt storfiskeri efter rødspætter og tunger i Kattegat.

Samtidigt forbedredes muligheden for at afsætte fisken i større stil. Den østjyske længdebane nåede til Frederikshavn i 1871, og med indvielsen af jernbanebroen over Limfjorden i 1879 var der skabt mulighed for fiskeforsendelse i store mængder. De første kuttere kom til Frederikshavn i 1880, og ti år senere var 160 kuttere hjemmehørende her. Samtidig voksede store fiskeeksportørvirksomheder frem i byen³.

Frederikshavn var hovedbasen for det søgående fiskeri i Kattegat og Skagerak, men også andre byer på Jyllands østkyst var involveret, især Sæby og Grenå. Skagen havde jo endnu ikke fået havn, men nogle skagboere havde kuttere, der fiskede fra havnen i Frederikshavn. Også fiskere fra de nordsjællandske byer (især Halsnæs-byerne) deltog i Kattegatsfiskeriet, men langt fra i samme omfang som de østjyske byer. Fiskeriet blev i øvrigt forskudt relativt fra Nordsjælland til Nordjyllands østkyst efter 1885⁴.

Storfiskeriet i Kattegat blev drevet så stærkt, at det fra flere sider blev hævdet, at farvandet var truet af overfiskning. Diskussionen herom bølgede frem og tilbage fra slutningen af 80'erne. Hvorvidt det var tilfældet, får

---

Tegningen viser, hvorledes man fra en opankret båd sejler halvdelen af tovene i havet i en bue, sænker voddet og returnerer til båden, mens man lader resten af tovværket glide i havet. Når man er tilbage ved båden begynder indhalingen af tovene. Som ved landdragningsvoddet »banker« tovene hen over bunden og ophvirvler sandet, så rødspættene efterhånden tvinges ind i voddet. Når tovene er hevet ombord bliver de placeret i ringe på dækket. Fiskerne lægger så tovene til side efterhånden som det hales ind, så man er klar til næste tur, når voddet er tømt på dækket. Snurrevods-fiskeriet er mere skånsomt mod fiskene end trawlfiskeriet, hvor fiskene i timevis kan blive slæbt afsted gennem vandet i trawlsækken.

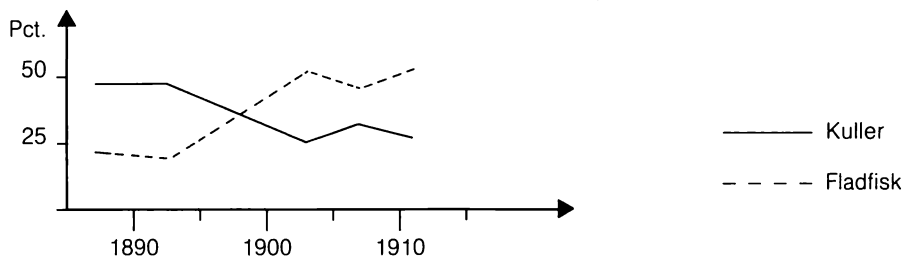
Tegning i Oversigt over vore Saltvandsfiskerier, 1890.

stå hen, men det forhold, at storfiskeriet fra slutningen af 1880'erne bredte sig til Skagerak og Nordsøen, kunne tyde på en vis udtynding af fiskebestanden i Kattegat.

Snurrevoddets introduktion ved vestkysten var en gentagelse af succesen fra Kattegat. Esbjerg havn, der jo blev anlagt som udførselshavn i 1868-78, havde hidtil kun haft et beskedent fiskeri. I 1880 var der således kun 10 små kuttere, der tilsammen fiskede for omkring 30.000 kr. Fangsten bestod fortrinsvis af torsk og kuller. Fra begyndelsen af 90'erne slog rødspættefiskeriet rigtigt an her, og i året 1900 blev der til Esbjerg indbragt fisk til en værdi af 5 mill. kr., og heraf tegnede rødspættefiskeriet sig for mere end 95%⁶.

Udviklingen i Esbjerg var særligt markant, men også på vestkysten som helhed trængte fladfiskeriet frem (jf. figur 6).

FIGUR 6. Kullers og fladfisks procentvise andel af vestkystfiskeriet 1887-1911.

Kilde og anm. Se Christensen s. 132 note 12.

Omlægningen af fiskeriet i Nordsøen og Skagerrak indebar, som det fremgik af figur 1, at disse farvande fordoblede deres andel af landets samlede fiskeri mellem 1892 (ca. 10%) og 1914 (ca. 20%).

Selv om kutterflåden voksede vældigt i årene op mod århundredskiftet, var det dog stadig det traditionelle kystfiskeri, der var det bærende i dansk fiskeri. Kutterflåden tegnede sig for ca. en femtedel af fangsten inden for Skagen i 1900⁷.

Årene fra slutningen af 90'erne stod i motoriseringens tegn. Begyndelsen blev gjort i Frederikshavn, hvor dampspil til indhivning af snurrevod i 1890 erstattede håndspil. I første halvdel af 90'erne drev man forskellige forsøg med at anvende dampkraft til fremdrivning af fartøjerne, men det var først med eksplosionsmotorens introduktion, der kom fart i udviklingen, se Tabel 1.

TABEL 1. Antal motorfartøjer i Danmark 1895, 1900 og 1910.

År	1895	1900	1910
Antal	0	200	4570

Kilde: Mortensen og Strubberg, 28.

Fiskerne

Den udvikling, som er beskrevet i det foregående, afspejler sig i fiskernes antal, der steg fra omkring 7.500 i slutningen af 80'erne til ca. 17.500 i årene op mod 1914¹. En del af denne stigning er dog ikke reel, fordi der i begyndelsen af 1890'erne endnu forekom en gradvis udbygning af statistikken. Mange drev fiskeriet som bierhverv ved siden af landbruget. Ved Limfjorden drejede det sig om cirka to tredjedele af fiskerne i 1880'erne. Bierhvervsfiskernes andel ved fjorden faldt dog til henved halvdelen omkring 1914². Det kunne tyde på, at fiskeriet fremtrådte som et mere selvstændigt erhverv i løbet af perioden. Man kan dog ikke konstatere en vækst i hovederhvervsfiskernes andel i landet som helhed; det kan dog hænge sammen med, at der skete en kvalitativ ændring af den typiske bierhvervsfisker. F.eks. kunne den mand, der i 1880'ernes Skagen blot førte hestene ved landvoddragning, men som efter havnens indvielse havde sæsonmæssig hyre på en kutter, i begge tilfælde være bierhvervsfisker.

Væksten i fiskeriets udbytte resulterede i øgede indtægter og bedre sociale forhold for fiskerne. Den store usikkerhed, der knytter sig til opgørelsen af fangstudbyttet, medfører naturligvis, at det er endnu vanskeligere at udtale sig om fiskernes indtægtsforhold.

Man har beregnet en hovederhvervsfiskers gennemsnitsindtægt i 1877-79 til 570 kr.³. Til sammenligning kan det oplyses, at en faglært families årsindkomst i en jysk by i 1879 lå mellem 600 og 700 kr.⁴. En række forhold gør imidlertid, at man må anse fiskerens reelle indtægt for at være betydeligt over de 570 kr. Fiskepriserne, som ligger til grund for tallet, er opgivet alt for lavt af fiskerne. Hertil kom, at værdien af egne produkter udgjorde mindst 100 kr. pr. familie, samt at mange fiskere havde en bibe-skæftigelse ved redningsvæsenet og indtægt ved strandinger. Det forklarer, hvorfor skatteindtægten for Skagens fiskere kunne sættes til 800-1.000 kr. i 1880, selv om den gennemsnitlige indtægt af fiskeriet kun var ca. 650 kr.⁵. Den stærke vækst i fiskeriet efter århundredskiftet (jf. figur 1) viste sig også i forbedrede indtægter for fiskerne. Således var deres gennemsnitsindtægt i 1912 steget til 1.160 kr. fra ca. 600 kr. i 1905⁶.

Arthur F. Feddersen (1835-1906) var hele sit liv levende interesseret i fiskeriets forhold. Efter at have virket som adjunkt ved Viborg Katedralskole i en snes år tog han i 1885 sin afsked for helt at hellige sig organisationsarbejde for fiskeriet. Han blev en meget dynamisk sekretær i Foreningen til Fiske-riernes Fremme og senere i Dansk Fiskeriforening. Han udgav Fiskeritidende, hvor han selv skrev talrige indlæg om fiskeriforhold i ind- og udland. Han ville være selvskreven til at efterfølge Fiedler på posten som fiskerikonsulent, hvis han ikke havde været erklæret venstremænd. Det må også tilskrives politisk intolerance, at han af bestyrelsen i Dansk Fiskeriforening i 1892 blev afskediget som sekretær og i stedet gjort til konsulent (med samme løn). Efter systemskiftet i 1901 blev Feddersen atter redaktør af Fiskeritidende.

Foto i Det kgl. Bibliotek.

Det kan konkluderes, at fiskerierhvervet i perioden 1870-1914 gennemgik en væsentlig forandring. Det traditionelle kystfiskeri, som udelukkende forsynede det lokale marked, sprængte sine rammer, og et moderne kutterfiskeri fra havne vandt frem. De to væsentligste forudsætninger herfor var, at samfærdselsmidlerne udbyggedes, så det blev muligt at nå et større marked, og at snurrevoddet gik sin sejrsgang uden for Limfjorden.

Forløberne

Baggrunden for Foreningen til Fiskeriernes Fremme

I 1870'erne brød fiskerierhvervet ud af de lokale rammer. Med jernbanerne og det voksende marked blev der mulighed for organiseret handel i større stil, og fiskeeksportørerne begynder at optræde som en selvstændig erhvervsgruppe. I 1881 dannede de Danmarks Fiskehandlerforening. Som sekretær i foreningen valgte man redaktør Arthur Feddersen, der gennem mange år havde haft et nært samarbejde med højre-regeringens fiskerikonsulent, birkedommer Har. V. Fiedler. De havde sammen i næsten tyve år udgivet Tidsskrift for Fiskeri, der fra 1874 udkom i fællesnordisk regie under titlen Nordisk Aarsskrift for Fiskeri¹. I januar 1882 startede Feddersen, der var erklæret venstremand, sit eget Fiskeritidende, og det kan sammen med hans engagement i fiskehandlerforeningen forklare, hvorfor samarbejdet med Fiedler ophørte i foråret 1883, hvor Nordisk Aarsskrift for Fiskeri gik ind².

De mænd, der dominerede fiskehandlerforeningen, var folk med en optimistisk tro på, at fiskerierhvervet havde de helt store udviklingsmuligheder i sig, hvis blot erhvervet fik lov til at udvikle sig på bedste liberalistiske vis uden restriktioner fra statsmagtens side. Fiedler repræsenterede som regeringens fiskerikonsulent det stik modsatte synspunkt. For ham var det afgørende, at myndighederne greb beskyttende ind for at maksimere udbyttet af fiskeriet på længere sigt.

Det er nærliggende at se dannelsen af Foreningen til Fiskeriernes Fremme i Danmark og Bilande i marts 1884 som et praktisk resultat af den politiske diskussion om fiskerierhvervets fremtidsmuligheder. Måske var foreningen oprindelig fra Fiedlers side tænkt som et modtræk til fiskehandlerforeningen, der havde visioner om et virkeligt ekspanderende erhverv.

I sommeren 1883 var en større fiskeriforening, The National Fish Culture Association of Great Britain and Ireland, under dannelse i England.

Denne forening ville bl.a. arbejde for:

- a. at forøge fiskebestanden på steder, der var offentlig ejendom
- b. at fremme fiskeriet ad lovgivningsvej og
- c. at afskaffe skadelige redskaber og forbyde fangst af ikke madnyttig fisk³.

Altsammen var det bestræbelser i retning af at bevare og beskytte havenes fiskemængde. Man ville begrænse fiskeriet ved via lovgivningen at frede bestemte fiskearter i yngletiden og afskaffe de nye meget effektive trawlredskaber, som man frygtede ville tømme havene for fisk på kort tid. Prioriteringen af netop sådanne arbejdsområder var i overensstemmelse med de af Fiedler forfægtede synspunkter, så det er nærliggende at se ham virke bag kulisserne, da der i begyndelsen af december 1883 blev udsendt en indbydelse til dannelsen af Foreningen til Fiskeriernes Fremme.

Initiativet til foreningen udgik i hvert fald fra fhv. proprietær Wilhelm Beyer, der efter alt at dømme var Fiedlers protegé. Beyer, der lige var flyttet til København, opsøgte i november en række fiskeriinteresserede mænd af det pænere borgerskab. Det var de tre grosserer Frantz Th. Adolph, Vilh. Petersen og H. Fritsche, forhenværende guvernør over De dansk-vestindiske Øer, kammerherre J. Aug. Garde, premierløjtnant, Carl Trolle samt overretsassessor P.P.T. Mourier. Foruden disse, der alle var højremænd, var også Feddersen involveret i foreningens dannelse⁴.

Arbejdet for at etablere foreningen blev ret hurtigt præget af interne stridigheder. Skillelinjen gik ikke efter partitilhørsforhold, men efter hvorledes man vurderede fiskeriets udviklingsmuligheder. Det fremgår af Feddersens private korrespondance, at uoverensstemmelserne snart delte mændene bag foreningen i en Beyer-fraktion og en Feddersenfraktion⁵. Beyer og Mourier, der for øvrigt var Fiedlers svigersøn, lå i deres fiskerisyndspunkter helt på linie med Fiedler. Så alene heri kunne der altså være basis for uoverensstemmelser mellem de to og Feddersen⁶. Hertil kom det rent praktiske spørgsmål om besættelsen af den lønnede sekretærpost i foreningen. Beyer ønskede sandsynligvis denne post, og han var ihvertfald modstander af, at Feddersen skulle have den⁷.

Feddersen-fløjen arbejdede på at få udmanøvreret Beyer og Mourier af foretagendet. Således betroede Garde Feddersen, at man efter forgæves at have søgt at få Beyer til at trække sig ud af foreningen, ville »virke for at han ikke blev valgt ind i bestyrelsen«⁸. Mourier sagde fra på et møde, der blev holdt den 5. marts 1884. Her har man åbenbart diskuteret det kommende bestyrelsesvalg, for Mourier meddelte, at han »på grund af spørgs-

Juristen, birkedommer Har. V. Fiedler (1808-87) blev i 1867 udnævnt til regeringens fiskerikonsulent. Som formand for den i 1873 nedsatte fiskerikommission kom han i høj grad til at præge regeringens fiskeripolitik i en årrække. Han havde ikke den store tro på fiskeriets udviklingsmuligheder og var derfor modstander af de nye trawlredskaber, som han frygtede ville føre til overfiskning. I modsætning til A.F. Feddersen mente Fiedler, at dansk fiskeri i de indre farvande stort set havde nået den optimale størrelse.

målet Beyer-Feddersen« ikke kunne stemme på nogen fra Feddersen-fløjen⁹.

Divergenserne mellem de to fraktioner udkrystalliserede sig efterhånden omkring person-spørgsmålet Beyer-Feddersen. Garde følte sig efter mødet den 5. marts overbevist om, at Fiedler og Beyer med flere nu ville begynde at politisere¹⁰. Heri lå formentlig, at de ville angribe foreningen for at være partipolitisk, hvis venstremanden Feddersen blev sekretær.

Truslen om politisering var et på flere måder effektivt angrebsvåben. Feddersen havde i mange år været venstremand, også under samarbejdet med Fiedler, så hans partitilhørsforhold kan ikke i sig selv begrunde uenigheden¹¹. Men truslen om politisering ville dels kunne sløre de reelle årsager til divergenserne, dels ville en forening, der var afhængig af formuende mænds tilslutning (årskontingent 10 kr.), være særdeles sårbar over for beskyldninger om at være partipolitisk.

Selv om det ikke på det foreliggende grundlag har været muligt at klarlægge alle detaljerne i den interne magtkamp før foreningens konstituering, kan man dog konkludere, at Fiedlers »ophavsmand« til foreningen, W. Beyer, ret hurtigt løb ind i en massiv modstand hos et flertal af de mænd, der gik med i arbejdet for foreningens dannelse. Modsætningerne var så dybe, at Beyer truede med at sætte hele foreningsdannelsen på højkant, og Feddersen og hans folk lagde planer for udmanøvrering af ham på den stiftende generalforsamling. Der var således lagt op til det helt store slag.

En fiskeriforening uden fiskere

Den 29. marts 1884 mødtes ca. 150 medlemmer frem til konstituerende generalforsamling i Børsens store sal i København. Tilsyneladende et mærkeligt valg af mødested for stiftelse af en fiskeriforening; men børsmiljøet var ingeniunde fremmed for de ledende kræfter bag foreningen. Valget af København var meget naturligt; næsten halvdelen, 325, af foreningens ca. 700 medlemmer var fra denne by. Af de øvrige var 230 fra Jylland, 64 fra Sjælland og 25 fra Fyn. Småøerne, Bornholm og Færøerne tegnede sig for henholdsvis 18, 13 og 11 medlemmer¹.

Når man tager i betragtning, at rundt regnet halvdelen af landets fiskere var bosat i Jylland, kan man forledes til at tro, at der var tale om en meget skæv repræsentation af landets fiskerbefolkning². Om dette var tilfældet er dog irrelevant; der var nemlig praktisk taget ikke tale om nogen repræsentation af landets fiskere, idet kun ca. 30 (mindre end 5%)

af foreningens medlemmer var fiskere. Medlemmernes erhvervmæssige sammensætning var i øvrigt³:

Handlende (købmand)	350	Landmænd	40
Andre næringsdrivende	95	Håndværkere	20
Embedsmænd	75	Skippere og skibsredere	17
Uden erhverv	50		

Den erhvervmæssige fordeling og medlemmernes geografiske centrering omkring København rejser spørgsmålet, om der i det hele taget var tale om en fiskeriforening, altså en forening til varetagelse af fiskernes interesser. Debatten på den stiftende generalforsamling er i så hensende afslørende. Da der endvidere allerede på denne kunne konstateres en opposition fra Beyer-fløjen, som skulle komme til at udgøre grundlaget for den i oktober samme år stiftede modforening, Dansk Fiskeri Selskab, er der yderligere en grund til at følge debatten nøjere.

Forretningsudvalget mødte frem til den stiftende generalforsamling med forslag til love for foreningen. De blev især angrebet af oppositionen på to områder, nemlig prioriteringen af havfiskeriet og foreningens organisatoriske opbygning.

I lovforslaget hed det bl.a., at foreningen skulle arbejde for »udviklingen af et tidssvarende havfiskeri med dæksfartøjer fra Danmark og bilande«. En talsmand for oppositionen, godsejer J. Hage, foreslog denne bestemmelse sløjfet⁴. Herimod indvendte forretningsudvalgets ordfører, kammerherre Garde, »at hvis der ikke var taget så stort et hensyn til havfiskeriet, havde foreningen ikke fået så stor tilslutning, og fremhævede, hvilken betydning havfiskeriernes udvikling havde for vor sømandsstand, skibsfart, rederier og handelsstand«. Indlægget blev mødt med bifald i forsamlingen. En anden af oppositionens talsmænd, Mourier, vendte sig også imod, at foreningen skulle støtte havfiskeriet, og tilføjede, at »foreningen skulle ikke særlig støtte rederierne her i København, men støtte kyst- og fjordfiskeriet«.

Med hensyn til foreningens organisatoriske opbygning foreslog udvalget, at den daglige ledelse skulle varetages af en bestyrelse på 7 medlemmer, som skulle vælges af generalforsamlingen, hvor alle foreningens medlemmer havde stemmeret. Bestyrelsen skulle vælge et repræsentantskab, hvis medlemmer skulle være bosat rundt om i landet. Repræsentanterne skulle udgøre et mellemlid mellem ledelsen i København og fiskerne ude i landet. Det årlige kontingent skulle være på 10 kr.

Fiskehandler Thomsen og Beyer stillede forslag om, at fiskere i ringe kår skulle kunne blive medlemmer for et mindre beløb end 10 kr. Det blev afvist af forsamlingen med forskellige motiveringer. Fiskehandler Iisager fra Frederikshavn troede ikke, at et kontingent på 10 kr. ville være noget problem for fiskerne, og Garde fremhævede, hvorledes fiskerne selv havde løst problemet ved, at bådelaug samlet tegnede sig for ét medlemsskab.

Mourier og Beyer stillede ændringsforslag om en noget mindre bestyrelse (5 medlemmer) samt et bestyrelsesråd på 12, der skulle vælges af landets forskellige egne. Af bestyrelsen burde de to bo uden for København, mente Beyer, da det var »heldigt, at provinserne var repræsenterede. København var ikke nogen fiskeplads...«⁵. Også dette forslag blev forkastet af forsamlingen.

Lovene indeholdt endvidere en bestemmelse om en lønnet sekretær. Den foreslog Hage ændret med den begrundelse, at »man kan få en, der vil påtage sig arbejdet for intet«. Også dette forslag blev forkastet. Det tilsyneladende uvæsentlige ændringsforslag nævnes her, fordi det ikke er uden politiske undertoner. Det har på dette tidspunkt været klart, også for højrefolketingsmanden Hage, at Feddersen var udset til posten som foreningens sekretær⁶.

Et fællestræk ved oppositionens kritik både af prioriteringen af havfiskeriet og af organisationsstrukturen var temaet: hovedstaden contra provinsen, eller måske snarere hovedstadens redere contra provinsens fiskere. Det kan synes lidt urimeligt at bebrejde københavnernes, at de ville op-hjælpe et havfiskeri, som i givet fald ville være til størst fordel for Vest- og Nordjylland. Forklaringen må være, at man på dette tidspunkt med havfiskeri mente det storfiskeri, som især englænderne på aktieselskabsbasis drev i Nordsøen. Et sådant krævede naturligvis stor kapital, og dermed var de københavnske redere inde i billedet.

Efter nogle fejlslagne forsøg i 1860'erne blev der i begyndelsen af 80'erne dannet flere interessentskaber, »der blandt sine medlemmer regner Københavns første handlehuse ... såvel som flere større provinsrederier«. Man fiskede på Island om sommeren og i Nordsøen om vinteren. Fiskeriet foregik med Grimsby som basishavn. Premierløjtnant Carl Trolle, der var medlem af forretningsudvalget, og som i april 1884 blev tilknyttet den nystiftede forening som konsulent, havde drevet fiskeri på Island i et par år. Af en henstilling fra ham til indenrigsministeriet fremgår det, at han var en særdeles varm fortaler for en udvikling af det danske havfiskeri. Han mente, at fiskerne, »der både mangler formue og intelligens ... kun

ved ... kapitalens hjælp under en bedre driftsmåde med sødygtige skibe og en koncentreret organisation af afsætningsforholdene« kunne få et tilfredsstillende udbytte⁷.

Oppositionen frygtede altså, at de københavnske rederiinteresser skulle komme til at dominere foreningen, og dens indvendinger mod forretningsudvalgets forslag til organisationsstruktur skal ses i sammenhæng hermed. Man ønskede at få indført en garanti for, at landets forskellige fiskeriinteresser kom til orde på generalforsamlingen, derfor forslagene om bestyrelsesråd eller en stor, geografisk spredt bestyrelse.

Da hovedparten af landets fiskere levede af det traditionelle kystfiskeri, ville en øget indflydelse til dem automatisk fremme Fiedler-Beyer-fløjens fiskerisynspunkter. Fiskerne kunne af oppositionen bruges som modvægt mod det dynamiske københavnske borgerskab. Af referatet fra generalforsamlingen fremgår det ikke, om man vendte sig imod almindelig stemmeret på generalforsamlingerne, men der kan dog ikke være tvivl om, at Beyer i sit forslag havde tænkt sig, at bestyrelsesrådet sammen med bestyrelsen alene skulle have udgjort generalforsamlingen⁸. Den af forretningsudvalget foreslåede almindelige stemmeret anså oppositionen for en urimelig fordel for hovedstadens interesser, da generalforsamlingerne altid skulle holdes i København.

En fin bestyrelse

Oppositionen led altså nederlag på alle sine væsentlige ændringsforslag til lovene, og det samme blev tilfældet ved bestyrelsesvalget, idet den kun opnåede få stemmer for sin liste til trods for, at den havde drevet en stærk agitation og samlet en del fuldmagter ude omkring i landet. Oppositionen foreslog kaptajn G. V. C. J. Bardenfleth, købmand Iisager, professor J. Steenstrup, H. V. Fiedler, Beyer og grosserer Leth. Ingen af dem opnåede mere end ca. 40 stemmer¹. I stedet fik forretningsudvalget vedtaget sit forslag til bestyrelse, og den kom da til at bestå af:

- Formand, fhv. guvernør J. A. Garde (105) stemmer).
- Næstformand, højesteretsadvokat dr. jur. A.L. Hindenburg (141 st.).
- Kasserer, grosserer Vilh. Petersen (99 st.).
- Kaptajn A. V. Bonnesen (101 st.).
- Grosserer H. Fritsche (105 st.).
- Hofjægermester Holstein-Rathlou (103 st.).
- Kaptajn G. A. Rung (66 st.).

Formanden, Garde (1823-93), og de to kaptajner, Bonnesen og Rung, havde alle en sømilitær uddannelse. Garde, der i 1884 var 60 år, havde i slutningen af 1850'erne opholdt sig i Det fjerne Østen og blev efter sin hjemkomst udnævnt til havnekaptajn i København. Han var endvidere søkyndigt medlem af Sø- og Handelsretten, indtil han i 1872 blev guvernør over De dansk-vestindiske Øer. Denne post bestred han til 1881, og han stod således i spidsen for nedkæmpningen af det alvorlige negeroprør på Sct. Croix i 1877².

Kaptajn Bonnesen (1839-1916) stod i 1884 i en alder af 45 år midt i sin sømilitære karriere³. G. A. Rung (1845-1903), der havde været søløjtnant i artilleriet, blev i begyndelsen af 80'erne underbestyrer ved Meteorologisk Institut. Af et brev til Feddersen fremgår det, at han først sent kom med i foreningen, og han kom da heller ikke til at spille nogen særlig fremtrædende rolle i den⁴.

Det eneste medlem af bestyrelsen, der også nød oppositionens tillid, var højesteretsadvokat Hindenburg (1832-1913). Det kan skyldes hans ubestridelige juridiske talent og hans politiske tilhørsforhold. Som internationalt anerkendt ekspert i maritime retsforhold var han et fund for foreningen. Politisk var han en svoren Estrup-tilhænger og havde bl.a. deltaget i opbygningen af Højre i årene 1869-76. Få år tidligere var han tiltrådt som kammeradvokat, en stilling, han skulle komme til at beklæde helt til 1901, hvor han blev afskediget af venstreministeriet⁵.

Grossererne H. Fritsche (1833-1903) og V. Petersen (1835-97) havde begge en karriere, der var typisk for det nye københavnske storborger-skab⁶. De var omtrent jævnaldrende, og efter afsluttet handelsuddannelse etablerede de sig som grosserere i København omkring 1860. Fælles for dem var også, at de i pagt med tiden foruden at drive deres virksomheder færdedes i hovedstadens finans kredse. Således tog Fritsche, der drev handel med kolonialvarer, forsikring og dampskibsspedition, initiativ til oprettelse af Dansk Arbejderbank, og han var medstifter af De forenede Bryggerier og Handels- og Kontoristforeningen. Han var endvidere medlem af Grosserer-Societetets Komité i en lang årrække fra 1874. V. Petersen, der drev forretning i korn og foderstoffer, var medstifter af dampskibsselskabet Norden, af Papirfabrikken Maglemølle og medlem af Nationalbankens repræsentantskab og af bestyrelsen for De danske Spritfabriker, for blot at nævne nogle få af hans mange tillidsposter. Begge havde de sæde i Sø- og Handelsretten gennem mange år⁷.

Bestyrelsesmedlemmernes motivering for at træde ind i ledelsen af fiskeriforeningen må have været en tro på fiskerierhvervets udviklingsmu-

ligheder kombineret med en socialt præget velgørenhedsindstilling over for den fattige, tilbagestående fiskerbefolkning. At hele Danmarks udbytte af fiskeriet trods landets gunstige geografiske placering ikke var større end udbyttet i en middelstor engelsk fiskerihavn, kunne ikke undgå at virke inspirerende på mænd som Fritsche og Petersen.

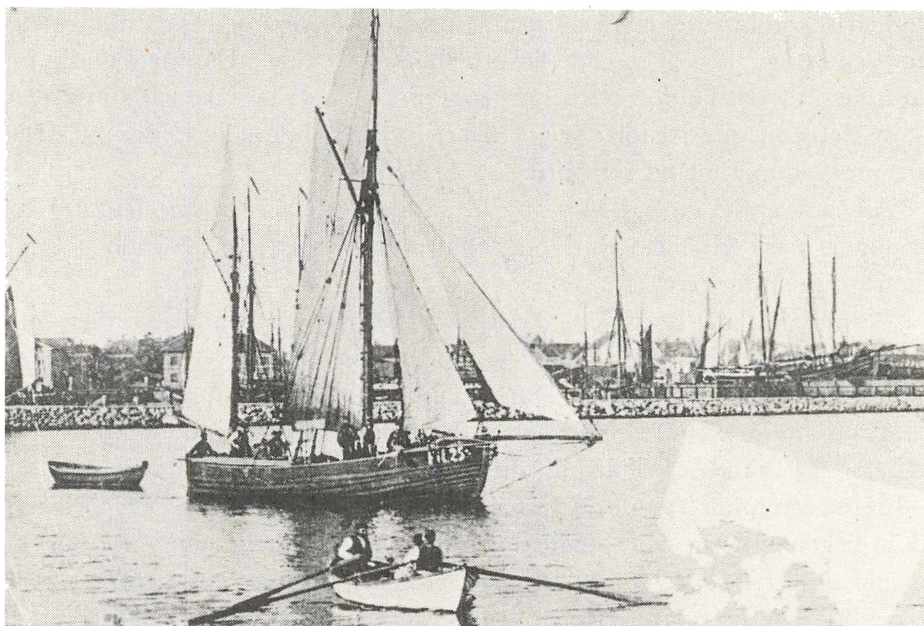
Alle i bestyrelsen var højremænd⁸. Men ses bort fra Hindenburg og muligvis også Holstein-Rathlou, tilhørte bestyrelsen oppositionen mod Estrup inden for partiet⁹.

Formelt var det bestyrelsen, der udpegede repræsentanterne, men forbindelserne til disse var utvivlsomt fortrinsvis etableret gennem foreningens sekretær, Feddersen. Han havde dels gennem en omfattende korrespondancevirksomhed med personer tilknyttet fiskeriet, dels som sekretær for fiskehandlerforeningen, de nødvendige kontakter. Blandt de i alt 48 repræsentanter var der 8 fiskere og 9 fiskehandlere eller -eksportører. Alle fiskehandlerne var medlem af fiskehandlerforeningen; men der er grund til at formode, at erhvervsgruppen var talrigere repræsenteret, idet tre repræsentanter var konsulere, fire var købmænd og én agent. Disse titler dækkede ofte over reel fiskehandlervirksomhed. I øvrigt blev repræsentanterne rekrutteret blandt praktiske, skrivevante folk, der dagligt omgikkes fiskere. Det kunne f.eks. være skibsbyggere, fyrmestre og fiskerikontrollører¹⁰.

Fiskeeksportørerne tager initiativet

Der forelå ikke nogen fast arbejdsplan for foreningens virksomhed i 1884. Man ville ikke på forhånd binde sig til et detaljeret program, men arbejde med de forskellige sager, efterhånden som de dukkede op. Det bevirkede, at repræsentanternes virksomhed i form af indberetninger og forespørgsler blev afgørende for, hvilke emner bestyrelsen tog op. Foreningen fik derved et noget andet indhold, end nogle havde ventet. Således fik havfiskeriet slet ikke den betydning og størrelse, mange havde forestillet sig. Det skyldes, at dette fiskeri i det første år var direkte tabsgivende. Havne- og afsætningsforholdene på vestkysten umuliggjorde havfiskeri efter engelsk mønster¹. Det synes ellers i høj grad at have tegnet foreningen udadtil. Så sent som i februar 1884 var der folk, oven i købet blandt repræsentanterne, som troede, at der var tale om et havfiskeriinteressentskab. Repræsentant, fiskerikontrollør B. Andersen fra Thisted skrev nemlig på det tidspunkt til Feddersen: »For det tilfælde, at det påtænkte fiskeriselskab bliver således ordnet, at der allerede i denne sommer sendes fartøjer til Nordsøen på fiskeri, har jeg en anmodning til Dem fra skipper

En fiskeopkøber prajer en mindre båd i Frederikshavn yderhavn omkring århundredskiftet. Fiskekvarterne havde dam, så fiskene kunne transporteres levende til forbrugerne, f.eks. til Gammel Strand i København.

Fotografi på Bangsbomuseet.

Drasbech ... om han kan få plads med et fiskerfartøj ... og om fornødent indskyde en sum af 1000 kr. i foreningen...«². Det er forståeligt, at fiskerikontrolløren trådte ud af foreningen umiddelbart efter. Feddersen har åbenbart ikke altid haft en lige heldig hånd ved udpegningen af repræsentanter.

Det viser dog interesse for havfiskeriet, at foreningens konsulent foretog nogle undersøgelser af havneforholdene ved Esbjerg (især med henblik på byen som eksporthavn), at man fra foreningens side tilbød at hjælpe danske fiskere til hyre i udlandet for at lære havfiskeri, og at man støttede et forsøgsfiskeri efter sild i Kattegat³.

Blandt repræsentanterne var fiskeeksportørerne særdeles aktive, og foreningen kom da også ganske naturligt til at beskæftige sig med emner, som i høj grad havde eksportørernes interesse. Det vil være forkert at sige, at det ikke kunne være til fordel for fiskerne, for selvfølgelig var der i spørgsmålet fiskeeksportørinteresser/fiskerinteresser i mange tilfælde ikke tale om et enten-eller, men et både-og. F.eks. var bedre transport- og afsætningsforhold til fordel for begge parter, idet det var ensbetydende

med bedre fiskepriser. Men det er alligevel påfaldende at se, hvorledes man arbejdede med emner som f.eks. eventuel anlæggelse af en ansjosfabrik ved vestkysten, udarbejdelse af vejledning til anlæg og drift af røge-rier og salterier og en hensigtsmæssig ordning af afsætningsforholdene. »En større fiskeeksportør på Jyllands vestkyst« foreslog oprettelse af en central i Esbjerg, der hver dag skulle stå i forbindelse med de udenlandske fiskemarkeder og de danske fiskerlejer⁴.

Et emne, tilsyneladende af mere direkte interesse for fiskerne, var foreningens tilskud til forsøgsfiskeri i Kattegat. Bag dette projekt stod imidlertid fire fremtrædende fiskeeksportører fra Frederikshavn⁵. Støtten til dette fiskeri blev givet, fordi der var tale om et almennyttigt projekt, hvis resultater kunne komme en større kreds til gode. Det almennyttige sigte var et hævdede princip for foreningens understøttelsesvirksomhed. Den ydede ikke direkte støtte til fiskere efter noget trangskriterium. Der var ikke tale om nogen hjælpekasse.

Et stykke foreningsarbejde, hvor eksportørerne ikke ses at have spillet nogen ledende rolle, var en undersøgelse, der blev foretaget med henblik på oprettelse af en gensidig ulykkesforsikring for fiskere under udøvelsen af deres erhverv. Her havde foreningen kontakt med matematikeren Birger Hansted, der var en varm fortalere for en sådan institution. Ved at indlede et samarbejde med Hansted havde foreningen klart distanceret sig fra fortalene for, at en redskabs- og fartøjsforsikring burde komme først⁶.

Det kan altså konkluderes, at foreningens virksomhed det første år i høj grad bar præg af eksportørernes initiativer. Det skyldtes til dels, at de var så forholdsvis stærkt repræsenteret i repræsentantskabet, og her er det ikke blot det numeriske forhold, der er afgørende. Feddersen har naturligvis søgt repræsentanterne blandt de mere aktive af fiskehandlerforeningens medlemmer. Det var jo dem, han som forretningsfører for denne forening havde bedst kontakt med. Der er endvidere en markant forskel på den virksomhed, som fiskeeksportørerne udfoldede og de øvrige repræsentanters aktivitet. Fiskeeksportørernes henvendelser pegede ofte fremad mod et afgrænset, veldefineret mål, mens derimod de øvrige repræsentanters virksomhed ofte var af mere bagudskuende karakter, f.eks. i form af beretninger om fiskeriet i landets forskellige egne⁷. Man kan ikke sige, at fiskeeksportørerne dirigerede foreningen imod fiskernes interesser. En forbedring af kommunikations- og afsætningsforholdene var en helt afgørende forudsætning for den kraftige udvikling af det danske fiskeri, som foreningen ønskede. At begynde med direkte støtte til fiskeriet ville ikke

muliggøre en større udvikling. Hvis kommunikations- og afsætningsforholdene ikke var i orden, og hvis der ikke var mulighed for at konservere fisken, ville et godt fiskeri uvægerligt føre til stærkt faldende priser, fordi det snævre marked hurtigt blev mættet. Resultatet var ofte, at priserne blev så lave i »gode tider«, at fisken måtte anvendes til gødning. At foreningens virksomhed tiltalte eksportørerne ses af, at af 22 nye medlemmer i efteråret 1884 var de 7 fiskehandlere⁸.

Det første år var i øvrigt præget af en meget beskeden aktivitet. Indtægten var på godt 10.000 kr., og ved regnskabets slutning havde man en kassebeholdning på ca. 4.500 kr., så de samlede udgifter løb kun op i 5.500 kr. Man havde forgæves søgt om statstilskud. Garde forsvarede på generalforsamlingen i 1885 den beskedne aktivitet med, »at dannelsen af Dansk Fiskeriselskab selvfølgelig havde lammet bestyrelsens virksomhed en del«⁹.

Dansk Fiskeriselskab

På det stiftende møde i Foreningen til Fiskeriernes Fremme i Danmark og Bilande havde Beyer udtalt, at foreningens lykke og fremtid var afhængig af vedtagelsen af hans forslag. Det kom til at slå til. Syv måneder efter, den 7. oktober, dannedes Dansk Fiskeriselskab.

Ophavsmanden til selskabet var Beyer. Han brød med foreningen og begyndte at politisere. Han hævdede, at der ved bestyrelsesvalget i marts 1884 havde gjort sig »en bevægelse næppe uden politisk tilsætning« gældende¹. Det nye selskab fik da også den af Beyer forfægtede organisationsstruktur med en generalforsamling bestående af en bestyrelse og et bestyrelsesråd, og selv blev han både medlem af bestyrelsen og selskabets sekretær².

Kun et år efter sin stiftelse havde fiskeriselskabet et medlemstal på ikke mindre end 2.045, hvoraf næsten 1.500 var fiskere. Selv om disse tal ikke er særlig reelle, idet knapt 500 af fiskermedlemmerne ikke havde betalt deres kontingent, så er der dog her tale om en organisation med betydeligt større tilslutning blandt fiskerbefolkningen end Foreningen til Fiskeriernes Fremme³.

Allerede i november 1884 henvendte bestyrelsen for Foreningen til Fiskeriernes Fremme sig til Dansk Fiskeriselskab for at få en sammenslutning i stand, men bestræbelserne faldt i efteråret 1885 p.g.a. modstand i selskabet. Det næste års tid blev præget af en bitter strid mellem de to organisationer om fiskerne. Medlemstallet i fiskeriselskabet steg til stadighed, mens Foreningen til Fiskeriernes Fremme skrumpede ind. I foråret

1887 blev man enige om en sammenslutning i alt væsentligt på fiskeriselskabets betingelser. I det følgende skal disse begivenheder undersøges nærmere.

I følge en indbydelse udsendt af Dansk Fiskeriselskab havde det til formål at yde driftige fiskere økonomisk hjælp til at anskaffe veludrustede fartøjer og hensigtsmæssige redskaber. Man ville arbejde for en forbedring af kommunikationsmidler, telegrafforbindelser og fiskerihavne, for en praktisk ordning af transport- og afsætningsforholdene med ind- og udland samt for indretning af større fiskemarkeder. Man ville endvidere søge dannet en forsikringsforening for fiskefartøjer og -redskaber og i det hele taget vække interesse for fiskeriet ved belærende skrifter og ved diskussionsmøder⁴.

Fiskeriforeningens ledelse var, som vi har set, modstandere af den direkte økonomiske hjælp uden almennyttigt indhold, ligesom den anså en livsforsikring under erhvervsudøvelse for vigtigere end en fartøjs- og redskabsforsikring. Hvis man ser bort fra disse to sager og problemet med foreningens strukturelle opbygning, var der altså ikke så få områder, hvor man ville det samme. Således var det store stridsspørgsmål om havfiskeriets stilling fra foråret 1884 borte, idet selskabet ikke arbejdede mindre for havfiskeriet end foreningen. På baggrund af disse små divergenser er det egentligt forbavsende, at splittelsen i form af to foreninger skulle vare ved i næsten tre år.

Af fiskeriselskabets regnskab for det første år fremgår det, at man havde betydeligt større midler at arbejde med end Foreningen til Fiskeriernes Fremme⁵. De samlede indtægter udgjorde næsten 14.000 kr., hvoraf 4.300 kr. var bidrag én gang for alle fra 14 livsvarige medlemmer. Kontingenter på 10 kr. og derover indbragte godt 6.000 kr., mens fiskermedlemmerne, som betalte 2 kr., gav en indtægt på 2.000 kr. Disse store bidrag har deres forklaring i, at den del af medlemmerne, der ikke var fiskere, bl.a. bestod af »3 damer, 6 ministre, 81 godsejere, 13 amtmænd og 125 embeds- og bestillingsmænd«⁶.

Selskabet førte en betydeligt mere aktiv udgiftspolitik end foreningen. De samlede udgifter løb således op i 11.500 kr., hvoraf godt 2.000 var administrationsudgifter. Til rejseunderstøttelse anvendtes godt 1.100 kr.⁷. De største udgiftsposter var karakteristisk nok de områder, hvor man havde mest divergerende opfattelser i forhold til foreningen. Således ydede man 3.800 kr. i rentefrie lån til fiskere og uddelte 1.000 kr. som gave til hjælp til anskaffelse af fiskefartøjer og -redskaber. I arbejdet på at etablere en fartøjs- og redskabsforsikring anvendtes næsten 1.400 kr.⁸.

Selv om man i selskabet på en lang række felter beskæftigede sig med opgaver, man havde fælles med foreningen, f.eks. tilvejebringelse af telefonlinier, fremme af havnebyggeri, forbedring af kommunikationsmidler og indretning af ishuse og røgerier, så var det ikke opgaver, der var i den grad udgiftskrævende som de ovennævnte. Andre sager, som begge tog sig af, havde mere præg af ekspeditioner, hvor foreningerne var mellemed mellem fiskerne ude i landet og centraladministrationen. Det kunne f.eks. være i form af anbefalinger af andragender fra fiskere til indenrigsministeriet. De opgaver, der virkelig tærede på foreningernes egne kasser, faldt karakteristisk nok inden for de emner, hvor man havde divergerende opfattelser.

Et vidnesbyrd om ulempen ved to foreninger er, at den sidst tilkomne, Dansk Fiskeriselskab, tog flere opgaver op, som Foreningen til Fiskeriernes Fremme allerede var i fuld gang med⁹. I øvrigt må det siges, at den sidsttilkomne foreningsvirksomhed det første år bar præg af at være ret så famlende, når lige bortses fra understøttelses- og assurancevirksomheden.

Bruddet

Allerede i november måned 1884 henvendte Foreningen til Fiskeriernes Fremme sig til Dansk Fiskeriselskab og foreslog, at man tilvejebragte en sammenslutning. Efter nogen tøven fra Fiskeriselskabets side indledte man forhandlinger herom, og i slutningen af april 1885 opnåedes enighed om en sammenslutning på basis af et »Forslag til love for Dansk Fiskeriforening«¹. Forhandlingsresultatet var et kompromis. Den foreslåede forening skulle ikke have et bestyrelsesråd, og på generalforsamlingerne skulle der være almindelig stemmeret. Altså en klar sejr for Foreningen til Fiskeriernes Fremme i organisatorisk henseende.

Om understøttelsesvirksomheden, der jo var det økonomisk afgørende, hed det, at den sammensluttede forening skulle støtte »almennyttige fiskeriforsøg og anskaffelse af forbedrede fartøjer og redskaber« ved »forskud eller ved billige lån af foreningens midler eller ved anden hjælp«. Altså en så tilpas bred formulering, at fremtiden måtte vise, hvem der ville få sine synspunkter igennem. M.h.t. forsikringsspørgsmålet blev der kun nævnt forsikring af fartøjer og ikke forsikring af liv og helbred. Det må betragtes som en imødekommelse af Fiskeriselskabet. Ganske vist blev redskabsforsikring ikke nævnt, men det behøver ikke at være udtryk for en indrømmelse fra selskabets side. Her havde man nemlig opgivet denne forsikringstype allerede i november². Det er i øvrigt værd at mærke sig, at de emner, hvorom der herskede enighed mellem de to foreninger, optog langt den største plads i forslaget³.

Den nye bestyrelse skulle have en bestyrelse på 4 medlemmer, to fra hver af de gamle bestyrelser og Dansk Fiskeriselskabs præsident, kammerherre K. V. Barner, skulle være formand.

Sammenslutningen blev vedtaget af Foreningen til Fiskeriernes Fremme på en ekstraordinær generalforsamling i slutningen af maj 1885, men blev forkastet af Dansk Fiskeriselskab på en generalforsamling den 3. oktober⁴.

På grund af denne afgørelse trådte fire af selskabets seks bestyrelsesmedlemmer tilbage. Kun Beyer og selskabets kasserer blev tilbage. Kassereren havde dog på dette tidspunkt forfald, og han trådte »p.g.a. private forhold« allerede i november ud af bestyrelsen. Beyer var altså reelt eneste bestyrelsesmedlem, der tog ansvaret for sammenlægningens skibbrud⁵.

Hvad var årsagen til, at selskabet forkastede sammenslutningen, selv om den økonomisk afgørende understøttelsespolitik om ikke bibeholdtes, så dog stod åben for videreudvikling? En antydning har man i et brev fra lærer C. Brammer, der var repræsentant i Lynæs, til Feddersen. Det hedder heri: »Der blev altså, hvad man kunne indse, ikke noget af de to fiskeriselskabers sammenslutning, efter den modstand som dhrr. Fiedler og Beyer udviste og udfoldede både mundtligt og skriftligt«⁶.

På dagen for selskabets generalforsamling, den 3. oktober, indeholdt Dagens Nyheder en anonym artikel, der hævdede, at »den påtænkte sammenslutning hverken drejer sig om mere eller mindre end en simpel erobring af Dansk Fiskeriselskab«⁷. Skribenten hævdede endvidere, at grunden til, at Foreningen til Fiskeriernes Fremme førte en »temmelig kummerlig tilværelse« dels var, at den havde »Venstres politiske fiskerikonsulent som sekretær« og dels manglede »fornøden indsigt og omdømme«. Ved diplomatiske underhandlinger, hed det videre, var det lykkedes foreningen at nå det overraskende resultat, at Dansk Fiskeriselskab »med sine 2.000 medlemmer med hud og hår opluges af« foreningen. Et bestyrelsesmedlem i selskabet, Holstein, blev endvidere beskyldt for at have misbrugt nogle penge modtaget af selskabet. Efter at have insinueret, at grunden til, at selskabets præsident var gået med til sammenslutningen, var, at han skulle være formand for den nye forening, sluttede artiklen med en opfordring til Dansk Fiskeriselskabs medlemmer om på aftenens generalforsamling at skille sig af med Barner og Holstein.

Forfatteren til denne artikel var Beyer. Det fremgår af et fiskerimøde, som blev holdt i Nykøbing F. den 11. november. Her brød Holstein ind, da Beyer beskyldte ham for at have modtaget penge af selskabet. Holstein gjorde opmærksom på, at der var tale om et fast tilskud fra staten, som

dette år tilfældigvis blev udbetalt gennem selskabet. Dernæst hævdede han, at han af Dagens Nyheders redaktion havde fået oplyst, at Beyer var forfatteren til artiklen, og at denne derfor havde løjlet på generalforsamlingen, hvor han havde nægtet ethvert kendskab til artiklen⁸. Senere kom det for dagen, at Dagens Nyheder ikke havde oplyst noget om forfatterskabet til artiklen, men da Beyer ikke imødegik Holsteins postulat på mødet, afslørede han sig som ophavsmanden⁹.

Fiedler blev på generalforsamlingen valgt til 1. vicepræsident i Dansk Fiskeriselskabs nye bestyrelse, og hans svigersøn, Mourier, blev 2. vicepræsident¹⁰. Til ny præsident valgte man hofjægermester, lensgreve F. C. Moltke-Bregentved. Af et udateret ark i Feddersens arkiv fremgår det, at greven var ukendt med fiskeriforhold, og at han ikke havde været til stede på generalforsamlingen. En deputation fra Fiskeriselskabet med Beyer i spidsen opfordrede ham til at blive selskabets præsident, og han modtog valget i fortrøstning til, »at mange sagkyndige mænds bistand ville hjælpe ham over flere vanskeligheder«¹¹. Altså med andre ord en tilsyneladende ideel topfigur i Beyers, Mouriers og Fiedlers fiskeriselskab.

Af samme kilde fremgår det, at ønsket om at opretholde bestyrelsesrådet var et af argumenterne for at forkaste sammenslutningen. Indirekte fremgår det, at modstanderne af sammenslutningen argumenterede med, at Foreningen til Fiskeriernes Fremme med Feddersen som sekretær drev venstrepolitik. Tilhængerne af sammenslutningen, Bardenfleth og Ahlefeldt-Laurvig, hævdede nemlig, at det ikke havde betydning, at Feddersen var sekretær, og at det var urimeligt at stemple foreningen som venstrepolitisk¹².

Selv om der var tale om en politisk argumentation, synes denne i høj grad at koncentrere sig om Feddersens person. Det var da også hans gamle modstandere, Fiedler, Beyer og Mourier, der fra nu af tog tæten i fiskeriselskabet.

En væsentlig grund til, at de turde opretholde selskabet som selvstændig forening, var uden tvivl den store medlemstilslutning, der tilmed var i støt fremgang. Omvendt var medlemstallet i Foreningen til Fiskeriernes Fremme, der kulminerede i august 1884 med 762, i september året efter faldet til 670¹³.

Den forholdsvis store tilslutning til selskabet var resultatet af en meget udadvendt aktivitet med afholdelse af en række møder, hvor især Beyer førte en kraftig agitation. Disse møder, som blev påbegyndt allerede i november 1884, havde i følge fiskeriselskabets ledelse til formål at oriente-

re om selskabets virksomhed, at vinde nye medlemmer og at få kendskab til fiskernes ønsker og anskuelser¹⁴.

Striden

Fiskeriselskabets mødeaktivitet blev kraftigt udvidet efter oktober 1885. I november-december holdt Beyer møder i 17 forskellige byer på Sjælland og Lolland-Falster¹. I februar-marts 1886 besøgte han vestkysten fra Esbjerg og op til Limfjorden og holdt en række møder². I juli var han på Bornholm; i august atter i Jylland, hvor han berejste dele af Limfjorden og østkysten³. Den 10. og 11. marts 1887 holdt han et par møder i Skovshoved og Dragør, hvorefter han den 15. marts begav sig ud på en tur til Vendsyssel⁴.

Et sådant møde forløb typisk med, at Beyer holdt foredrag, hvor han først gav en bred oversigt over det danske fiskeri og dernæst fremhævede, at det alt for længe var blevet uretfærdigt behandlet, fordi fiskerne ikke havde vist tilstrækkeligt sammenhold. Herefter gik han over til at omtale fiskeriselskabet, hvis mål netop var en ophjælpning af fiskeriet, og han afsluttede foredraget med at opfordre alle de tilstedeværende til at melde sig ind i selskabet⁵.

Møderne var effektive m.h.t. at skaffe nye medlemmer. Medlemstallet steg således fra 2.025 i oktober 1885 til 2.725 et år senere. Heraf var henholdsvis ca. 1.500 og 2.100 fiskere. I stort set samme tidsrum stagnerede i Foreningen til Fiskeriernes Fremme medlemstallet omkring de 700⁶. Tallene for Dansk Fiskeriselskabs medlemsskare er dog som antydning af en tilsnigelse. Således havde kun 2.235 af de 2.725 medlemmer i oktober 1886 betalt deres kontingent. Restanterne var fortrinsvis fiskere, idet 580 af de 616 tikronersmedlemmer havde betalt⁸. Ved siden af problemet med restanterne var der et andet alvorligt problem for selskabet, nemlig at medlemmerne var meget flygtige. Således udmeldte i alt 237 medlemmer, heraf 125 fiskere, sig i det første år efter oktober 1885⁹. Det forholdsvis store frafald kan skyldes utilfredshed med, at selskabet havde blokeret sammenslutningen og, som venstrepressen hævdede, blandet politik ind i sagen¹⁰.

Men den kendsgerning, at flere hundrede fiskere var restanter, og ikke mindre end 125 havde udmeldt sig, giver uvægerligt fornemmelse af, at selskabets store fiskertilskutning var »banket op« ved Beyers agitation. Der findes flere vidnesbyrd om, at det var tilfældet. Således hedder det i et brev til Feddersen om en fynsk fisker, der muligvis ville indtræde i fiskeri-

foreningen, at »han blev medlem af Dansk Fiskeriselskab ved agitationen i Nyborg«¹¹. Ligeledes fremgår det af et brev fra Brammer, at nogle fiskere i Nordsjælland, der havde søgt fiskeriselskabet om hjælp og fået afslag, ville melde sig ind i Foreningen til Fiskeriernes Fremme, hvis de kunne få hjælp her¹².

En del fiskere meldte sig altså ind af ren og skær opportunisme, og det må skyldes, at Beyer i sin agitation lagde vægt på Dansk Fiskeriselskabs understøttelsesvirksomhed. Den var et vældigt aktiv i kampen om medlemmerne, for fiskerne søgte naturligt derhen, hvor de kunne forvente hjælp her og nu. »Fiskeriselskabet har begyndt med her i Bangsbostrand at give fiskerne lån til redskaber – og det er meget snildt«, skrev formanden for Frederikshavns Venstrevælgerforening, fiskehandler R. Simonsen, til Feddersen, der var hans gode ven¹³. Tilsvarende hedder det i et andet brev fra foreningens repræsentant i Ringkøbing, Dyekjær, at »det lader til, at Berthelsen nok kan snakke fiskerne ... til at gå i hans selskab, således har han efter sigende bevirket, at ... fiskerne får erstatning for nogle bakker som de forliste i efteråret«. Berthelsen var fiskeriselskabets bestyrelsesmedlem for Ringkøbing¹⁴.

På sine fiskerimøder understregede Beyer de fordele, som fiskerne havde af at være medlem af Dansk Fiskeriselskab. Således hedder det i »Ringkøbing Amts Dagblad« om et foredrag, Beyer holdt på et møde i Søndervig den 23. februar 1886: »Fiskerne måtte huske på, hvad det ville sige at stå i et selskab, hvor de kunne blive hjulpe; der var i det sidste år blevet uddelt forskellige lån og gaver til fiskerisagens fremme, og der ville dette år bl.a. blive ydet 300 kr. som rentefrit lån til oprettelse af et røgeri i Ringkøbing samt sørget for 3 signalstationer i Ringkøbing amt ...«¹⁵. Om Beyers fordrag i Lemvig den 9. marts hedder det i »Nationaltidende«: »Fremstillingen af selskabets virksomhed i form af betydelige gaver til fattige fiskere, ... rentefrie lån, tilbud om telefonanlæg, oprettelse af forsøgsetablissementer i Thisted og Ringkøbing, signalstationer, forbedring af redskaber o.m.m. fugltes med stor interesse«¹⁶.

Et andet aktiv for fiskeriselskabet i kampen om fiskernes gunst var, at det stillede sig på fiskernes side i kravet om en øget statslig udgiftspolitik til fremme af projekter til gavn for fiskeriet. Her var udfoldelsesmuligheder for Foreningen til Fiskeriernes Fremme begrænsede; de oppositionelle røster, der rejste sig på Beyers fiskerimøder, var oftest venstremænd, og Venstres nej-politik på rigsdagen forhindrede dem i at tilslutte sig sådanne krav. Beyer kunne således i sin indberetning om ovennævnte møde i Søndervig notere, at »kredsens folketingsmand var til stede ved mødet og

erklærede, at han ikke kunne være med til at bevilge en telefon, der blev anlagt efter en foreløbig finanslov«¹⁷.

I det hele taget var Venstres finanslovsnægtelse et handicap i striden med Dansk Fiskeriselskab for Foreningen til Fiskeriernes Fremme. Beyer kunne gang på gang spille på, at regeringen gerne ville støtte fiskeriet, men at folketinget nægtede. På et møde i Nakskov i november 1885 udtalte Beyer, at »regeringen har den bedste vilje til at fremme fiskerisagen i alle henseender, hvorimod flere rigsdagsmænd, som man har henvendt sig til, vel har givet smukke ord, men ellers intet ville gøre«¹⁸.

Beyer havde ikke det helt store kendskab til fiskeriet. Han var først og fremmest organisatoren og ses ikke at have bidraget med originale synspunkter på fiskeriets område. Selskabets hele virksomhed og almindelige holdning til fiskeriets udvikling var i høj grad en afspejling af de synspunkter, som H. V. Fiedler havde forfægtet siden 1860'erne. Derfor må man for at forstå selskabets baggrund se nærmere på hans rolle i fiskeridebatten.

Fiedler, der igennem en årrække havde interesseret sig for fiskeriet, blev i 1867 udnævnt til regeringens fiskerikonsulent²⁰. Han blev formand for den i 1873 nedsatte fiskerikommission, hvis arbejde lå til grund for et lovforslag, som regeringen fremsatte i 1876²¹. Forslaget blev efter vedtagelse i landstinget mødt af en kraftig modstand i folketinget, der afsluttede debatten med at henvise det til et »begravelses«-udvalg²². Trods gentagne fremsættelser i de følgende år gennemførtes først i 1888 en fiskerilov for hele landet²³. Fiedlers synspunkter kom til at præge denne mere end ti år lange rigsdagsdebat²³.

Han havde et konservativt syn på det danske fiskeris udviklingsmuligheder. Han troede ikke på, at erhvervet havde de store fremtidsmuligheder, som det blev hævdet fra liberalistisk side. Derimod mente han, at den danske fisker var ganske dygtig og i det store og hele udvandt af havet, hvad dette kunne kaste af sig. Han bestred derfor i slutningen af 1860'erne nødvendigheden af en landsdækkende fiskerilov²⁴.

Få år efter var han en varm fortaler for nødvendigheden af en sådan lovgivning. Omslaget må skyldes, at mere effektive slæbevodsredskaber dukkede op i stigende omfang. Fiedler frygtede, at disse redskabstyper i løbet af kort tid ville tømme vore indre farvande for fisk, hvis der ikke blev skredet ind med såvel fredningslovgivning som forbud mod anvendelse af visse redskabstyper. Det forslag, som regeringen fremsatte i 1876, bar stærkt præg af dette syn. Det blev hårdt angrebet af venstreoppositionen i folketinget, hvis mest rabiate liberalist i dette spørgsmål, Th. Leth, gav

udtryk for det grundsynspunkt, at havets fiskerigdomme var uudtømmelige, og at mennesket ikke formåede at gribe forstyrrende ind i naturens orden²⁵. Mange venstremænd kunne ikke være enig med Leth så langt, men der var dog enighed mellem dem om, at kommissionen og landstinget havde været alt for ivrige med at beskytte på området.

Folketinget havde endnu en indvending mod forslaget, nemlig at det i spørgsmålet om, hvem der havde ret til at etablere ålegårde ud for kysten, helt stod på grundejernes, det ville for oppositionen sige godsejernes, side. En ålegård kan kort beskrives som et faststående redskab, der består af en pælerække med risfletning, for enden af hvilken der er anbragt en slags ruse. Ålegården blev sat fra strandkanten og ud i havet. Man kunne som oftest røgte rusen fra en gangbro oven på pælerækken. Striden stod om fortolkningen af Danske Lovs § 5-10-43: »Enhver må nyde ålegårde for sin egen grund undtagen i de tilfælde, som kongen og den menige mand haver skade af«. Fiedler havde ofte forsvaret grundejernes særrettigheder på ålefiskeriets område²⁶. I 1866 havde han således i sin egenskab af birkekommer over Holsteinborg grevskab afsagt en dom, der fastslog princippet om, at grundejerne havde eneret til ålegårde ud for deres grunde. Dette princip blev definitivt fastslået af højesteret i 1873²⁷.

For Fiedler var fiskeriets beskyttelse og hævdelser af grundejernes rettigheder to sider af den samme sag. Således beskriver han et sted, hvilken lykkelig situation, der ville foreligge i det tilfælde, hvor én mand alene ejer et fiskeriområde. Denne ejer ville have en naturlig interesse i at beskytte fiskeriet i sit område for at bevare bestanden på længere sigt²⁸.

Fredningssagen blev overhovedet ikke nævnt under Dansk Fiskerisel-skabs formål i november 1884²⁹. Godt et år efter er det den sag, der blev prioriteret højest af selskabet³⁰. Dets medlemsblad rummer talrige indlæg for fredning og beskyttelse. I en artikel om slæbevodsfiskeriet, der formentlig er skrevet af Fiedler eller Mourier, hedder det f.eks., at »... en trawlflåde på ganske kort tid ville kunne feje rent her for alt, hvad der hedder fladfisk, og dermed have ødelagt vor værdifuldeste fiskebestand, til ubodelig skade«. Efter en skildring af fiskerikommissionen, regeringens og landstingets positive arbejde for sagen, afsluttes artiklen med en understregning af nødvendigheden af lovgivning på området³¹.

Beyer fungerede som Fiedlers forlængede arm, når han på sine møder kunne støtte det traditionelle fiskeri og fordømme trawlfiskeriet »som noget af det mest skadelige for fiskeynglens udvikling«. Han »kunne slet ikke gå med til at kaste alt gammelt overbord«, for han mente, »at vort

fiskeri meget godt kunne nå et stort opsving selv med bibeholdelsen af vore gamle fiskemåder«³².

Fiedler var ingenlunde modstander af udvikling af havfiskeriet i Nord-søen, tværtimod. For ham var en udvikling af det søgående fiskeri fra vestkysten af Jylland et af midlerne til at beskytte fiskene i vore indre farvande³³. Selskabets bestyrelse indsendte da også et andragende til lovgivningsmagten om fremme af anlæg af fiskerihavne på Jyllands vestkyst i efteråret 1886³⁴. Heri kan man måske finde del af forklaringen på, at oppositionen mod havfiskeriet i foråret 1884 så hurtigt forstummede.

Reaktionen på Beyers agitation

Beyers rejseplan kan følges i detaljer, fordi fiskeriselskabets medlemsblad rummer udførlige beretninger om den. Disse beretninger havde uden tvivl et propagandistisk formål dels over for medlemmerne, der modtog bladet hver måned, og dels over for Foreningen til Fiskeriernes Fremme, der hele tiden kunne blive holdt ajour om selskabets fremgang.

Fiskeritidendes beretninger om virksomheden i Foreningen til Fiskeriernes Fremme i 1886 stod i skærende kontrast hertil. Her blev skrevet om det stille, praktiske arbejde. Der bragtes ingen oplysninger om medlemstal efter januar 1886 af den gode grund, at det var stagnerende. Når man tager i betragtning, at antallet af fiskermedlemmer i 1887 var steget til 153, og at medlemstallet stort set var konstant, forstår man, at foreningens økonomiske grundlag blev svagere, da fiskerne også i denne forening fra maj 1885 kun betalte 2 kr. i kontingent¹.

Sammenlignet med Beyers dynamiske aktivitet virker Foreningen til Fiskeriernes Fremme tilbageholdende. Den havde ikke fra starten ønsket at opnå stor fiskertilslutning. I en kommentar til en indbydelse til tegning af medlemsskab i foreningen skrev Feddersen allerede i december 1883, at »det fremgår jo klart ... at indbyderne ikke henvender sig til fiskerbefolkningen, men væsentlig til dens medborgere, fordi fiskerne selv kun i ringe omfang kunne afse midler til støtte for en fiskeriforening«².

Foreningen tog ikke kampen op på modagitationsmøder. Der er en slående forskel på Dansk Fiskeriselskabs møder og de rejser, som Feddersen havde foretaget for Foreningen til Fiskeriernes Fremme året før, hvor han var på tre ture til Vestjylland. Selv om kun den sidste af disse rejser faldt i tiden efter selskabets stiftelse, er Feddersens indberetninger i skærende kontrast til indberetningerne i selskabets medlemsblad. Således omtaler han overhovedet ikke foreningen, og det fremgår ikke, om han

overhovedet holdt foredrag på turene. Det primære for Feddersen var de praktiske problemer på de enkelte pladser, og han gav ikke nogetsteds løfte om kontant hjælp. Der er tale om en nøgtern konstatering af, hvilket fiskeri man drev de forskellige steder, en omtale af de fortvivlede kommunikationsforhold samt en gennemgang af de ved hjælp af foreningen oprettede ishuse og røgerier³.

Feddersen var en af sin tids største kapaciteter på fiskeriets område her i landet. Han vidste, hvad han talte om, når han mødtes med fiskerne og repræsentanterne ude i landet. Beyer derimod havde kun et forholdsvis ringe kendskab til fiskeri, og i sine foredrag holdt han sig gerne til almindeligheder. Der er unægteligt et let komisk skær over Beyer, når han fortæller vestkystfiskerne om, at »stamfisken, torsk og kuller, herude var langt bedre, navnlig mere kødfuld og større end noget andet sted i hele landet« eller når han oplyser dem om, at »fisken ofte skifter opholdssted. Fiskerne må ikke tabe modet, fordi fangsten til enkelte tider kunne være dårlig, eller tro, at fisken derfor for bestandig var i aftagende; dette var nemlig på ingen måde afgjort; men den kunne godt have skiftet opholdssted og atter senere vende tilbage til sin gamle plads«⁴.

Det konkrete udbytte af et sådant foredrag for fiskere, der hele deres liv havde fisket fra vestkysten, og som kendte forholdene ud og ind, har formentlig ikke været det største. Beyers foredrag rummede gerne elementer af smiger over for fiskerne og almindeligheder om fiskeriet, og de blev ofte holdt i en nedladende tone. Han var i sit es, når han stod over for en tilhørerskare af passive, tilsyneladende ukritiske fiskere. Men der skulle ikke megen opposition til, før han følte sig trængt. Det er der flere eksempler på. Bl.a. det tidligere nævnte møde i Nykøbing F., hvor Holstein greb ind og afslørede, at Beyer var ansvarlig for bruddet i oktober 1885. Et andet eksempel er et møde i Søndervig.

Feddersen stod bag oppositionen på dette møde, selv om han ikke selv var til stede. Omkring den 19. februar 1886 blev han af Dyekjær bedt om at komme til Ringkøbing for at udgøre en modvægt til Beyers og Berthelssens agitation. Feddersen gav i et langt fortroligt brev til Dyekjær den 20. udtryk for, at han ikke selv kunne komme til stede p.g.a. presserende arbejde for foreningen⁵. I øvrigt fandt han det bedre, at mænd uden for foreningernes ledelse blandede sig i diskussionen, og derfor er brevet til Dyekjær affattet som en »vejledning« i opposition mod Beyer. Brevet skal her refereres ret udførligt, fordi det rummer de argumenter, som man fra Foreningen til Fiskeriernes Fremme fandt det opportunt at føre i marken mod Dansk Fiskeriselskab.

Fedderson skrev bl.a., at hvis han ikke havde været foreningens sekretær, ville han påpege, at de to foreningers formål var identiske, at deres program kun afveg p.g.a. fiskeriselskabets understøttelsespolitik, en politik, der ikke kunne holde i længden. »Tror nogen«, skrev Fedderson, »at vor bondestand var kommen med som den er, dersom den havde fået hjælp i gaver af redskab, sædekorn, husdyr o.s.v., tager han ... fejl«. Her over for stillede han som forbillende for foreningen Landhusholdningsselskabets virksomhed med dets rådgivning og vejledning. Dernæst ville han fremholde, hvorledes rigsdag og regering og andre havde nægtet økonomisk hjælp til foreningerne med den begrundelse, at de var splittede. Endvidere ville han anklage Beyer for at være årsag til denne splittelse. Han havde, drevet af personlige motiver og »uden den allermindste grund«, blandet politik ind i sagen. Man skulle spørge ham uden for hans forberedte lektie, og man skulle lade ham gøre rede »for, af hvilken grund han og hans svende har stiftet en ny fiskerforening og været imod en sammenslutning«. Endelig ville han fremhæve det udemokratiske i fiskeriselskabets opbygning, hvor medlemmerne ikke havde adgang til generalforsamlingerne. Fedderson sluttede med at bede Dyekjær om, hvis denne ikke selv ville træde op på mødet, da at vise brevet til en anden, der ville, f.eks. en lærer eller en avisredaktion i Ringkøbing⁶.

Det blev hverken en lærer eller en journalist, der gik imod Beyer på selve mødet, men derimod venstrefolketingsmanden M. P. Christiansen. Af venstrebladet Ringkøbing Amts Dagblad fremgår det, at han blandt andet spurgte Beyer, hvad der havde givet anledning til adskillelsen, og hvorfor Dansk Fiskeriselskab var imod en sammenslutning. Det var til stor skade for begge foreninger, at de virkede hver for sig. Han karakteriserede selskabets understøttelsesvirksomhed som »skidne midler« og kritiserede endvidere dets udemokratiske opbygning med ordene, »at den bestyrelse, der ikke grundede sig på almindelig valgret, kun var lidet tidssvarende«. Altså for så vidt en fremførelse af synspunkterne i Feddersons brev. Han kom dog også med indlæg, som Fedderson ikke havde nævnt i brevet. Han var således, som tidligere nævnt, imod en telefonlinie finansieret ved en provisorisk finanslov, og han fremsatte et fra Beyer afvigende syn på nødvendigheden af en fredningslovgivning, synspunkter, som han havde fra folketingets fiskerilovsdebatter⁷.

Foreningen til Fiskeriernes Fremme holdt klart en afventende, tilbageholdende linie. Ledelsen anså det for uhensigtsmæssigt at gå i direkte åben konfrontation på møder, selv om det ikke skortede på opfordringer fra de lokale tillidsmænd. F.eks. lød det i et brev til Fedderson fra Fanø,

dagen efter at Beyer havde været på besøg: »Kan der ikke gøres noget for at forhindre B. i at kapre fiskerne her på kysten? Jeg er villig til at være Dem behjælpelig dermed«⁸. En ugestid senere skrev Simonsen fra Frederikshavn: »Deres vej falder vel ikke forbi, at vi kunne holde et par fiskerimøder her ... man kan jo hver dag risikere ... at Beyer kommer ...«⁹. Et indtryk af stemningen i foreningen får man af et brev fra Garde til Feddersen nogle dage efter mødet i Søndervig. Han skrev bl.a.: »at Christiansens forstandige bemærkninger har gjort deres virkning, der ses ialfald intet om nye medlemmers indmeldelse i DFSelskab ved den lejlighed ... Hvis Chr.'s bemærkninger er en følge af Deres skr. til Dyekjær, så synes mig, at vi her har et fingerpeg om, at dette er den rette måde at følge herr. Beyer på – men hvor er han?«¹⁰.

»Som de almindelige forhold for tiden er her i landet, bør vi være meget varsomme med at foranledige møder afholdt i provinserne«¹¹. Således skrev Garde i december 1885 i Fiskeritidende som begrundelse for, at foreningen ikke skulle kaste sig ud i en modagitation. Han hentydede her til kommissionsdommen over Berg, Estrups love om gendarmerikorps og overordentlige politiudgifter samt især til det såkaldte straffelovsprovisorium af 2. november¹². I oktober havde Simonsen skrevet til Feddersen, at »jo mere retiré vi i øjeblikket kan holde os over for alle praktiske spørgsmål jo bedre – thi intet fremmes alligevel – folketinget må først kæmpe kampen ud. Dem vil jeg råde – lad de banditter skabe dem, de har ingen tilhold i den befolkning, som vi skal bruge – lad dem kompromitere sig fuldt ud; de er ikke værd at ofre et ærligt ord på«¹³.

Det er muligt, at foreningen på grund af den landspolitiske situation var blevet intimideret til at holde sig »retiré«, d.v.s. til at undlade at holde møder. Men mere sandsynligt er det, at »de almindelige forhold« gav Garde et særdeles velkomment skalkeskjul. Der var nemlig andre nok så konkrete grunde til at holde igen med en agitation fra foreningens side.

En gensidig åben kritik kunne nemlig resultere i, at uheldige forhold i begge foreninger blev åbenbaret for en større kreds. Her tænkes på de to foreningers organisatoriske struktur, der begge led af alvorlige mangler. Dansk Fiskeriselskabs bestyrelse var med til at udpege medlemmerne af bestyrelsesrådet, der igen på de årlige lukkede generalforsamlinger valgte bestyrelsen. Altså en i høj grad kritisabel og udemokratisk ordning¹⁴. I modsætning hertil havde alle fra Foreningen til Fiskeriernes Fremme adgang til generalforsamlingerne med ret til at vælge bestyrelsen. Altså tilsyneladende en demokratisk ordning, men også kun tilsyneladende, for ifølge lovene skulle generalforsamlingerne altid holdes i København, og

det gav medlemmerne i denne by en uforholdsmæssig stor – og fiskerne en tilsvarende mindre – indflydelse. Svagheden ved denne »demokratiske« ordning blev åbenbart ved flere lejligheder. Kun 18-20 medlemmer mødte frem på foreningens generalforsamling i maj 1885 for at vedtage sammenslutningen med fiskeriselskabet. På den dernæst indkaldte ekstraordinære generalforsamling mødte kun 7 medlemmer frem for at vedtage sammenslutningen¹⁵. Det spinkle fremmøde var reglen snarere end undtagelsen.

Sådanne uheldige følger af den demokratiske opbygning med almindelig stemmeret ønskede Foreningen til Fiskeriernes Fremme naturligt nok ikke fremhævet på agitationsrejser i provinsen. Hvad kunne man vinde ved en eventuel modagitation? Man kunne i værste fald risikere, at mange fiskere meldte sig ind i foreningen og krævede indflydelse! Og det ønskede man bestemt ikke. Foreningen var fra begyndelsen lagt an på at være en forening *for*, ikke *af* fiskere. Da man p.g.a. presset fra fiskeriselskabet besluttede at nedsætte fiskernes kontingent til 2 kr., så man sig nødsaget til samtidig at afskaffe den skriftlige afstemning »for at værge foreningen imod ensidig agitation«¹⁶. I tiden mellem de to generalforsamlinger i foråret 85 gav Garde sin vurdering af fremtidsmulighederne efter en sammenslutning. Han var overbevist om, at foreningens linie kunne opretholdes, fordi »generalforsamlingerne styrke vi jo dog her i København, navnlig når fiskerne efterhånden forsvinder, men også med dem som medlemmer, da dog ialfald kun meget få af disse give møde – blot skriftlig afstemning udelades«¹⁷.

Man frygtede altså kort sagt i foreningen, at dens demokratiske struktur skulle blive effektiv og vel nok med god grund, for det ville formentlig i d tilfælde, skriftlig afstemning blev bibeholdt, være en smal sag for Beyer efter en sammenslutning at samle tilstrækkeligt mange fiskerstemmer til at vælte en uønsket bestyrelse. Af selvforsvarsgrunde så man sig altså nødsaget til at gå ind for en udelukkelse af fiskerne fra reel indflydelse på valg til foreningens ledende organ, bestyrelsen. Et standpunkt, som man ville have uhyre svært ved at forklare for et forum af fiskere på en landsomfattende turné.

En yderligere grund til, at foreningen ikke indlod sig i modagitation, var, at man på intet tidspunkt tabte muligheden for en sammenslutning af sigte. Ved et stærkt engagement i form af en række modmøder eller toside-møder med deltagere fra både selskabet og foreningen kunne man risikere, at forholdet mellem de to organisationer blev tilspidset så meget, at sammenslutningen blev blokeret¹⁸.

Til alt dette kom, at foreningens program og virksomhed ikke som fiskeriselskabets egnede sig til lancering for et agitationsforum. Her tænkes ikke blot på de store muligheder, som selskabet havde for at appellere til fiskerne ved hjælp af sin understøttelsesvirksomhed, men også på det forhold, at Foreningen til Fiskeriernes Fremme ikke kunne fremtræde med en afklaret stilling til vigtige spørgsmål. Fiskeriselskabet havde ved sin fremkomst et færdigsyget program, nemlig i al væsentligt Fiedlers syn på fiskeriet: Trawl var skadeligt, fredning nødvendig, forbudslovgivning påkrævet o.s.v. Et sådant aksiomatisk udgangspunkt vil alt andet lige være en force i en agitationssituation. Men i modsætning hertil havde foreningen ikke et afklaret syn på problemerne. I Fiskeritidende bølgede fredningsdebatten frem og tilbage gennem indlæg fra fiskere og andre, uden at redaktionen selv tog noget standpunkt¹⁹. Der kan dog ikke herske tvivl om Feddersens stilling. Han havde i flere indlæg i Fiskeritidende i 1883 talt imod den påtænkte lovgivning. Han understregede det danske fiskeris differentierede karakter, der gjorde det nødvendigt med grundige undersøgelser af såvel fiskenes biologi som de anvendte redskabers indflydelse på bestanden, før man kunne lovgive²⁰. At Fiskeritidende ikke, efter at det var blevet medlemsblad for Forening til Fiskeriernes Fremme, tog standpunkt i sagen, kan skyldes, at hele fredningsproblemet var så politisk ladet, at Feddersen, der ved sin tiltræden som sekretær havde afgivet løfte om at afholde sig fra politisk virksomhed, ikke turde markere sit synspunkt. Men vigtigere var det nok, at foreningens bestyrelse ikke havde noget afklaret syn på sagen. Man havde ikke som selskabet en færdig holdning. Man kunne ikke ubetinget anbefale en vedtagelse af regeringens lovforslag²¹.

Der var altså flere gode grunde til, at Feddersen i sin begrundelse til Dyekjær for ikke selv at komme til stede skrev, at »desuden er det imod vor hele fremgangsmåde, som ligger og altid har ligget åben for, at søge kævl på møder med hr. Beyer og hans fæller. Derved kan kun sagen skades, der burde fremmes, thi folk bliver trætte af al denne uenighed og taber så interessen for sagen«²².

Forsoningen

Den 29. maj 1887 døde Fiedler. Næsten symbolsk blev de to foreninger sammensluttede til Dansk Fiskeriforening få dage efter, den 1. juni – men også kun næsten, for forhandlingerne herom havde stået på helt siden november året før.

Ønsket om sammenslutning var flere gange kommet til udtryk i tiden

efter bruddet. Allerede en måned efter, i november, opfordrede kaptajn W. Dinesen i Politiken i en elegant skrevet artikel Dansk Fiskeriselskab til at ophøre med sine politiske udfald mod Foreningen til Fiskeriernes Fremme og i stedet virke for en sammenslutning¹. I april året efter opfordrede han foreningen til at tage initiativ til afholdelse af et fiskerimøde med formål at arbejde for en sammenslutning. Garde svarede, at foreningen gerne ville deltage i et sådant møde, men han fandt ikke, at den atter skulle tage det første skridt². Han holdt konsekvent på, at fiskeriselskabet efter det mislykkede sammenslutningsforsøg i 1885 skulle tage initiativet. Alligevel søgte Feddersen at formå Fiedler til, at de to fandt sammen, fordi det fra flere sider blev hævdet, at det skulle være p.g.a. deres personlige uoverensstemmelser, at sammenslutningen ikke var opnået. Men Fiedler stillede sig afvisende³.

På sit årsmøde i august 1886 rettede Dansk Fiskehandlerforening en henvendelse til begge foreninger om ønskeligheden af en sammenslutning. At også denne forening mente, at initiativet burde komme fra fiskeriselskabet, fremgår af, at den endvidere direkte opfordrede selskabet til at tage sagen op på en tilstundende generalforsamling⁴. Hvorvidt det ydre pres virkede, får stå hen. Men det kan konstateres, at konsulerne Berthelsen og Fabricius på generalforsamlingen stillede forslag om, at man indledte forhandlinger med Foreningen til Fiskeriernes Fremme om en sammenslutning på basis af en ubetinget bibeholdelse af selskabets love. Man følte sig i selskabet på dette tidspunkt så konsoliderede m.h.t. medlemmer, at man kunne stille dette krav. Det har ikke været uden selvbevidsthed og en følelse af sejrssikkerhed, Fabricius som motivering kunne udtale, at man burde give fiskeriforeningens bestyrelse en delvis part i administrationen. Efter nogen diskussion af forslaget blev man enige om at give bestyrelsen bemyndigelse til at forhandle med foreningen om sammenslutning⁵.

Forhandlingerne blev indledt den 3. november ved, at selskabets præsident henvendte sig til Foreningen til Fiskeriernes Fremme. Tre delegerede fra begge foreningers bestyrelse mødtes i december og januar, og man nåede til enighed om en sammenslutning på basis af Dansk Fiskeriselskabs love. Delegerede fra selskabet var Moltke, Chr. Munck og S. Bojesen. De to sidstnævnte var nyvalgte til selskabets bestyrelse og derfor velegnede som forhandlere, da de på ingen måde var belastede af striden. Fra Foreningen til Fiskeriernes Fremme deltog Garde, Fritsche og Georg Fugl⁶.

Forhandlingsresultatet var alt i alt et kompromis, men så afgjort i

fiskeriselskabets favør. Af en protokol, der blev fremlagt efter forhandlingernes afslutning, fremgår det, at selskabets paragraf om at yde økonomisk hjælp til driftige fiskere blev bevaret⁷. Det var ikke uden betænkelighed, at fiskeriforeningen gik med hertil, og kun fordi praksis havde vist, at hjælp kun skulle ydes »til gavn for almenyttige forsøg«. Den reelle forskel på de to foreningers praktisering af understøttelsespolitikken var dog efterhånden minimal, for selskabets faktiske adfærd på dette område viser, at man i løbet af 1886 havde nærmet sig fiskeriforeningens synspunkt. Den 12. april 1886 udsendte Fiedler således et cirkulære til bestyrelsesrådets medlemmer, hvori disse blev anmodet om at undersøge andragender, inden de anbefalede dem. Endvidere gjorde han opmærksom på, at selskabets hovedformål var »at fremme samtlige fiskeres tarv ved at være en repræsentant for fiskerbefolkningen, derimod ikke blot at være et låne- og understøttelsesselskab«⁸. Selskabets bestyrelse konstaterede ligeledes i sin årsberetning i oktober, at selskabets udlånsvirksomhed ikke »kan få nogen videre betydning for fiskeriets udvikling i det hele«⁹. Omvendt var man i foreningen heller ikke fanatiske. Under ekstraordinære omstændigheder kunne man godt yde understøttelse uden almennyttigt sigte. Således ydede man 50 kr. som gave til en vesterhavsfisker, der havde været så uheldig at få sin båd knust ved kæntring tre gange¹⁰.

Mens de faktiske uoverensstemmelser på understøttelsesområdet i realiteten var blevet minimale, var der stadigvæk væsentlige forskelle på de to foreningers organisation. Dansk Fiskeriselskab hævdede under forhandlingerne med styrke fastholdelsen af sin organisationsstruktur: Uden bestyrelsesråd ingen sammenslutning, og Foreningen til Fiskeriernes Fremme måtte her give sig. Den fik dog indføjret den bestemmelse, at samtlige medlemmer skulle have ret til at overvære generalforsamlingerne, der skulle afholdes umiddelbart efter et lukket møde af bestyrelse og bestyrelsesråd. I selskabet havde medlemmerne end ikke haft ubetinget adgang til generalforsamlingerne. Endvidere fik man fra fiskeriforeningens side gennemført, at medlemmerne valgte bestyrelsesrådet ved skriftlig afstemning. For selskabet betød det, at man fik ophævet det uheldige forhold, at bestyrelsen var med til at udpege sine egne valgmænd. Og for foreningen indebar det, at fiskermedlemmerne kunne få indflydelse på bestyrelsens sammensætning. Man har svært ved at forestille sig, at man har kunnet nå dette resultat uden samtidigt at være blevet enige om at standse Beyers agitation.

Selve sammenslutningsgrundlaget var altså Dansk Fiskeriselskabs love og struktur, og det blev også selskabets bestyrelse og bestyrelsesråder, der

kom til at dominere Dansk Fiskeriforening. Dennes første bestyrelse, der var på 11 medlemmer, blev valgt af en forsamling af de to gamle bestyrelser medlemmer. Fællesforsamlingen bestod af 16 mænd, hvoraf de 9 var fra selskabet. Det havde nemlig meget praktisk på sin oktober-generalforsamling vedtaget at udvide bestyrelsen med to medlemmer«. Selskabets majoritet i den vælgende forsamling smittede af på Dansk Fiskeriforenings første bestyrelse, idet 6 af de 11 kom fra selskabet. De seks var Moltke og Mourier, der blev henholdsvis præsident og 2. vicepræsident, kaptajn S. Bojesen, grosserer Chr. H. Munch, cand.mag. Joh. Petersen og fiskeren P. Villumsen. De tre sidstnævnte var nyvalgte til selskabets bestyrelse i 1886¹². Fra Foreningen til Fiskeriernes Fremme blev valgt Garde, der blev 1. vicepræsident, Fritsche, Vilh. Petersen og de to flådekaptajner A. Bonnesen og G. Fugl.

Dansk Fiskeriforenings første bestyrelsesråd skulle vælges af den nye bestyrelse, og det må skyldes majoriteten af folk fra selskabet, at mindst 24 af rådets 33 medlemmer var af folk fra selskabet¹³.

Selve sammenslutningsresultatet var altså alt i alt en klar sejr for Dansk Fiskeriselskab. Men det var ikke, som valget af bestyrelsesmedlemmerne viser, den hårde kerne i selskabet, der sejrede. Beyer blev således ikke medlem af bestyrelsen, og hverken han eller Feddersen blev sekretær i den nye forening. Det blev derimod selskabets hidtidige sekretær, cand. jur. H. Nielsen¹⁴. Feddersen blev til gengæld valgt til konsulent med samme gage, som han hidtil havde fået som sekretær. Hans fjernelse fra sekretærposten var formentlig foreningens offer for at få selskabet til at afskrive Beyer. Det politiske image, som først og fremmest Beyer havde skaffet Feddersen på halsen, må her have været afgørende. »Jeg vil håbe, at Deres stilling som konsulent for foreningen giver samme indtægt som den, sekretæren har. Ja, disse konservative snørestøvler har jo nogle underlige ideer om politik og fiskeri, der for dem synes at være to dele, som absolut skal hænge sammen«, hedder det i et brev til Feddersen fra fiskeeksportør Kr. Mikkelsen-Vendsyssel i Frederikshavn, i april 1888¹⁵.

Af betydning for Feddersen var det, at hans Fiskeritidende blev medlemsblad for Dansk Fiskeriforening. Han måtte dog forpligte sig til ikke at skrive om fiskeriloven i bladet uden først at konferere med foreningens redaktionsudvalg¹⁶.

Selv om det var den »bløde« linie, der havde sejret ved sammenslutningen, var den første tid dog præget af intern uro. Den første årsberetning bemærker herom meget diplomatisk, at der på baggrund af den hidtige strid måtte være synspunkter, der skulle glattes ud, netop fordi

sammenslutningen var et resultat af et kompromis, hvor begge foreninger havde opnået resultater¹⁷. Det er nærliggende at se den kendsgerning, at Garde trådte ud af bestyrelsen i januar 1888 som et udslag af disse interne samarbejdsvanskeligheder.

Beyers fald

En af den nye sekretærs første embedshandlinger for Dansk Fiskeriforening var at bede Beyer aflevere »alle hos Dem beroende sager, som måtte henhøre til det tidligere Dansk Fiskeriselskabs arkiv, altså korrespondance, medlemsprotokol og -liste m.v.«. Tonen i denne henvendelse er ikke til at misforstå, når man ved, at Beyer få dage forinden havde anmodet foreningen om tilladelse til at beholde en medlemsprotokol¹. Som et kuriosum kan nævnes, at Beyer ved samme lejlighed blev anmodet om at nedtage et Dansk Fiskeriselskab-skilt uden for sin bopæl. Hermed var kursen afstukket for den udvikling, der skulle føre til Beyers endelige afskedigelse i oktober året efter². Men dette var ikke begyndelsen.

Samtidigt med tilnærmelsen mellem de to foreninger i foråret 1887 havde Dansk Fiskeriselskab nemlig distanceret sig fra Beyer. Den 25. januar 1887 havde han anmodet om dets samtykke til, at han i Danmark repræsenterede fiskehandler Kretschmer i Berlin, der ville afhænde danske fiskeres fangst. Kretschmer var af Berlins magistrat ansat som leder af byens nye, store Centralmarkthalle, hvor fisk blev solgt på auktion. Han var derfor en torn i øjet på såvel danske som tyske eksportører. Beyer fik orlov fra Dansk Fiskeriselskab i tre-fire uger for på Kretschmers vegne at berejse Jylland og undersøge forholdene³. Den 12. februar erklærede selskabet imidlertid, at det ikke kunne anbefale Kretschmer; altså en misbilligelse af Beyers planer⁴. Ikke desto mindre bragte selskabets medlemsblad i sit majnummer en artikel af Beyer, der i rosede vendinger skildrede fiskemarkedet i Berlin⁵. Flere danske fiskeeksportører reagerede herpå ved at henvende sig til selskabet og dokumentere, at Kretschmer ikke var anbefalelsesværdig⁶. Selskabet svarede dem, at medlemsbladet ikke for fremtiden ville optræde som særligt anbefalende. Altså endnu en desavouering af Beyer⁷.

Med tilnærmelsen mellem de to foreninger smuldrede grundlaget for Beyers mødeaktivitet. Han holdt et møde i Nakskov den 9. december med det erklærede formål at hverve medlemmer fra denne by. Fjorten medlemmer herfra havde nemlig meldt sig ud på én gang, fordi en fisker i byen havde fået afslag på en anmodning om hjælp til at begynde trawlfiskeri i Østersøen. Selskabets begrundelse for afslaget var, at det anså et sådant

fiskeri for skadeligt. På mødet kritiserede redaktøren af Nakskov Tidende Beyer for at drive agitation for selskabet, mens forhandlingerne om sammenslutning stod på, og han opfordrede fiskerne til ikke at melde sig ind i selskabet, før sammenslutningen var tilvejebragt. Denne opfordring blev mødt med bifald af forsamlingen. Resultatet var en total fiasko for Beyer, idet ikke en eneste indmeldte sig. Mødet er også et vidnesbyrd om, at selskabets konsekvente syn på trawlfiskeri nu begyndte at give bagslag⁸.

Man får et indtryk af, hvorledes beslutningen om sammenslutning påvirkede Beyers tilstand af et brev fra Simonsen til Feddersen i marts 1887. Simonsen havde overværet et møde i Frederikshavn, og efter at have karakteriseret Beyer som »skrækkelig« og »som en karklud« skrev han, at »man kunne tydeligt se og mærke på manden, at han var forlegen og bange og udbredede sig som i skåltaler om fiskeriets betydning og var meget forsigtig med at udtale ... en mening derom ... jeg havde anset ham for meget farligere«⁹. Beyers tidligere kampmod og selvsikkerhed var brudt. Med sammenslutningen blev hans mødeaktivitet helt indstillet. Han foreslog bestyrelsen at holde et møde i Kallehave, men det ville den ikke være med til¹⁰.

I slutningen af december 1887 blev det på et bestyrelsesmøde besluttet, at Beyer fremdeles skulle stå til rådighed for foreningen. Men hans gage skulle fra nytår reduceres fra 1500 til 800 kr. om året. Endvidere fratog man ham titlen fiskerikommissær med den begrundelse, at den kunne misforstås¹¹. Til sidst fulgte som nævnt den endelige afskedigelse i oktober 1888.

Der kan være flere grunde til, at Dansk Fiskeriforening, til trods for at den var domineret af folk fra det tidligere fiskeriselskab, slog hånden af Beyer. Kildematerialet tillader ikke entydige slutninger, men man kan forestille sig flere muligheder. Der var ingen tvivl om, at han havde hovedansvaret for den strid, man havde lagt bag sig og som nu skulle være passé. Alene af den grund kunne han være en belastning i den nye forening. Endvidere kan hans Kretschmer-engagement have aktiveret eksportørerne i foreningen. Det var nødvendigt for Dansk Fiskeriforening – som det havde været for de to tidligere foreninger – at have et nært samarbejde med eksportørerne for at virkeliggøre sit program. Beyers udfald mod disse i foråret kan have medført, at han var en belastning for Dansk Fiskeriforening i dette samarbejde.

Det er tidligere vist, hvorledes Beyer synes at fremtræde som Fiedlers forlængede arm i selskabet. Der foreligger altså også den mulighed, at grundlaget for Beyers position skred med Fiedlers død. Denne forklaring

står og falder naturligvis med, at Beyer i virkeligheden kun var et redskab for Fiedler. Men det var højst sandsynlig tilfældet. Beyer har nemlig ikke efterladt sig originale bidrag om fiskeriet, og han afslørede i sine foredrag et yderst beskedent kendskab til fiskeriforhold. Til sammenligning kan nævnes Mourier, hvis synspunkter på fiskerispørgsmål også lå helt på linie med Fiedlers. Det vil være forkert at karakterisere Mourier som Fiedlers redskab, for han havde en klart selvstændig position. Det vidner bl.a. flere videnskabeligt underbyggede artikler i Nordisk Tidsskrift for Fiskeri om. Mourier stod og faldt ikke med Fiedler. Beyers force var mødeaktiviteten og striden. Efter sammenslutningen og efter folketingets vedtagelse af fiskeriloven den 5. april 1888 havde Dansk Fiskeriforening ikke brug for ham mere for hans ringe kendskab til fiskeriet berettigede ikke til, at han fortsat figurerede på foreningens lønningskonto.

Sammenfatning

De to landsdækkende fiskeriforeninger, der var her i landet i årene 1884-1887, repræsenterede forskellige retninger, der var en afspejling af de politiske modsætninger i folketinget.

Højregeringen havde forgæves flere gange siden 1876 søgt at få en landsdækkende fiskerilov gennem folketinget. Men Højres fiskerilovforslag blev af oppositionen opfattet som alt for vidtgående m.h.t. fredning. Især vakte det modstand, at det effektive, ret nye redskab, trawlen, totalt skulle forbydes. At lovforslaget rummede et forsøg på at give grundejerne en eneret til ålegårdsfiskeri, som de efter oppositionens mening ikke havde, gjorde ikke sagen lettere. Oppositionen krævede, at forslagsstillerne først måtte bevise lovgivningens nødvendighed ved at dokumentere, at de anvendte redskaber var for effektive. Den efterlyste derfor videnskabeligt underbyggede undersøgelser og understregede, at det var nødvendigt at være opmærksom på det danske fiskeris differentierede karakter.

Foreningen til Fiskeriernes Fremme havde ikke nogen endelig, afklaret opfattelse af dette spørgsmål, men foreningens sekretær, Feddersen, havde, før han trådte ind i foreningen, markeret sig som modstander af regeringsforslaget. Fordi foreningen ikke tog stilling til spørgsmålet kom den – tilsigtet eller utilsigtet – til at stå nær oppositionens standpunkt.

Anderledes med Dansk Fiskeriselskab. Det gik fra første færd ubetinget ind for regeringens forslag. Med regeringens konserverende grundsyn som udgangspunkt førte selskabet en understøttelsesvirksomhed, der favoriserede det traditionelle fiskeri.

Til trods for disse forskellige grundsyn var den reelle forskel på de to

Frederikshavnske kuttere på vej til fangstpladserne omkring århundredskiftet.
Fotografi på Bangsbomuseet.

foreningers virksomhed minimal. Den var i hvert fald ikke så stor, at den i sig selv kunne begrunde den strid, der stod på i mere end to år. Begge foreninger havde et nært samarbejde med fiskeeksportørerne, og det blev da også inden for områder, som i høj grad havde fiskehandelens interesse, man fik hurtige resultater, f.eks. oprettelse af ishuse og røgerier og anlæg af telefonlinier. Bedre konserverings- og kommunikationsmuligheder var simpelthen kontante, nødvendige forudsætninger for, at et større marked kunne nås og dermed for en udvikling af fiskeriet.

At de to foreninger opretholdtes så længe må ses på baggrund af den almindelige landspolitiske situation. Årene 1885-86, hvor striden stod på, var netop de år, hvor forfatningskampen blev ført mest hektisk ude i landet. Fiskeriselskabets agitator, Wilhelm Beyer, førte den landspolitiske modsætning ind mellem foreningerne. Han blokerede sammenslutningsmuligheden i 1885 og holdt situationen gående ved en mødeaktivitet, der gav Dansk Fiskeriselskab en relativ stor tilslutning blandt fiskerne.

Denne situation blev opretholdt til hen mod slutningen af 1886, hvor forhandlinger om sammenslutning blev indledt. Mens det forkastede sam-

menslutningsgrundlag i 1885 nærmest havde været på foreningens præmisser, blev sammenslutningen i 1887 en klar sejr for selskabets synspunkter. Grunden til, at Dansk Fiskeriselskab tog initiativet til sammenslutningen, kan være dels den hensygnende udvikling var Foreningen til Fiskeriernes Fremme med et stagnerende medlemstal, dels det ydre pres, der blev lagt på selskabet. I forbindelse med det sidste er det værd at notere sig, at sammenslutningstilhængerne argumenterede med, at statsmidler til foreningerne udeblev p.g.a. splittelsen.

Det var ikke Beyers linie, der sejrede i fiskeriselskabet ved tilnærmelsen til Foreningen til Fiskeriernes Fremme. Han havde hovedansvaret for striden og blev da også gradvist udmanøvreret i løbet af det første års tid efter sammenslutningen.

En sammenligning af den daglige virksomhed i de to foreninger godtgør, at man stort set beskæftigede sig med det samme; og med fiskeriselskabets ændrede syn på understøttelsesvirksomheden i løbet af 1886 var de reelle forskelle minimale. »Forskellen« var »banket op« af Beyer og forsvandt med ham.

Dansk Fiskeriforening 1887-1914

Den praktiske virksomhed

Det er ikke tanken her at give en blot nogenlunde udtømmende beskrivelse af Dansk Fiskeriforenings virksomhed, men kun ved en række eksempler at belyse hovedtendenserne i udviklingen.

Foreningens virksomhed kan groft inddeles i to kategorier, dels en overvejende praktisk betonet virksomhed, dels en mere administrativt præget, hvor foreningen pressede på over for myndighederne i København for at få midler til udvikling af fiskeriet og for at få gennemført lovgivning til gavn for fiskeriet.

Den almindelige tendens er, at det praktisk betonede foreningsarbejde, hvor foreningen af egne midler støttede forskellige projekter, efterhånden gled i baggrunden til fordel for pressionsarbejdet for at få myndighederne til at engagere sig økonomisk i projekter, som foreningen fandt værdifulde.

Som et par eksempler på nogle vigtige opgaver, som Dansk Fiskeriforening løste i løbet af få år, kan nævnes oprettelsen af faresignalstationer på Jyllands vestkyst og etableringen af en fartøjsforsikring.

Faresignalstationernes funktion fremgår af figuren. Ved århundredskiftet var behovet ved vestkysten stort set dækket med i alt 27 stationer.

Behovet for fartøjsforsikring var blevet akut med udviklingen af kutterfiskeriet. Det var vanskeligt at fremskaffe den nødvendige kapital til de dyre fartøjer, så længe der ikke fandtes en solid fartøjsforsikring. Forsikringen blev stiftet i 1889, efter at foreningen havde fremskaffet den nødvendige grundfondkapital.

At begge disse store og økonomisk krævende opgaver kunne løses på så kort tid skyldtes, at man modtog tilskud fra indenrigsministeriet. I det hele taget søgte foreningen efter at have taget de første skridt inden for de forskellige områder at engagere ministeriet i de større projekter. Det lykkedes i mange tilfælde, og foreningen blev derved en kontrollerende instans mellem de centrale myndigheder og fiskerne. F.eks. forvaltede man statsmidler til præmiering af sældrab, til udstillingsvirksomhed og til dækning af fiskernes rejseudgifter i forbindelse med større udstillinger.

Parallelt hermed undergik virksomheden en omlægning, således at man i mindre grad understøttede enkeltpersoners forsøgsvirksomhed. Man søgte i stedet at lægge virksomheden i fastere rammer inden for institutioner under foreningen. Etableringen af en udklækningsanstalt er et eksempel herpå. Denne centralisering var en følge af, at tilskudsvirksomheden til enkeltpersoner stort set havde vist sig at være forfejlet.

I forhold til lovgivningsmagten var fiskeriforeningen en meget svag interesseorganisation i 1890'erne. Det er således meget betegnende, at indenrigsministeren i 1895 først den dag, han fremsatte forslag til ny fiskerilov i folketinget, erfarede, at foreningen arbejdede med sagen. Den særdeles ringe indflydelse, som dette vidner om, kan dog også hænge sammen med, at man i foreningen stadig ikke kunne finde sine egne ben i synet på fiskerilovgivningen. Det gamle skisma mellem forløberne eksisterede stadig.

Efter 1902 indtrådte der en mærkbar ændring i foreningens virksomhed. Fra nu af blev pressionsvirksomhed over for regering og folketing prioriteret højere. Det skyldes vel nok til dels systemskiftet året før. Foreningen kunne lettere komme igennem med sine synspunkter over for Venstre-regeringen, og den opnåede nu flere konkrete resultater i dette arbejde, f.eks. i form af øget indflydelse på udformningen af lovgivning med tilknytning til fiskeriet. Ændringen i foreningens virksomhed og indflydelse efter 1902 skal også ses i lyset af, at foreningen dette år oplevede et vældigt vendepunkt i organisatorisk henseende. Foreningen fik sit eget »systemskifte«, idet den samlede bestyrelse gik af i 1902.

Frederikshavns ideelle trafikale beliggenhed betingede, at der tidligt var blevet bygget havn her. I foråret 1882 vedtog folketing og landsting at yde 2,2 mill. kroner til en kraftig udvidelse af trafikhavnen. Arbejdet på havnen tog for alvor fart fra 1883, og i 1895 var det store anlæg færdigt. Frederikshavn havde nu et havneanlæg, som næsten alle skibe, der besejlede Kattegat, kunne anløbe. Billedet af toldbodkajen, der er fra århundredskiftet, viser at også fiskeriet nød godt af trafikhavnen. Man kan af den megen tovværk på kutterne se, at det er snurrevodskuttere. I baggrunden krudttårnet og et af byens store skibsværfter.

Fotografi på Bangsbomuseet.

Organisatoriske problemer

De første år efter sammenslutningen var præget af et ikke ubetydeligt frafald af medlemmer. For at imødegå dette begyndte man at optage fiskeriforeninger som medlemmer af foreningen via deres lokale forening. Som følge heraf voksede medlemstallet fra ca. 2.500 i 1892 til ca. 10.000 i 1913 og antallet af tilsluttede fiskeriforeninger steg fra godt 30 i 1894 til 125 i 1913¹. Specielt stærk var tilgangen omkring 1904, fordi fiskerne for at få del i midlerne fra en ny statslånefond skulle danne låneforeninger².

En vækst i organisationsprocenten i foreningen fra 27 i 1896 til 59 i 1913 vidner om, at det var i disse år, foreningen for alvor udviklede sig fra en forening for fiskere til at blive en forening af fiskere³.

Denne voldsomme ændring i foreningens basis måtte aktualisere problemet med, hvordan medlemmerne kunne gøre deres indflydelse gælden-

de. Over halvdelen af foreningens medlemmer var fra midten af 1890'erne fra Jylland. Hvordan sikrede jyderne sig indflydelse? Tanken var jo oprindeligt at sikre provinsen indflydelse via bestyrelsesrådet, der var sammensat af repræsentanter for landets forskellige egne. Dette organ kom imidlertid i løbet af 1890'erne mere og mere ud af trit med tiden. Repræsentanterne i rådet blev valgt udelukkende af de direkte medlemmer, og disse forsvandt i takt med, at fiskeriforeningerne meldte sig ind. Bestyrelsesrådet fremstod da som et dødt organ omkring århundredskiftet, idet det gennemsnitlige antal valgberettigede pr. mandat var helt nede på 18. Det var denne anakronistiske forsamling, der helt frem til år 1900 alene valgte bestyrelsen. Resultatet var uundgåeligt. Bestyrelsen kom i løbet af 90'erne helt ud af trit med foreningens medlemmer – specielt de jyske. Det hele endte med et brag. Den samlede bestyrelse gik af i 1902, fordi generalforsamlingen året forud havde vedtaget, at bestyrelsen skulle rumme medlemmer fra provinsen. Denne begivenhed blev betegnet som foreningens systemskifte.

Grunden til, at en så voldsom spænding kunne opstå, var ikke alene, at udskiftningen i bestyrelsen i løbet af 90'erne var forsvindende. Valgene foregik i bedste »sangforeningsstil« ved, at bestyrelsesrådet med akklamation tilsluttede sig bestyrelsens forslag om genvalg. En væsentlig grund var også, at den gamle højreorienterede bestyrelse efter det landspolitiske systemskifte i 1901 ikke længer var nødvendig for Dansk Fiskeriforenings kommunikation med regeringen. De nye politiske strømninger sendte også frisk luft ind i foreningen. Det er således meget betegnende, at et af de nye bestyrelsesmedlemmer i 1902 var folketingsmand for partiet Venstre, og at et andet senere skulle blive det samme.

Set i et lidt større perspektiv var frontdannelsen og systemskiftet en logisk følge af den almindelige forskydning af fiskeriet, der fandt sted mod Jylland⁴.

Havnesagen

Bestyrelsens voksende modsætning til medlemmerne trådte særligt tydeligt frem i dens holdning til spørgsmålet om anlæg af havne på Jyllands vestkyst.

Allerede fra begyndelsen af 1890'erne havde Berthelsen fra Ringkøbing forgæves søgt at få bestyrelsen til at arbejde aktivt for at få anlagt en havn ved den jyske vestkyst¹. I 1894 støttede et internt udvalg i foreningen anlæggelsen af en havn ved vestkysten ud for Limfjorden. Alligevel nøjedes bestyrelsen med at opfordre indenrigsministeren til kun at anlægge en

Et tog afleverer sten til molebygning under Sæby havns bygning 1909. Væksten i fiskeriet medførte, at mange mindre havne dukkede op i de indre farvande omkring århundredskiftet. Det er egentlig ganske forbavsende, at vestjyderne i Dansk Fiskeriforening med datidens teknologi alvorligt kunne overveje at anlægge en havn direkte på vestkysten af Jylland.

Fotografi i Sæby byhistoriske Arkiv.

lille havn ved Thyborøn, altså inde i Limfjorden. Debatterne i foreningen om havnespørgsmålet er interessante, fordi de afslører principielt forskellige opfattelser af, hvordan en interesseorganisation skal arbejde. Havnetilhængerne med Berthelsen i spidsen gav udtryk for, at bestyrelsens opgave måtte være i så høj grad som muligt at påvirke regeringen i retning af fiskeriets ønsker. Det måtte så være op til politikerne at beslutte, i hvor høj grad de kunne imødekomme foreningen. Bestyrelsen mente derimod, at den (af loyalitetsfølelse over for regeringen?) ikke kunne undlade at tage samfundsøkonomiske hensyn. Den gav forskellige begrundelser for ikke at engagere foreningen. Den hævdede, at det var så stort og dyrt et projekt, at den ikke kunne tage et medansvar, og man ville ikke blande sig, så længe regeringen arbejdede med sagen².

Inderst inde troede bestyrelsen ikke på nytten af en vestkysthavn. Den bekendte kulør i 1897, da indenrigsministeriet bad foreningen udtale sig

om havnesagen. Bestyrelsens udtalelse dokumenterer, at den helt havde mistet forbindelsen med sine egne medlemmer. En vestkysthavns succes ville ifølge bestyrelsen afhænge af den energi og virkelyst, som fiskerne ville være i besiddelse af, og den fandt det tvivlsomt, om man kunne vente sig noget betydeligt i den retning³.

Vestkystfiskerne med Berthelsen i spidsen blev naturligvis rasende, og de så sig nødsaget til i de næste år at arbejde for havnesagen uden om Dansk Fiskeriforening. Det kom til udtryk i oprettelsen af De samvirkende jyske Fiskeriforeninger i foråret 1899. Et af formålene med denne »centralforening« var at hindre, at havnesagen skulle blive afgjort »på ensidig vis«⁴. Det var tanken at oprette centralforeninger med vidtgående beføjelser i de forskellige landsdele, og der blev da også ret hurtigt dannet en centralforening for Sjælland⁵.

Ved århundredskiftet var foreningens enhed således truet for alvor, og det var da også i et forsøg på at overflødiggøre centralforeningerne, at det tidligere nævnte forslag om geografisk spredt bestyrelse blev fremsat i 1901⁶.

Systemskiftet i foreningen tog dog vinden ud af centralforeningerne for en tid, og med en lovændring i 1905 blev stormen redet af for denne gang. Det år blev nemlig princippet om almindelig stemmeret konsekvent gennemført. Både direkte og indirekte medlemmer fik fuld stemmeret. De delegerede fra fiskeriforeningerne fik ved afstemninger et antal stemmer svarende til antallet af medlemmer i deres forening, og bestyrelsesrådet blev endelig afskaffet⁷.

Forholdet til fiskeeksportørerne

Århundredets første årti blev præget af et opgør med fiskehandlerinteresserne i foreningen. Samarbejdet mellem Danmarks Fiskehandlerforening og fiskeriforeningen havde stort set forløbet gnidningsfrit i tiden før århundredskiftet. Det var så godt, at de to foreninger kunne have fælles forretningsførere, nemlig Feddersen, og Fiskehandlerforeningens formand var medlem af fiskeriforeningens bestyrelse fra 1894 til 1902¹. Kun ved en enkelt lejlighed i begyndelsen af 1890'erne opstod der en kurre på tråden mellem de to foreninger. Det var p.g.a. fiskeriforeningens positive holdning til oprettelse af en fiskeauktion i Frederikshavn. Det var fiskehandlerne imod. Sagen gik dog i sig selv igen, for ingen steder fik auktionens virksomhed nogen betydning før efter århundredskiftet².

Efter systemskiftet i Dansk Fiskeriforening blev der fra flere sider agiteret kraftigt for, at man skulle vælge fiskere til bestyrelsen, men alligevel

sad der ikke mindre end tre fiskeeksportører i den i 1905³. De forsvandt imidlertid i de første år efter indførelsen af den almindelige stemmeret i 1905⁴.

Fiskehandlernes karriere i foreningen blev så kort, fordi der ude i landet opstod en modsætning mellem fiskerne og fiskehandlerne. Mellemleravancerne var kommet stedse mere i søgeiyset⁵. I provinsen oprettede fiskerne mange steder andelsforeninger til at organisere handelen. I København centrerede man sig om oprettelsen af en fiskeauktion, der kunne konkurrere med fiskehandlerne. Eksportørernes indflydelse i foreningen kommer tydeligt til udtryk i spørgsmålet om fiskehandelen i København. Foreningen var i 1905 modstander af, at der blev givet auktionsbevilling i København, mens man to år efter, at eksportørerne var gledet ud af bestyrelsen, i 1909 på det varmeste anbefalede fiskeauktionen⁶.

Bølgerne gik undertiden højt. Således karakteriserede en fiskehandler på et møde i København i 1910 auktionen som »et rent krematorium for os fiskerikommissionærer!«⁷.

Fiskeeksportørerne havde også stor indflydelse på foreningens holdning til andelsbevægelsen. Selv om man havde en af de ivrigste tilhængere af andelssagen i bestyrelsen, lærer J. Munk-Poulsen fra Vorupør, kom der intet initiativ fra foreningen i denne sag, før eksportørerne var fjernet⁸. Først efter 1907 kom der skred i tingene. Låneloven blev f.eks. lavet om på foreningens initiativ, så andelseksportforeninger kunne finansieres delvis gennem denne⁹. Alligevel blev andelsbevægelsen dog aldrig den succes inden for fiskeriet, som den var for landbruget. Den væsentligste grund hertil var vel, at fiskeriets tilførsler ikke kunne reguleres og planlægges som landbrugets.

Fiskerne overtager ledelsen

Bestræbelserne for at få fiskere ind i bestyrelsen fortsatte, efter at den sidste eksportør gled ud i 1907. Disse bestræbelser kom nedefra, fra de forskellige lokale foreninger. Der var i resten af perioden et konstant pres mod bestyrelsen. De kredse, som mest ihærdigt fremførte kravet om fiskerselvstyre, var samtidigt de varmeste tilhængere af andelstanken. Den udeblevne succes for andelssagen var for dem bl.a. et resultat af, at der var for få fiskere i foreningens bestyrelse. Samtidigt gik de ind for at opbygge organisationen som husmændenes med øget kompetance til kredsföreninger og en svag centralledelse. Det var de gamle tanker om samvirkende foreninger, der igen dukkede op. Næsten halvdelen af foreningens medlemmer var nu tilhængere af ideen¹.

Resultatet af dette pres fra neden blev, at 9 af de 11 bestyrelsesmedlemmer i 1913 var fiskere, og samme år fik foreningen for første gang en fisker som formand, ovenikøbet en jyde, nemlig kutterfører M. C. Jensen fra Grenå. Han, der var modstander af kredsforeningstanken, kom ved sin tiltræden til at stå i spidsen for en forening, der var dybt splittet. Fremtiden skulle vise, om han under disse betingelser magtede at holde sammen på den².

Afrunding

Fra omkring 1870 brød dansk fiskeri ud af årtiers stilstand. Udviklingen begyndte med introduktionen af dæksbåde i kystfiskeriet og store kuttere til fiskeri fra havnene. Med anvendelsen af det fleksible snurrevod i åbent hav opnåede man en væsentlig udvidelse af fangstgrundlaget. Endelig gjorde udbygningen af jernbanerne det muligt at nå et langt større marked.

Fiskerikyndige reagerede forskelligt på denne udvikling. Regeringens fiskerikonsulent Har. V. Fiedler troede ikke, at farvandene kunne bære den kraftigere befiskning, og han blev en varm fortaler for fredning af fisk i yngletiden og forbud mod de effektive slæbevod (trawl). Heroverfor stod mere optimistisk indstillede liberalister, der mente, at havets ressourcer var stort set uudtømmelige. Arthur Feddersen, der i mange år havde arbejdet videnskabeligt med fiskerispørgsmål, var repræsentant for dette synspunkt.

Disse principielt forskellige holdninger til dansk fiskeris muligheder må siges at være den væsentlige årsag til, at der i 1884 opstod to stridende fiskeriforeninger her i landet. Initiativet til den ene, Foreningen til Fiskeriernes Fremme i Danmark og Bilande, udgik fra kredse, der stod Har. V. Fiedler nær, men allerede inden foreningens formelle konstituering var den blevet erobret indefra af »liberalisterne«. Det resulterede i, at Fiedlers protégé, forhenværende proprietær Wilhelm Beyer, et halvt år senere dannede en modforening, Dansk Fiskeriselskab.

Den principielle forskel på disse to forløbere for Dansk Fiskeriforening kom bl.a. til udtryk i deres understøttelsespolitik over for fiskerne. Foreningen til Fiskeriernes Fremme var principielt imod selektiv støtte til enkeltpersoner, hvis det ikke havde et almennyttigt sigte, mens Dansk Fiskeriselskab ydede økonomisk støtte til det traditionelle fiskeri og modarbejdede de nye effektive trawlskaber.

Den reelle forskel på de to foreningers praktiske arbejde var minimal,

og deres afvigende synspunkter på fiskeriets udviklingsmuligheder kan ikke i sig selv forklare, hvorfor de bekæmpede hinanden i næsten tre år inden de fandt sammen i Dansk Fiskeriforening i 1887. At de to foreninger blev opretholdt så længe skyldes, at fiskeriselskabets agitator, Beyer, på en række møder med fiskere landet over førte forfatningskampens landspolitiske polarisering, der netop kulminerede i årene 1885-86, ind mellem foreningerne.

Man kan konstatere, at en selvfølelse og standsbevidsthed voksede frem blandt fiskerne i årene fra 1870 til første verdenskrig. Fremstillingen af Dansk Fiskeriforening og dens forløberes udvikling er derfor en skildring af, hvorledes fiskerbefolkningen gradvist vinder indflydelse på foreningsanliggender.

Forløberne blev begge startet af folk uden for fiskernes rækker. Foreningen til Fiskeriernes Fremme rummede ved sin stiftelse kun et forsvindende antal fiskere, og det var fra begyndelsen klart, at foreningen var tænkt som en forening for fiskere, ikke en forening af fiskere. Dansk Fiskeriselskab bestræbte sig ganske vist på at vinde tilslutning blandt fiskerbefolkningen, men her havde man på forhånd sikret sig, at fiskerne var udelukket fra reel indflydelse. Selskabets opbygning med en generalforsamling bestående udelukkende af bestyrelse og bestyrelsesråd udgjorde bolværket mod fiskerindflydelse.

Men hvorfor alle disse bestræbelser for at holde fiskerne ude fra indflydelse? Formanden for Foreningen til Fiskeriernes Fremme argumenterede i 1885 med, at han ville værne foreningen mod ensidig agitation. Han tænkte her naturligt nok på Beyer. Men hans udsagn viser, at han ikke havde større tiltro til fiskernes egen dømmekraft. Sagen er, at ledelsen i begge foreninger ikke troede det muligt, at fiskerne skulle være i stand til beskæftige sig med foreningsanliggender. Det var ikke noget særsyn, når Trolle fra Foreningen til Fiskeriernes Fremme i sin indberetning til indenrigsministeriet kunne karakterisere fiskerbefolkningen som uintelligent. I fiskeritidsskrifterne i 1880'erne findes talrige passager, hvori det understreges, at fiskerbefolkningen ikke er mere doven eller mindre dygtig end andre samfundsgrupper. Heraf kan det sluttes, at det må være en udbredt opfattelse, at dette var tilfældet. Den nedladende tone i Beyers foredrag, hvor han over for fiskerne i brede vendinger udtalte sig om forhold, som for dem var selvfølgeligheder, er blot et yderligere eksempel på den udbredte nedvurdering. En sidste rest af denne holdning kom til udtryk i Dansk Fiskeriforenings bestyrelses udtalelse til havnekommissionen i slutningen af 90'erne, hvor der fremsættes tvivl om den danske fiskers »energi

og virkelyst«. Karakteristisk nok kom denne udtalelse fra et organ, hvis sammensætning udelukkende i sidste instans beroede på de medlemmer i foreningen, der ikke var fiskere.

Samtidig voksede standsbevidstheden frem blandt fiskerne i løbet af 90'erne. Mod slutningen af dette årti stod Dansk Fiskeriforenings ledende organer, bestyrelse og bestyrelsesråd, som reminiscenser fra en tid, hvor foreningen havde været en forening for fiskere. Det kom op mod århundredskiftet ofte til udtryk på generalforsamlingerne, at afstanden til bestyrelsen var blevet for stor. Følelsen af afstand var et resultat af fiskerrepræsentanternes voksende selvtilid, en selvtilid som set i et lidt større perspektiv var en følge af den almindelige økonomiske vækst i fiskeriet. Oppositionen var karakteristisk nok stærkest fra Vestjylland, der oplevede den største økonomiske udvikling i fiskeriet.

Efter omvæltningen i 1902 var det slut med at udtale betænkeligheder ved projekter, der kunne være fiskerbefolkningen til gavn. De samfundsøkonomiske konsekvenser overlod man til politikerne at kere sig om. Det er et vidnesbyrd om, at man er ved at udvikle sig til en moderne interesseorganisation. Efter lovændringen i foreningen i 1905 kom standsbevidstheden til udtryk i, at eksportørerne røg ud af foreningen, og at man krævede fiskerflertal i ledelsen.

Umiddelbart før første verdenskrig overtog fiskerne selv ledelsen, og Dansk Fiskeriforening fremstod nu som en moderne interesseorganisation parat til møde den udfordring, som krigen skulle vise sig at være for alle interesseorganisationer.

Kilder og litteratur

Utrykt Kildemateriale

Rigsarkivet

Professor Arthur Frederik Feddersens privatarkiv (arkiv nr. 5385). Breve 1857-88, Breve 1865-1885, Breve 1883-1884, Breve 1883-1886, Breve 1884-1888, Oplysninger om DFF.

Erhvervsarkivet

Dansk Fiskeriforenings arkiv.

Kopibog 1885-1888

Kopibog 1886-1887

Brevjournal 1886-1889

Kopibog 1887-1890.

Aviser, tidsskrifter og andre periodica

Forkortelser angivet i parentes.

Berlingske Tidende 13.2.1883, 11.11.1884, 15.11.1884, 28.3.1903.

- Dagens Nyheder 3.10.1885.
 Dansk Fiskeriforenings Medlemsblad. Tillæg til Nordisk Aarsskrift for Fiskeri. 1886, 1887. (DFS' m.b.)
 Dansk Fiskeritidende 1892-1913, fortsættelse af Fiskeritidende. (FT).
 Fiskeriberetning 1888-1913, indtil 1896 udg. af indenrigsministeriet, derefter af landbrugsministeriet. (FB).
 Fiskeritidende 1883-1891, fra 1.1.1892 Dansk Fiskeritidende (FT).
 Geografisk Tidsskrift 1882.
 Lolland Falsters Folketidende 13.11.1885, 18.11.1885.
 Lolland-Falsters Stiftstidende 18.11.1885.
 Morgenbladet 7.2.1883.
 Nakskov Tidende 11.12.1886.
 Nationaltidende 10.11.1884, 15.3.1886.
 Nordisk Aarsskrift for Fiskeri, fortsættelse af Tidsskrift for Fiskeri, 1876, 1881. (Nord. Tidss. f. Fiskeri).
 Politiken 15.3.1886, 29.3.1903.
 Rigsdagstidende 1876-77, 1887-88, 1895-96.
 Ringkøbing Amts Dagblad 26.2.1886.
 Statistisk Tabelværk 5. række, Litra E, nr. 4: Indkomst- og Formueforhold efter Skatteansættelsen for Skatteåret 1904-05. 1906. (Stat. Tabelv. 5, E, 4.)
 Statistisk Årbog 1896, 97, 98, 1900, 02, 04, 06, 08, 1910-14, 1915. (Stat. Årbog).
 Tidsskrift for Fiskeri 1866, 1868, 1869.
 Tidsskrift for Retsvidenskab 1913.
 Tidsskrift for Søværnen 1884, 1894, 1896, 1906, 1917. (Tidss. f. Søv.).
 Vendsyssel Tidende 9.2.1900.
 Årsberetning for Dansk Fiskeriforening 1887-1914/15. (Årsberetning)
 Årsberetning for FFFDB 1885.

Skrifter og tidsskriftsartikler

- Arctander, A. M. St.: Vore saltvandsfiskerier og arbejdet for fiskeribedriftens fremme 1879-1899. Kristiania 1900.
 Betænkning afgiven af den af Indenrigsministeriet under 16. juni 1897 nedsatte Kommission: »Om Havne- og Moleanlæg på Jyllands Vestkyst m.m.« 1900.
 Beyer, W.: »Fiskeforsendelser og Fiskemarkedet i Berlin« i DFS' m.b. 1887 pp. 63-69.
 Bjørn-Hansen, O.: Forsikringen af danske Fiskfartøjer 1899-1939. U.å.
 Blegevad, H.: (red.): Fiskeriet i Danmark I. 1946.
 Bricka, C. F. (udg.) Dansk Biografisk Lexikon bd. XI 1897.
 Bøving-Pedersen, J. O.: »Havets Høst og Havets Ukrudt« i Gads danske Magasin 1910-11 pp. 265-72.
 Bøving-Petersen, J. O.: Dansk Fiskeriforening 1887-1912. U.å.
 Christensen, K. Gunnar: Dansk Fiskeriforening – dens forløbere og udvikling 1884-1914. Maskinskrevet eksemplar tilgængelig på Erhvervsarkivet i Århus.
 Dansk Biografisk Leksikon (red. af P. Engelstoft under medv. af Svend Dahl) bd. V, VII, VIII, X, XXV.
 Drechsel, C. F.: En Oversigt over vore Saltvandsfiskerier i Nordsøen og Farvandene inden for Skagen. 1890.
 Dybdahl, Vagn: De nye klasser. Politikens Danmarkshistorie bd. 12, 2. udg. 1971.
 Fabricius, Chr. I.: »Vore Saltvandsfiskeriers Udvikling« i DFS' m.b. 1886 pp. 58-62.
 Feddersen, A.: »De danske Havfiskerier« i Geografisk Tidsskrift 1882 pp. 157-62.
 Feddersen, A.: »Det danske Hav- og Kystfiskeri« i FT 1890 pp. 83ff.

- Fiedler, H. V.: »Bemærkninger i Anledning af det seneste Lovforslag om Adgang til at drive Fiskeri og sammes Udøvelse« i Tidss. f. Fiskeri 18776 pp. 80-96.
- Holm-Pedersen, F. og Lund, Kaj: Høst fra havet. 1960.
- K. S.: »Havfiskeriernes Indflydelse på vore Søfartsforhold« Tidss. f. Sø. 1884 pp. 66-90.
- Klingeman, S.: »Havfiskeriets udvikling fra Frederikshavn og noget af dets Forhistorie« i FT 1892 pp. 5f., 17-19, 25f.
- Krak: Danmarks ældste Forretninger. 1915.
- Kühl, E. (udg.): Sø- og Handelsretten 1862-1926. 1927.
- Michelsen, Albert: Fiskeriet i det nordlige Jylland gennem tiderne. 1968.
- Mortensen, F. V. og Strubbjerg, A. C.: Dansk Saltvandsfiskeri. 1935.
- Pinholt, J. G.: »Vestkystfiskeri og Havfiskeri gennem et halvt Århundrede, særlig med Hensyn til Harbøre«. Hardsyssel Aarvog 1921.
- Politikens Danmarkshistorie bd. 12: Se Dybdahl, Vagn: »De nye klasser«.
- Politikens Danmarkshistorie bd. 13: Se Rasmussen, Erik:
- Rasmussen, Allan Hjorth: Fiskeri- og søfartsmuseets vejleder. 1968.
- Rasmussen, Erik: Velfærdsstaten på vej. Pol. Danmarkshist. bd. 13 2. udg. 1971.
- Rimbaud: »Om Årsagerne til Fiskemangelen« i Nord. Tidss. f. Fiskeri 1876 pp. 80-96.
- Schultz Danmarkshistorie bd. V (red. af Aa. Friis, A. Linvald og M. Mackeprang). 1942.
- Sørensen, Th.: Et bidrag til belysning af Kjøbstadarbejderes Vilkaar. 1880.
- Topsøe-Jensen, A.: »Fiskeri og Fiskeriinspektion i danske Farvande« i Tidss. f. Sø. 1906 pp. 335-89.
- Vendsyssel, K. M.: Danmarks Fiskehandels- og Havfiskeriforening. 1921.

Forkortelser

Som hovedregel er bøger og afhandlinger forkortede ved at anvende forfatternavnet, idet der da henvises til litteraturlisten.

5385	Feddersens arkiv
DF	Dansk Fiskeriforening
DFS	Dansk Fiskeriselskab
FB	Fiskeriberetning
FFFDB	Foreningen til Fiskeriernes Fremme i Danmark og Bilande
FT	Fiskeritidende indtil 1.1.1892, derefter Dansk Fiskeritidende
SB	Statsbiblioteket.

Noter og henvisninger

Fiskeriets udvikling fra 1870'erne til 1913

1. Fiskeriberetninger i SB's arkiv
2. FB 1906, 75
3. Feddersen, A.: Det danske Hav- og Kystfiskeri, i FT 1890, 83.

Det traditionelle danske kystfiskeri

1. K. S.: Havfiskeriernes ..., i Tidss. f. Sø. 1884, 66-73.
2. A. Hjorth Rasmussen: Fiskeri- og søfartsmuseets vejleder, 1968.

Fiskeriets omlægning i 1880'erne og 1890'erne

1. Pinholt, 88 f, 101 f.
Holm Petersen og Lund, 45.
2. Mortensen og Strubbjerg, 24.

3. Topsøe Jensen, 339
Klingeman, 5 f., 17-19, 25 f.,
Michelsen, 21-23
Se f.eks. Kr. Mikkelsen-Vendsyssels karriere, i DBL XXV, 313 f.
4. FB 1900, 98.
5. FT 1890, 397-400, FT 1891, 58 ff., 68 ff.
6. Rambusch, 25, 61 f.
7. FB 1900, 96-98.
8. Vendsyssel, 44 f., 58-61.

Fiskerne

1. Christensen bilag 1, 121.
2. Beregnet på basis af bilag 1 i Christensen, 121.
3. Lovforslag og betænkning i Nord. Aarsr. f. Fiskeri 1883, 25-28.
Tidss. f. Sø. 1884, 71.
Christensen, 26
4. Sørensen, 34.
5. Drechsel, 79 ff.
Feddersen: De danske Havfiskerier, i Geografisk Tidsskrift 1882, 158.
Stat. Tabelv. 5. rk. litra E nr. 4, 22* - 25*. FB 1912, 4.

Baggrunden for Foreningen til Fiskeriernes Fremme

1. Nekrolog over Fiedler i DFS' medlemsblad 1887, 80.
2. Om bruddet mellem Fiedler og Feddersen, se Morgenbladet 7.2.1883, 1-2, og Berlingske Tidende 13.2.1883, 2.
3. FT 1883, 190.
4. 5385, Breve 1883-88. Trykt skrivelse dat. 5. dec. 1883.
5385, Breve 1883-88. Trykt skrivelse dat. København i dec. 1883.
5. 5385, Breve 1884-88 dat. 24.1.84.
6. Bricka 11, 499.
7. 5385, Breve 1884-88, Brev fra Garde til Feddersen dat. 6.3.84.
8. 5385, Breve 1883-88. Udat.
9. 5385, Breve 1884-88. Brev fra Garde til Feddersen 6.3.84.
10. 5385, Breve 1884-88. Brev fra Garde til Feddersen dat. 6.3.84.
11. Thisted Amtsavis bragte f.eks. torsdag den 13. juni 1872 en medd. om at det ikke var usandsynligt, at Feddersen ville lade sig opstille ved det kommende folketingsvalg.

En fiskeriforening uden fiskere

1. FT 1884, 105 ff.
2. Christensen bilag 1, 121
3. FT 1884, 106 og 111.
4. J. Hage var på dette tidspunkt folketingsmedlem valgt af Højre i Fredensborgkredsen. DBL VIII, 576 f.
5. FT 1884, 111-114. Referat af generalforsamlingen.
6. FT 1884, 129. Mindre meddelelse.
FT 1886, 288. Referat af Dansk Fiskeeksportørforenings Årsmøde.
7. Tidss. f. Fiskeri 1868, 218-223.
K. S.: Havfiskeriernes ... i Tidss. f. Sø. 1884, 75-90. Citat, 89.
8. Jfr. den senere udvikling i DFS.

En fin bestyrelse

1. FT 1884, 114. Referatet af generalforsamlingen.
2. E. Kühl: Sø- og Handelsretten, 96.
DBL VII, 618 f.
Tidss. f. Søv. 1894, 28-30. Nekrolog.
Tidss. f. Søv. 1917, 61 ff. Nekrolog.
4. Berlingske Tidende 28.3.1903 aften, 2. Nekrolog.
Politiken 29.3.1903, 1. Nekrolog.
5. DBL X, 234 f.
Nekrolog af broderen T. H. i Tidsskrift for Retsvidenskab 1913, 462 f.
6. Jfr. Pol. Danmarkshist. bd. 12, 28-31.
7. E. Kühl: Sø- og Handelsretten 1862-1926, 148 og 150.
KRAK. Danmarks ældste forretninger, 85.
8. 5385, »Breve 1883-88«, Brev fra Feddersen til Niels Jensen Ruby (kopi) dat. 12.1.85. Heri siges det utvetydigt, at hele bestyrelsen bestod af højremænd og at valget af Feddersen til sekretær var begrundet med at han var venstremænd hvorved man ville understrege foreningens apolitiske karakter.
9. Schultz' Danmarkshist. bd. V, 304 f.
10. FT 1884, 186: Dansk Fiskeeksportørforenings medlemsliste.
FT 1884, 196: FFFDBs repræsentanter.

Fiskeeksportørerne tager initiativet

1. FT 1885, 190 f. Kort referat af generalforsamling.
FT 1884, 191-193. Medd. fra FFFDB.
2. FT 1884, 194. Oversigt over FFFDBs repræsentanter.
FT 1885, 186 f. Oversigt over FFFDB's repræsentanter.
5385, »Breve 1883-86«. Brev til Feddersen fra B. Andersen, Thisted 7.2.84.
3. FT 1884, 303. FT 1885, 93 ff. 188.
4. FT 1884, 250, 317-33 og 418 ff.
5. FT 1885, 93.
6. FT 1884, 301 f.
7. FT 1884 passim.
8. FT 1884, 141, 281 f.
9. FT 1885, 191.

Dansk Fiskeriselskab

1. »Nationaltidende 10.11.84, 1
2. DFS' medlemsblad 1886, 2 f.
3. DFS' m.b. 1886, 3 og 34.
4. Berlingske Tidende tillæg 15. nov. 1884 aften.
5. Regnskabet offentliggjort i FDS' m.b. 1886, 34-36.
6. DFS' m.b. 1886, 3.
7. DFS' m.b. 1886, 4.
9. DFS' m.b. 1886, 190 ff.
FT 1884, 143.
FT 1886, 327.
8. DFS' m.b. 1886, 35.

Bruddet

1. Henvendelse fra FFFDB til DFS aftrykt in extenso i FT 1884, 375 f. »Forslag til love for »Dansk Fiskeriforening« indsat som særtryk efter side 172 i FT 1885.
2. Lolland Falsters Stiftstidende 18.11.1885, 2 f.
3. FT 1885. Særtryk efter 172.
4. DFS' m.b. 1886, 5 f.
5. DFS' m.b. 1886, 177.
6. 5385, »Breve 1883-88«, dat. 25.10.85.
7. Dagens Nyheder 3.10.1885, 1 f.
8. Lolland Falsters Folketidende 13.11.85, 2 f.
9. Do. 18.11.1885, 2.
10. DFS' m.b. 1886, 7.
11. 5385, »Oplysninger om DFF« Udat. ark, der omhandler begivenheder vedr. sammenslutningen i 1887.
12. S.s. forrige note.
13. FFFDBs medlemstal: FT 1884, 281 og FT 1885, 346.
14. DFS' m.b. 1886, 8.

Striden

1. S.s. forrige note.
2. DFS' m.b. 1886, 89-101.
3. DFS' m.b. 1886, 161-166.
4. DFS' m.b. 1887, 84-90 og 94-102.
5. S.s. note 2 og 3.
6. DFS' m.b. 1886, 8, 62, 126, 202.
FT 1884, 105, 178 ff, 194, 281.
FT 1885, 346.
FT 1886, 33.
DF's årsberetning 1887, 26 ff.
7. DFS's m.b. 1886, 153-158.
8. DF's årsberetning 1887, 26 ff.
9. DFS' m.b. 1886, 202.
10. Se f.eks. W. Dinesens artikel i Politiken 16.11.85, 1.
11. 5385, »Breve 1883-88«. Brev fra O. Lauenborg, Korsør. Dat. 28.12.85.
12. 5385, »Breve 1883-84«. Brev til Feddersen dat. 25.10.85.
13. 5385, »Breve 1883-88«. Brev dat. 25.3.86.
14. 5385, »Breve 1883-88«. Dat. 20.2.86.
15. Ringkøbing Amts Dagblad 26. febr. 1886.
16. Nationaltidende 15.3.86.
17. DFS' m.b. 1886, 95.
Ringkøbings Amts Dagblad 26.2.86: Heraf fremgår det at nævnte folketingsmand var M. P. Christiansen.
18. Lolland-Falsters Stiftstidende 18.11.85, 2 f.
19. Fabricius: »Vore Fiskeriers ...« i DFS' m.b. 1886, 59.
20. Nekrolog i DFS' m.b. 1886, 59.
DBL bd. 5, 147.
21. »Lovforslag og betænkning ...« i Nord. Aarss. f. Fiskeri 1883, 58 f.
22. Lovforslaget i Rigsdagstidende 1876-77, Tillæg A sp. 1533 ff og i Nord. Årss. f. Fiskeri 1883, 60-80.
23. Loven beskrives kort i C. F. Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 69 ff.
24. H. V. Fiedler: Bemærkninger ..., i Tidss. f. Fiskeri 1869, 114.

25. Rigsdagstid. Folketingets forhandlinger 1876-77 sp. 636-6645.
26. Fiedler: Bemærkninger ..., i Tidss. f. Fiskeri 1868, 131-134.
27. Rigsdagstid. Folketingets forhandlinger 1887-1888 sp. 910.
28. H. V. Fiedler: Bemærkninger ..., i Tidss. for Fiskeri 1868, 135 f.
29. Berl. Tid. 11.11.84.
30. DFS' m.b. 1886, 182-186.
31. DFS' m.b. 1886, 27-31.
32. Nationaltidende 15.3.86.
33. DFS' m.b. 1887, 83. Nekrolog over Fiedler.
34. DFS' m.b. 1886. Referat af generalforsamlingen.

Reaktionen på Beyers agitation

1. DF's årsberetning 1887, 26 f.
FT 1885, 205. Referat af generalforsamling.
2. FT 1883, 407.
3. Årsberetning for FFFDB 1885, 29-44.
4. Nationaltidende 15.3.1886.
5. 5385, »Breve 1883-88«. Silkepapirkopi af et 4 sider stort brev fra Feddersen til Dyekjær, dat. 20.2.86.
6. Feddersengiverudtryk for de samme synspunkter i en modereret form i FT 1886, 111-113.
7. Ringkøbing Amts Dagblad 26.2.1886.
8. 5385, »Breve 1883-88« Brev fra H. Poulsen, Fanø dat. 17.2.86.
9. 5385, »Breve 1883-88«, Brev til Feddersen, dat. 23.2.86.
10. 5385, »Breve 1883-88«. Brev dat. 1.3.86.
11. FT 1885, 470.
12. Pol. Dk.hist. bd. 12, 170-177.
13. 5385, »Breve 1883-88«. Dat. 23.2.85.
14. DFS' m.b. 1886, 6.
15. Lolland Falsters Stiftstidende 18.11.85, 2 f.
16. FT 1885, 190.
17. 5385, »Breve 1883-88« Kopi af brev fra Garde til Feddersen 22.3.85.
18. FFFDBs kopibog 1886-1887, 54 f. 26.3.86.
19. Se f.eks. FT 1885, 33-37, 59-61, 66 f., 74-77, 85 f, 98-102. Og FT 1886, 172 ff.
20. Se f.eks. FT 1883, 272, 387, 390.
21. FFFDBs kopibog 1886-87, 159-161.
22. 5385, »Breve 1883-1888«. Brevet til Dyekjær 20.2.86.

Forsøningen

1. Politiken 16.11.1885, 1.
2. FFFDBs kopibog 1886-87 pp. 81 f. Gardes svar er dat. 14.4.86.
3. 5385, »Breve 1883-1888«. Udat. udkast fra Feddersen til Fiedler.
5385, »Breve 1857-88«. Brev fra Fiedler til Feddersen dat. 24.4.86.
4. FT 1886 pp. 288-290. Referat af Dansk Fiskeeksportørforening.
5. DFS' m.b. 1886, 226 f.
6. FT 1887, 133-136.
DFS' m.b. 1886, 225.
7. Opsummering af forhandlingsresultatet i FT 1887, 133-136.
8. DFS' brevjournals 1886-89, 21.
9. DFS' m.b. 1886, 197.
10. FFFDBs kopibog 1886-1887, 198. Dat. 13.4.87.

11. FT 1887, 140 f.
DFS' m.b. 1886, 208 f.
12. FT 1887, 265.
DFS' m.b. 1886, 225.
13. Christensen p. 142 note 13.
14. DFs årsberetning 1888, 42.
15. 5385, »Breve 1884-88«. 13.4.1888.
16. 5385, »Breve 1884-88«, Silkepapirsgenpart 7.12.87.
17. Bøving Petersen, 6.

Beyers fald

1. DFS's kopibog 1885-88, 256 f. dat. 21.6.87.
Brevjournal 1886-89, 70.
2. Årsberetning 1888, 42.
3. 5385, »Oplysning om DFF«.
4. S.s. note 11.
5. Beyer, W.: Fiskeforsendelser ... i DFS' m.b., 63-69.
6. FFFDB's kopibog 1886-89, 226.
Brevjournal 1886-89, 73.
7. FFFDB's kopibog 1886-89, 226.
DFS' m.b. 1887, 142.
8. Nakskov Tidende den 11.12.1886, 2.
5385, »Breve 1857-88«, Medd. fra Nakskov Tidende til Feddersen.
9. 5385, »Breve 1884-88«, 16.3.87.
10. Brevjournal 1886-89, 884.
DFS' kopibog 1887-90, 159.
11. 5385, »Breve 1884-88«, 3 ark silkepapirskopier.
DFs kopibog 1887-90, 239.

Den praktiske virksomhed

1. Dette afsnit er et sammendrag af Christensen, 71-80.
2. Årsberetning 1913/14, 31.
3. Bjørn-Hansen 5-13.
Årsberetning 1887, 7 f.
Årsberetning 1888, 7-9.
4. Årsberetning 1888, 13-19, 46 f.
5. Årsberetning 1899, 62-65.
6. FT 1895, 151 f.

Organisatoriske problemer

1. Christensen bilag 2 samt fig. s. 82 og 85.
2. do., 84.
3. do., 87 note 9.
4. do., 98-108.

Havnesagen

1. do., 89.
2. FT 1897, 192 f., 207 f., 212.
3. Betænkning 1900, 179 f.

4. Vendsyssel Tidende 9.2.1900.
FT 1900, 53 f.
5. FT 1900, 181 f.
6. Referat af DF's generalforsamling 1901, 11 f. SB's arkiv.
7. Tillæg til FT 1904, 17. Tillægget indsat i FT 1904 efter side 384 i SB's arkiv.

Forhold til fiskeeksportørerne

1. Vendsyssel, 36.
2. Årsberetning 1892, 38 f.
FT 1903, 246.
3. Tillæg til FT, 24-27. Tillægget indsat efter side 212 i FT 1905 i SB's eksemplar.
4. Tillæg til FT 1906, 27-31. Indsat i FT 1906 efter side 280 i SB's eksemplar.
Tillæg til FT 1907 pp. 38-42. Indsat i FT 1907 efter side 288 i SB's eksemplar.
5. Se f.eks. FT 1903, 18 f.
6. Årsberetning 1906/07, 11 f.,
FT 1909, 427 f.
7. FT 1910, 133-138.
- 8 Christensen, 114-115.
9. Tillæg til FT 1907, 1-6. Indsat efter side 288 i FT 1907.

Fiskerne overtager ledelsen

1. FT 1911, 21-31, FT 1913, 416-20, 429-35.
2. FT 1913, 476, 485-91.

Teknologi og samfund

Danmark i opbrud 1870-1900

AF HENRIK FODE

I de senere år har samspillet mellem teknologi og samfundsudvikling påkaldt sig fornyet interesse. Det var derfor nærliggende at gøre denne problemstilling til et særskilt tema for den 16. internationale historikerkongres i Stuttgart i 1985. Der blev nedsat en styringsgruppe, der opfordrede de enkelte lande til at udarbejde en national rapport, der efter planerne siden skulle indgå i en fælles rapport.

For at et sådant arbejde skal lykkes, må der naturligvis lægges stærke begrænsninger på de nationale bidrag, ikke blot omfangsmæssigt, men også indholdsmæssigt med henblik på at gøre dem rimeligt internationalt tilgængelige.

Den danske rapport berører som noget nyt bl.a. holdningerne til lovgivningsmagtens regulering af brugen af den nye tids maskiner.

»Hver tid har sin plage«. Sådan indledte Fagblad for Snedkere i 1887 en artikel om maskinerne, hvorefter bladet fortsatte med at konstatere, at snedkerne virkelig havde måttet sande denne plage, for maskinernes hjul sang gravsange over de levende døde, der omkom af sult, berøvet deres erhverv, da maskinerne udførte arbejdet¹.

For forfatter og redaktør af Fagbladet var sammenhængen klar. Teknologiske fornyelser, arbejdsløshed og social nød var nøje forbundet.

I de senere år har der i Skandinavien været en forøget interesse for studiet af teknologi og sociale ændringer, men forskningsområdet står endnu svagt sammenholdt med USA, England og Tyskland².

Den lidt ældre forskning har især samlet sig om studiet af det industrielle gennembrud og bl.a. set på kraftmaskinernes indtog³. I de nyere undersøgelser af fænomenet økonomisk vækst har maskinerne indtaget en selvfølkelig rolle, men deres betydning i denne proces synes ikke nøjere defineret eller behandlet⁴. Studiet af de teknologiske nybrud i forrige århundrede, opfattet som et samlet fænomen, er således næppe berørt, mens udforskningen af de sociale ændringer af arbejdsklassens forhold har været genstand for adskillige undersøgelser⁵. Her har det nok været karakteri-

Vulkan

Tidsskrift for Maskin- og Metalindustri.

„Vulkan“
udgaar 2 Gange
maanedlig.
Løse Numre af
Bladet sælges for
20 Øre.

Alle Postsendinger og Henvendelser til Bladet bedes adresseret
„Vulkan“, Kjøbenhavn K.
Telefon Nr. 1203.

Abonnement
tegnes i alle Post-
huse og Boglader
i Norden samt paa
Bladets Kontor,
Østergade 38.

Abonnementpris for Danmark og Norge 85 Øre, for det øvrige Udland
tilsendt direkte pr. Korsbaand Kr. 1,20 Kvartalet.

Nr. 261.

15. Januar 1898.

13. Aarg.

AMERIKANSKE VÆRKTØJSMASKINER

af nyeste og bedste Konstruktioner fra 1ste Klasses Fabriker

føres paa Lager i mange forskellige Størrelser.

Generalagenturet i Danmark og Sverig-Norge for:

The Brown & Sharpe Mfg. Co.,
The Niles Tool Works Co., The Pratt & Whitney Co.,
The Mark Flather Planer Co., Flather & Co.,
The Springfield Machine Co.,
Fitchburg Machine Works., The Diamond Machine Co.,
J. E. Snyder.,
P. Blaisdell & Co. m. fl.

V. LØWENER.
Kvæsthusgade 6 og Frihavnen.
KJØBENHAVN.
Telefon Nr. 3704 og Frihavnen Nr. 41.
Telegram-Adresse: **Stalløwener.**

(5)

Fagbladene fik stor betydning for indførelsen af den nye teknik i næsten alle fag. Mestrene var almindeligvis maskinerne venlig stemt, og de abonnerede derfor i stort tal på fagbladene. De kunne nemlig i høj grad være nyttige, da der bragtes beskrivelser, tegninger og planer af nye maskiner eller produkter. Bladet Vulkan henvendte sig specielt til metalområdet, hvor det bragte nyt også fra udlandet. Bladet fik flere tilskud, så der kunne abonneres på det til en meget billig penge.

stisk, at de sociale ændringer, uden nærmere undersøgelser, forklares med tekniske nybrud. Mennesket tilpassede sig maskinen – og ikke omvendt.

Endnu står det derfor tilbage at kombinere de to begreber i en nøje defineret forskningssammenhæng.

Et er nemlig studiet af de teknologiske innovationer, et andet studiet af anvendelsen af teknikken i de enkelte brancher og de sociale konsekvenser heraf. Ikke mindst her ligger mange vanskeligheder skjult. Gamle opfindelser anvendt på en ny måde, måske blot ældre værktøj i nye og stærkere materialer, kunne udløse en kædereaktion ud i hele samfundet med forskellig hastighed i de enkelte erhvervssektorer⁶. Igen må det understreges, at regionale, branchemæssige samt individuelle forskelle naturligvis har gjort sig gældende. Det er også afgørende at påpege, at opfindelserne i sig selv næppe er særlig interessante, før de er omsat i praksis og udnyttes kommercielt, som Schumpeter har udtrykt det⁷.

Et står således klart, der er ikke søgt – for den danske udvikling – opstillet modeller eller hypoteser for sammenhængen mellem teknologi og social udvikling. Studiet af teknologi og samfund må derfor blive undersøgelser af et system af ændringer af økonomisk, teknisk, uddannelsesmæssigt, ideologisk, psykologisk og social karakter⁸. Hertil kommer naturligvis undersøgelser af bevæggrunde og motiver hos den enkelte opfinder, importør samt virksomhedsleder bl.a. med henblik på at fastslå, hvor rationelt og økonomisk bevidst, der handles, når der tilbydes ny teknik⁹.

Der kan således endnu ikke på det danske materiale tages stilling til udenlandske teoridannelser, der snart har lagt vægt på markedspriser, kapitalapparat, entreprenørens personlighed, ingeniører eller teknikere m.m. Det er dog helt klart, at det alle er elementer, der indgår i et komplekst samspil, hvor det kan være svært eller umuligt at fastslå de enkeltes vægt, ligesom hele udviklingen på tilbudssiden kan være særdeles vanskelig at klarlægge. Det ideelle ville naturligvis være at klarlægge disse elementers betydning i en interdisciplinær analyse.

Den institutionelle ramme

I 1857 blev det erhvervsøkonomiske grundlag radikalt lagt om. De gamle laug og disses privilegier blev ophævet og erstattet med en efter tiden meget moderne, liberal erhvervslovgivning, der åbnede for påvirkninger fra udlandet, og samtidig gjorde det muligt for alle – også uden faglig uddannelse – at drive selvstændigt erhverv i landet inden for håndværk, industri og handel¹⁰. Få år efter, 1863, blev toldlovgivningen reformeret –

også i liberal retning. Samfundet lå således åbent for teknologiske fornyelser, og de institutionelle rammer fremmede omlægningen. Det betød, at konkurrencen fra udlandet blev skærpet, og i stigende grad blev teknologiske løsninger en nødvendighed for at klare konkurrencen¹¹.

Arbejdsmarkedet ændrede karakter, kvinder og børn samt landdistrikternes ufaglærte arbejdskraft strømmede ind på fabrikkerne. Urbaniseringsprocessen tog fart med en stadig tydeligere arbejdsdeling og specialisering.

Danmarks befolkning 1860-1911 fordelt i %

	land	by
1860	76	24
1870	75	25
1880	71	29
1890	67	33
1901	60	40
1911	59	41

Kilde: Stat. Tabelværk 5 R A5, p. 15. Stat. Årbog 1915, p. 5.

Det økonomiske liv i byerne blev lagt om, arbejdsdelingen slog igennem, og frem mod 1890'erne voksede detailforretninger frem i stort tal. Fabrikproduktionen krævede stadig hurtigere afsætning¹².

Fra næringslovreformen i 1857 til frem mod midten af 1870'erne var arbejdskraften på det nærmeste underkastet markedskræfternes frie spil, for først da blev grundlaget skabt for den danske fagbevægelse. Snart efter blev også arbejdsgiverne organiseret. Udviklingen nåede en foreløbig kulmination i 1879 med dannelsen af Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk, en sammenslutning af landets håndværker og mesterforeninger¹³. Fællesrepræsentationen blev således i den her omhandlede periode den afgørende organisation, der kanaliserede synspunkter fra håndværket og den mindre industri videre til det politiske system¹⁴.

Først i 1910 trådte industrien ud for at danne sin egen organisation – Industrirådet. Den faglærte arbejders holdning blev udtrykt af fagforeningerne, der på det nærmeste var færdigdannet i begyndelsen af 1890'erne, dog med en meget ujævn organisationsprocent fra fag til fag¹⁵.

Fra 1870'erne tiltog konkurrencen. Erhvervslivet havde rejst sig efter den chocktilstand, det var bragt i med næringslovreformen og den efterfølgende økonomiske depression. Kapitalmarkedet blev moderniseret og ekspanderede hurtigt ved grundlæggelse af nye banker og realkreditinsti-

tutioner¹⁶. I disse år søgte det politiske system flere gange at korrigere den liberale erhvervslovgivning. Først med en fabrikslov til beskyttelse af børn fra 1873 og i 1875 med en udvidet lov om tilsyn med dampkedler. I 1889 kom yderligere en maskinbeskyttelseslovgivning samt en lærlingelov, og i 1896 en udvidet lov om pasning af dampkedler og endelig i 1898 en ulykkeslovgivning.

De tekniske nybrud kom ikke overraskende i 1870'erne. Talrige håndværkere havde set og arbejdet med tidens mest moderne teknologi i udlandet, da håndværkervandring endnu var almindelige. Først nogle år rundt i landet på valsen i en evig jagt på arbejde, siden måske rundt i Tyskland, Østrig og Schweiz. Først i 1914 hørte dette mønster op, men de unge var på denne måde blevet internationalt orienteret, også teknisk, og synes derfor at acceptere udviklingen som en given kendsgerning¹⁷.

Det uddannelsesmæssige niveau var for størstedelen af befolkningen skoleloven af 1814 med dens 7 års undervisningspligt. Fra 1870'erne blev der landet over med stigende kraft oprettet tekniske skoler, drevet af håndværker- og industriforeningerne. 1880 var der således 70 skoler med godt 5.000 elever. Her blev skolekundskaberne holdt ved lige, og der blev givet en vis teknisk og faglig uddannelse¹⁸. Fra 1890'erne blev de suppleret af egentlige fagskoler. 1906 oprettedes et Teknologisk Institut, der skulle være center for den praktiske nyttiggørelse af den nye tids tekniske muligheder¹⁹. En polyteknisk Lærestanstalt var grundlagt i 1828; her blev der uddannet ingeniører, der siden fik betydning som undervisere i de tekniske skoler. Uddannelsen var imidlertid ikke praktisk orienteret, og lærestanstaltens betydning for den industrielle udvikling må derfor ikke overvurderes, da ikke mindst læseplaner m.m. var langt bagud for udviklingen²⁰.

Industriforeningen i København, oprettet i 1838, var snarere frem mod 1890 et midtpunkt for nytænkning. Foreningen arrangerede lige fra sin start industriudstillinger og udgav en række værdifulde tekniske tidsskrifter. Et udtryk for foreningens utraditionelle optræden fremgår ikke mindst af det forhold, at den fik den første danske koncession i 1844 til at oprette og drive en jernbane²¹.

Det industrielle gennembrud – og et eksempel

Traditionelt dateres det industrielle gennembrud i Danmark til begyndelsen af 1870'erne. Begyndende højkonjunktur fremmede udviklingen, og

der blev installeret et betydeligt antal kraftmaskiner, almindeligvis indført fra Tyskland og England. Det var større virksomheder, der førte an, ofte maskinfabrikker og jernstøberier, og den ældre træteknologi blev langsomt erstattet af støbejernsteknologiske fornyelser. I centrum for denne teknologispredning stod jernstøberierne, der blev leverandører af maskiner eller halvfabrikata²². Der kan ikke siges noget præcist om, hvordan udviklingen forløb, og ofte vil en enkelt branche være for stor og uensartet til at give et dækkende billede af udviklingen. Enkelte virksomheder må derfor i stedet gøres til genstand for omfattende undersøgelser. Selv om det er svært at klarlægge, hvor repræsentativ udviklingen var på Eickhoffs maskinfabrik i København, så fortæller virksomhedens udvikling dog en række væsentlige træk om teknologifornyelsen²³.

Firmaet var grundlagt i 1848 af en indvandret tysker, uddannet som kleinsmed. Han lavede mesterstykke i København, en hurtigpresse. Som selvstændig mester specialiserede han sig straks i fremstilling af sådanne til bogtrykkerier. Det meget fyldige og efter tiden særdeles detaljerede arkiv viser, at hans egne produktionsmaskiner i de første år blev indkøbt fra Tyskland, siden også fra England og USA, og først fra 1890'erne i Danmark. Hans virksomhed revolutionerede bogtrykkerfaget og skabte grundlaget for fremvæksten og mekaniseringen af talrige bogtrykkerier²⁴. Han billiggjorde produktionen af tryksager og muliggjorde dermed bl.a. fremvæksten af dagblade, fagblade og meget mere.

Der synes således her at kunne ses en sammenhæng mellem markedsudviklingen og de teknologiske nybrud. Eickhoffs egen virksomhed var genstand for en hurtig teknisk fornyelse. Kapitalapparatet var i voldsom vækst og blev fordoblet fra 360.000 kr. i 1873 til 800.000 kr. i 1879. Maskinernes andel heraf voksede tilsvarende fra 9,5% til 9,9% af statusbalancen. Tydeligst ses udviklingen dog i det forhold, at arbejdslønnenes andel faldt fra 16,7% i 1873 til 7% i 1879. Investeringstakten var meget ujævn. Særlig voldsom i 1873, da nyinvesteringerne androg 26,6% af maskinstatus, og i 1876, da den lå på 21,7%²⁵. I de efterfølgende kriseår gik investeringerne helt i stå, og synes således nøje at afspejle det økonomiske konjunkturførløb. Fra 1876/77 bed den økonomiske krise sig for alvor fast. Sættes beskæftigelsen 1870 = 100, faldt den i virksomheden i 1878 til 93 og igen i 1879 til 90, mens den havde været helt oppe på 133, da beskæftigelsen var højest i 1874. Først i 1884 var krisen overvundet, og den store beskæftigelse genoprettet. For 1870'erne som helhed kan det med rimelighed konkluderes, at virksomheden investerede og øgede produktionen pr. medarbejder på bekostning af medarbejdere og løntimer.

Konjunktursvingninger

Virksomheden synes således helt bevidst at have styret sin egen udvikling. Der blev mekaniseret og indkøbt dyr teknik, når økonomien og afsætningskonjunkturerne talte for det – eller lønudviklingen var særlig stor. Fra 1870-77 kan denne således i virksomheden beregnes til godt 25%, mens den for de følgende 15 år kun udgjorde godt 9%, da også investeringsandelen lå lavt, og beskæftigelsen generelt var svagere end i midten af 1870'erne.

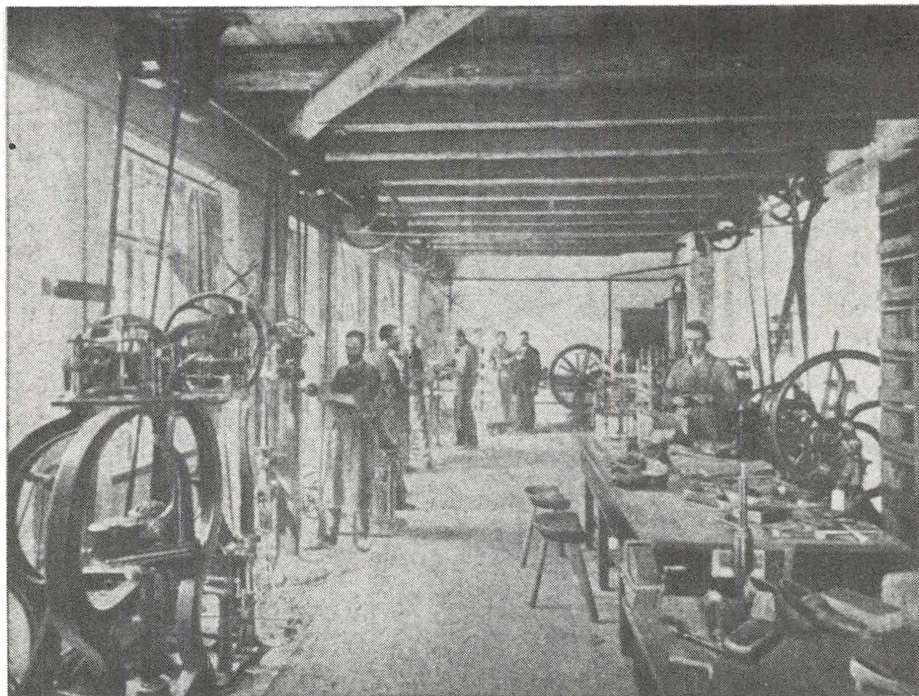
Virksomhedens ordrebøger er et vidnesbyrd om den teknologispredning, den var midtpunkt for. Først blev produkterne afhændet til de nærmeste markeder i hovedstaden, siden til provinsen, og endelig afsattes en del i Sverige og Rusland. I slutningen af 1870'erne fik Eickhoff patent på fremstilling af Otto's gasmotor og åbnede dermed op for en ny specialproduktion²⁶. Blandt kunderne ses tidligere købere af hånddrevne maskiner. Øget produktion var et argument for mekanisk drift, og det store salg af gasmotorer må derfor ses som et udtryk for en voksende efterspørgsel efter arbejde fra trykkerierne.

Det er naturligvis vanskeligt at sige, hvor repræsentativ dette udviklingsmønster var for hele samfundsudviklingen. Et er dog karakteristisk, investeringerne satte tidligere ind her, end i det øvrige samfund som helhed, og må vel forklares med den nøglefunktion, en maskinproducent nødvendigvis indtager.

Sociale konsekvenser

1870'ernes industrialisering var karakteristisk derved, at den af tekniske grunde krævede større produktionsenheder. Midtpunktet var dampmaskinen, der leverede kraft til måske adskillige arbejdsmaskiner, og den fremmede derfor koncentrationstendenserne i industrien, ligesom arbejdsprocesser blev forenklede og ikke nødvendigvis krævede faglært arbejdskraft. Børn og kvinder blev trukket ind på fabrikkerne til et ensformigt arbejde og en lang arbejdsdag, der før 1873 for børn kunne være på mere end 12 timer daglig. Også på landet vandt maskinerne frem. Hakkelsesmaskinerne var blandt de første og blev i begyndelsen drevet ved kraft fra en hestegang, siden vandt også dampmaskinerne og lokomobiler indpas på landet. Fra lægeside blev der peget på de stadig flere ulykker med maskinerne, og i begyndelsen af 1870'erne blev advarslerne hørt²⁷. Men da var hele samfundet på mange områder allerede i opløsning. Mennesket havde da indrettet sig efter maskinernes krav.

Arbejdsmarkedet var præget af uro med strejker og en begyndende organisering af arbejderne med tilknytning til Internationale. Ikke mindst de skærpede klasse modsætninger og kritiske røster fra lægeside mod udnyttelse af børns arbejdskraft førte til loven af 23. maj 1873 om børn og unge menneskers arbejde i fabrikker og fabriksdrevne værksteder, den første danske fabrikslovgivning. Hensynet til »arbejdernes sundhed og kræfter« var en hovedmotivering for indenrigsministeren, der også ønskede, at »loven skulle være med til at lede udviklingen hen i et for samfundet ønskeligt spor«, og så skulle »problemerne tages i deres opkomst« for at »undgå engelske tilstande«²⁸. Debatten i rigsdagen blev hektisk. Modstandere af loven hævdede, at hensynet til industrien talte imod et lovindgreb, og at det var uforsvarligt at »bryde ind i en liberalistisk samfunds-

Fremstilling af sko blev tidligt genstand for hel eller delvis mekanisering. Mange skomagere måtte som følge heraf opføre med at fremstille sko for i stedet at reparere de fabriksfremstillede. I et forsøg på at modstå konkurrencen etablerede en række københavnske skomagermestre sidst i 1890'erne et fælles værksted, hvor al den nyeste teknik blev installeret. Værkstedet blev imidlertid boykottet af byens skomagervende, der frygtede de sociale konsekvenser, der kunne ligge i, at flere små selvstændige skomagermestre lukkede for i stedet at slå sig sammen i småfabrikker. Efter få års forløb måtte fællesværkstedet lukke med et betydeligt tab.

Billedet er fra Dansk Skomager-Tidende september 1899.

udvikling«, og så var det »fabrikkernes hævdvundne ret at bruge så billig arbejdskraft som muligt, andet ville være konkurrenceforvridende«. Fler-tallet erkendte dog, at loven ville have så vel social som politisk betydning, men bestemmelserne dækkede kun for industrien, ikke for håndværket. Det var det systematiske og kontinuerlige arbejde, man ville beskytte unge imod, og loven begunstigede derfor i første omgang håndværket. Loven fastslog, at to arbejdsinspektører skulle sikre dens overholdelse. Arbejdstiden blev fastlagt til maksimalt 6½ time dagligt for unge mellem 10-12 år og til 12 timer for unge mellem 14-18 år. Det var hermed for alvor erkendt, at lovgiverne havde en forpligtelse til at gribe regulerende ind i samfundsudviklingen og kontrollere de enkelte virksomheder²⁹.

Problemerne var dog ikke løst hermed, men det var erkendt, at den teknologiske udvikling havde skabt store sociale problemer. I 1875 blev der følgelig nedsat en kommission, der skulle undersøge arbejdsforholdene i landet, og i 1878 blev betænkningen afleveret³⁰.

Dens holdning til maskinerne var positiv, men mennesket måtte beskyttes af lovgivningen. Man erkendte, at tidens dampmaskiner fremmede en koncentration, og udvalget stillede derfor forslag om fælles kraftanlæg i håndværket. Kraften skulle gøres uafhængig af kapitalen, som det hed, for et sådant system ville bidrage til at sikre den sociale balance³¹. Ikke mindst dette element var afgørende for, at der overhovedet kunne lovgives omkring arbejdsmarkedsforhold. Også uddannelsen af de unge måtte under offentlig kontrol, hvis den tekniske udvikling skulle sikres, og det bedste i håndværket bevares, og derfor blev der stillet forslag til en lærlingelov.

Ny lovgivning

Frem mod århundredskiftet blev produktionsområdet stadig mere reguleret af lovgivningen. I 1875 kunne der således efter flere års debat i rigsdagen vedtages en lov om tilsyn med dampkedler på landjorden. Den skulle bremse den uhyggelige vækst i antallet af ulykker. Loven blev under debatten betegnet som et nødvendigt onde for samfundet, og der blev fra flere sider givet udtryk for stor betænkelighed ved et sådant indgreb i den private ejendomsret³². Det lykkedes da også for modstanderne af loven at få de mindre kedler undtaget fra det offentlige tilsyn. Det betød, at de fleste kedler i landbrugets tjeneste slap for tilsyn – selv om det var her, ulykkerne havde været flest.

Næringsloven havde ophævet svendepøverne og gjort dem frivillige.

Det var ikke længere laugene, der havde ansvaret for de unges uddannelse, men det offentlige. Usikkerhed, manglende bestemmelser og meget andet medførte, at interessen for at aflægge svendeprøve hørte op, lærlinginstitutionen var under opløsning; rundt om blev lærlingen anvendt som billig arbejdskraft ved rutinearbejde ved maskinerne.

I 1889 lykkedes det endelig at få vedtaget en lærlingelov. Der skulle oprettes skriftlig kontrakt, og loven krævede, at lærlingen skulle lære sit fag, så han – hvis han ønskede det – på normal tid kunne aflægge svendeprøve. Også arbejdstiden blev fastlagt, som i børneloven fra 1873, til 12 timer dagligt³³.

Samme år blev den første lov om forebyggelse af ulykkestilfælde ved brug af maskiner vedtaget³⁴. Betænkningen talte om at komme arbejderne til hjælp med et lovforslag, da ulykkesstatistikken talte sit tydelige sprog. Lovforslaget krævede, at arbejderne blev beskyttet mod maskinerne, der skulle forsynes med sikkerhedsanordninger. Flere af indlæggene i rigsdagen fastslog, at loven ikke måtte indskrænke brugen af maskiner³⁵. Målet måtte alene være at få lovbestemte regler uden at hindre maskinernes frie brug og benyttelse. Tilsyn med maskinerne og straf for overtrædelse af bestemmelserne lå derfor i loven.

Atter var det karakteristisk, at der af politiske grunde måtte gives indrømmelser til landbruget, for forbød man børns arbejde med maskinerne, »gjorde man fortræd overfor småfolk – og så var nogle maskiner konstrueret, så de roterende dele ikke kunne beskyttes«³⁶.

Det var i det hele taget karakteristisk, at det var i landbruget, der sporede den største modstand mod offentlig kontrol og regulering med maskinerne.

I 1896 blev loven vedtaget om pasning af dampkedler på landjorden, og heri blev der stillet krav om personlige kvalifikationer hos den, der havde det daglige ansvar med pasning af dampkedlen. Udvalget havde lige fra starten taget nøje hensyn til de særlige forhold på landet, og derfor igen undtaget de mindste kedelanlæg fra loven: udvalget ønskede at gribe mindst muligt forstyrrende ind i dampkraftens formålstjenlige anvendelse på landet³⁷.

Loven fastslog, at man skulle være mindst 18 år for at få lov til at passe kedler, være ædruelig samt pålidelig samt at have et bevis fra fabrikstilsynet.

Selv om der var blevet taget hensyn til landbruget, så var kritikken fortsat hård, idet nogle bl.a. frygtede, at de lovmæssige krav til kedelpasserne kunne medføre, at de dannede egen faglig organisation, og så måske

fundt på at strejke. Der var også frygt for forøgede udgifter. Mejerierne var de stærkeste modstandere af loven, og ønskede slet ingen regulering og kontrol. »Loven var blot en plump hånd i mejeriernes frihed« – og så havde fabriksinspektøren for megen frihed – han »gav bøde for blot at have et par bukser hængende til tørring ved dampkedlen«³⁸.

Maskinerne og arbejdsmarkedet

Maskinerne var som nævnt afgørende for det opbrud, der fandt sted på arbejdsmarkedet fra 1870'erne. De ændrede gamle arbejdsprocesser til ensartede stereotype bevægelser. Det var derfor oplagt at omlægge aflønningssystemerne fra timeløn eller dagløn til en præstationsløn, akkordløn.

De fleste stridigheder om maskinerne kom i de følgende år især til at samle sig om fastlæggelsen af akkorderne, for hvem skulle have gevinsten ved den stadig mere rationelle produktion? Det var vanskelige forhandlinger for de endnu svage fagforeninger, men bidrog til sammenhold, dannelsen af fællesorganisationer og siden landssammenslutningen i 1898 De samvirkende Fagforbund. I 1870'erne og 1880'erne måtte fagforeningsforhandlerne flere gange godtage reduktioner på de ældre tariffer som følge af mekanisering³⁹. Flere gange endte forhandlingerne med langvarige konflikter. I 1889-90 var der voldsomme arbejdskampe i København. En snedkerstrejke, der tilsigtede at hæmme udviklingen i anvendelse af maskinarbejde, blev besvaret med en omfattende lockout. I fag- og mesterblade blev maskinerne ofte genstand for debat. En mester skrev således i 1889, at den voldsomme harme over maskinerne var ganske urimelig. Det betød nemlig blot, at svendene kunne holde fyraften til almindelig tid, og ikke behøvede at tage natten til hjælp for at nå konkrete opgaver. Videre kunne maskinerne også sikre, at søndagsarbejde kunne falde bort, og virksomhederne i det hele taget lettere overholde trufne aftaler⁴⁰.

Mekaniseringen slog først igennem for træ- og metalområdet, siden over næsten hele arbejdsmarkedet. Kampen mod maskinerne blev som nævnt hård, og der er næppe tvivl om, at modstanderne af maskinerne i kriseårene virkelig frygtede, at de ville »stjæle« arbejdet fra arbejderne, og denne tro var derfor i høj grad med til at tømre arbejderbevægelsen sammen fra 1880'erne.

Før århundredskiftet havde næsten alle fag fået opbygget et system af akkordlønninger, og omfattende prisbøger taler i dag deres tydelige sprog om ændrede lønssystemer⁴¹. Omlægningen medførte problemer med præstationskrav og måske en hårdere fysisk belastning af arbejderen. Efter-

Med loven af 23. maj 1873 om tilsyn med børn og unge menneskers arbejde i fabrikker og fabriksdrevne værksteder blev der ansat to arbejdsinspektører. Ingeniøren Bernhardt Jensen skulle følge udviklingen i Jylland og på Fyn, mens kemikeren Haldor Topsøe fik ansvaret for det øvrige Danmark. De gjorde et betydningsfuldt arbejde for at beskytte børn og unge mennesker, og med loven af 12. april 1889 om forebyggelse af ulykkestilfælde ved maskiner og om tilsyn med dampkedler blev deres arbejdsopgaver betydeligt udvidet. De to arbejdsinspektorater blev da omdannet til fabriksinspektorater, og samtidig blev grunden lagt til en organisation, der allerede ved århundredskiftet omfattede 25 assistenter, der skulle bistå ved tilsynet med de mange tusinde arbejdspladser rundt om i landet.

Billedet af de to pionerer inden for arbejds- og fabrikstilsynet i Danmark blev bragt i Illustreret Tidende i forbindelse med deres 25 års jubilæum 27. november 1898.

hånden blev det erkendt, at kampen mod maskinerne var håbløs, og derfor blev kravet fra 1880'erne rejst med stadig større kraft om en 8-timers arbejdsdag⁴². Fortsat blev maskinernes ødelæggelse proklameret i fagbladene, dog efterhånden nærmest af agitatoriske grunde, for naturligvis blev akkorder søgt nyforhandlet hver gang, der blev indført ny teknologi⁴³. Det var trods alt erkendt blandt fagforeningsledere, at maskinerne med deres øgede produktion pr. arbejder skabte grundlaget for en langsom reduktion af arbejdsdagen og afskaffelse af søndagsarbejdet. Med til billedet hører naturligvis også, at arbejderbevægelsen selv i sine egne kooperative virksomheder indførte den nyeste teknologi – men som det blev hævdet, påtvunget af de private konkurrenter.

For og imod

Det var arbejdsgiverne, der ønskede mekaniseringen, måske som set hos Eickhoff i en konstant kamp mod en ukendt lønudvikling – og derfor i konkurrencens hellige navn.

Håndværkerbevægelsen, der talte mestersynspunkter, var stærkt optaget af tidens nye muligheder, der kunne sikre håndværkets eksistens i kampen mod industrien⁴⁴. Da de små gasmotorer og elmotorer vandt frem fra 1880'erne, fandt håndværket, at det havde fået et teknologisk forspring, og nu skulle mulighederne for alvor udnyttes.

Kendskab til maskinerne fik mestre og fabrikanter fra fagblade og tidsskrifter fra så vel ind- og ikke mindst udland. De danske blade »klippede« fra især tyske fagtidsskrifter for maskinindustri m.m. Populært var »Der practische Maschinenconstructeur«, der allerede fra midten af 1860'erne blev købt af danske jernstøbere. Det fik i øvrigt en dansk efterligning i bladet »Vulkan«, fra 1886 med undertitlen »Blad for mekanikere, smede og andre håndværkere i jern og metalindustrien«, der netop bragte nyt fra udenlandske fagblade. Tegninger viste, hvad teknikken kunne, og hvordan den skulle sættes sammen. Mestrenes fagblade bragte også annoncer fra maskinimportører og fabrikanter⁴⁵.

Tidens industriudstillinger, lige fra verdens- til nordiske og helt lokale, var altid populære. Her blev tidens nyskabelser demonstreret, og der er næppe tvivl om, at de var afgørende for en vis teknologispredning, for mange håndværkerforeninger over hele landet arrangerede fællesrejser hertil, og under særlig kyndig vejledning blev rejseselskabet vist rundt⁴⁶.

Det er imidlertid næppe muligt at se, hvilke bevæggrunde der lå bag de enkelte maskinindkøb, men annoncerne var præstations- og resultatsorienterede.

Den største vanskelighed for de mindre virksomheder og værksteder var naturligvis det økonomiske. Maskinerne var kostbare og skulle almindeligvis betales ved levering. Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk talte stærkt for den nye teknologi – for den alene kunne redde håndværket i kampen mod industrien – men organisationen kunne naturligvis ikke støtte de enkelte virksomheder økonomisk⁴⁷. I stedet søgte den at skaffe hjælp fra staten. Først i form af særlige teknologikonsulenter, der skulle hindre fejlinvesteringer, siden med krav om statslån til maskinindkøb. Det blev en realitet fra 1904.

Fællesrepræsentationen havde også taget initiativ til særlige vandredstillinger, hvor de bedste maskiner blev vist frem og demonstreret. Den havde haft repræsentanter på rejse i Tyskland, Østrig og Schweiz, hvor

man havde studeret fælles kraftanlæg og fælles maskiner. Indtrykkene blev siden fremlagt i form af foredrag og artikler i Fællesrepræsentationens blad for industri og håndværk⁴⁸.

Håndværksmestrene gik mange veje for at sikre sig hjælp fra maskinerne. Skomagere i København dannede sidst i 1890'erne et fællesværksted med al den nyeste teknik, men blev boycottet af svendene – og initiativet måtte få år efter opgives⁴⁹. Snedkermestre slog sig sammen om fælles høvle- og savværker, malerne om en malervarefabrik og meget mere. Også på det økonomiske område søgte håndværket samarbejde, bl.a. ved oprettelse af særlige håndværkerbanker fra sidst i 1890'erne, der naturligvis havde til formål at støtte håndværket og dets mekanisering⁵⁰.

Den teknologiske udvikling ramte håndværksfagene forskelligt, så vel tidsmæssigt som konkurrencemæssigt. Skomagere, hjulmagere, hattemagere, handskemagere, drejere, bogtrykkere og bagere mødte udviklingen hver på sin måde – ikke blot i form af konkurrence fra industrien, men også fra håndværkets egne maskiner. Mens nogle fag langsomt døde eller blev til rene reparationsfag, fik andre nye muligheder for udfoldelse, muliggjort ved indkøb af halvfabrikata eller mekanisering af en ældre virksomhed.

Udviklingen skabte en følgevirkning omkring maskinerne i form af serviceværksteder og salgssteder, og der er næppe tvivl om, at denne »baglandsindustri« oplugte en betydelig mængde arbejdskraft.

Flere gange i den behandlede periode blev byggeriet ramt alvorligt af konjunkturudviklingen med voldsomme ekkovirkninger ud i det øvrige økonomiske liv. Af mangel på bedre forklaringer blev maskinerne derfor beskyldt for disse tilbageslag, og det er netop karakteristisk, at kritikken var særlig hård i de svage økonomiske år med arbejdsløshed.

Det blev imidlertid stadig mere tydeligt, at de afgørende fagforeningsrepræsentanter synes at have accepteret maskinerne, for uden dem kunne samfundets velstand og produktionsmål ikke opfyldes. Det blev også erkendt, at der beskæftigelsesmæssigt kunne være nye muligheder i den nye teknologi. Smedenes fagforening, der nok i perioder havde været stærke kritikere af maskinerne, var således tidligt opmærksom på de muligheder, der lå i elektriciteten. I fagbladet opfordredes medlemmerne allerede i 1890'erne til at tage på kursus for at lære om dynamoen og elektriske ledningsanlæg⁵¹.

Maskinerne havde i løbet af en menneskealder ganske ændret forholdene på arbejdsmarkedet og medført et afgørende opbrud i hele samfundet. Arbejdsmarkedet var blevet nyorganiseret med stærke arbejdsgiver- og

lønmodtagerorganisationer. I 1880'erne og ikke mindst i 1890'erne havde der været megen uro på arbejdsmarkedet, og det kulminerede i 1899 med en omfattende konflikt. Den endte med det afgørende Septemberforlig, der er blevet betegnet som arbejdsmarkedets grundlov, da de fremtidige spilleregler på arbejdsmarkedet netop var indeholdt heri⁵². Det betød, at den videre indførelse af maskiner og teknologi ikke længere nødvendigvis skulle ende i konflikt, men kunne kapsles ind i en overenskomstforhandling. Hertil bidrog det også, at der blev indført bestemmelser om en fast voldgiftsret, der evt. skulle fortolke overenskomsten og hindre konflikt⁵³.

Teknologi og samfund var blevet til aftalestof mellem arbejdsmarkedets parter. – Det øvrige samfund blev i en lang årrække reduceret til iagttagere⁵⁴.

Noter og henvisninger

1. Fagblad for snedkere marts 1887.
2. Bernt Schiller, *Technology – History – Social Change*. (Scandinavian Journal of History 8, 1983). Gustav Otruba, *Technischer Fortschritt und soziale Sicherheit in der Geschichte*. (14. Österreichischer Historikertag, Wien 1978). Poul Strømstad (red), *Mennesket og maskinen*, 1980.
3. Rich. Willerslev, *Studier i dansk industrihistorie*, 1951. Svend Åge Hansen, *Early Industrialization in Denmark*, 1970.
4. Svend Åge Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark I-II*, 1972-74.
5. Se således Vagn Dybdahl i *Dansk socialhistorie* 4, 1982, og Gunnar Viby Mogensen, *Socialhistorie. Kilder og studieområder vedr. dansk socialhistorie efter 1890*, 1975. Endvidere Jens Haugård Jensen, m.fl., *Sociale studier i Århus*, 1975. Henry Bruun, *Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil år 1900*, 1938, og endelig Georg Nørregård, *Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri 1857-1899*, 1943.
6. Se bl.a. herom hos Francis Sejersted i indledningen til *Vækst gennem krise*, Oslo 1982.
7. Lennart Jörberg, *Teknikspridning och industriell förändring i Sverige under 1800-tallet i Festskrift til Kristof Glaman*, 1983.
8. Sådanne undersøgelser er ikke foretaget på dansk materiale. Nedennævnte må derfor opfattes som et bredt rids omkring problemstillinger og kildemuligheder. I den nyeste danske behandling af industrialisme og samfund, Hans Chr. Johansen m.fl., *Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940*, 1983, har således ikke knyttet teknologi og social udvikling sammen.
9. En undersøgelse af danske ansøgninger om eneret – eller patentbevillinger ville kunne afdække bevæggrunde bag opfindelser. Se bl.a. Materiale til en vejledning om Indenrigsministeriets arkiv, Rigsarkivet, 1975. Den første danske patentlov blev givet 13. april 1894, før da blev der givet kgl. bevilling efter indenrigsministerens indstilling.
10. Kjeld Winding, *Frihandelsproblemet i Danmark 1855-63*, 1959.
11. Sven Henningsen, *Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark*, 1944.
12. Se bl.a. herom i Chr. R. Jansen (red.), *Butik i Århus*, 1981.
13. Vagn Dybdahl, *Partier og erhverv I-II*, 1969.
14. Bjarne Hastrup, *Håndværkets økonomiske historie*, 1979 og Henrik Fode, m.fl., *Håndværkets kulturhistorie*, bd. 4, 1984.
15. Oluf Bertolt m.fl., *En bygning vi rejser I-III*, 1954.

16. Svend Åge Hansen, Pengevæsen og kredit 1813-60, 1960. Peter Bøgh Nielsen, Aspects of Industrial Financing in Denmark 1840-1914. (Scandinavian Economic History Review vol XXXI, no. 2. 1983). 14. august 1873 udstedes bekendtgørelse om at »den Internationale arbejderforening for Danmark foreløbig forbydes«. Det dominerende politiske system ønskede fortsat at støtte det liberale arbejdsmarked. For at bremse socialistisk agitation, blev der dog 1875 nedsat en Kommission til undersøgelse af arbejderforholdene i Danmark. Betænkningen kom i 1878.
17. Henrik Fode m.fl., Håndværkets Kulturhistorie bd. 4.
18. Adolf Bauer, Håndværkerundervisningen i Danmark gennem 50 år. (Nationaløkonomisk Tidsskrift 1893, 454-56) samt Meddelelser fra Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværk no. 13., 1879-82.
19. Henrik Fode m.fl., Håndværkets Kulturhistorie bd. 4.
20. Herom er bl.a. læseplaner et stærkt vidnesbyrd. Se Årbog for Københavns Universitet, den Polytekniske Læreanstalt og Kommunitet, 1876 ff. Se endvidere Ove Hornby, Forudsætninger for Danmarks industrialisering, p 27 i Poul Strømstad, (red), Mennesket og maskinen, 1980. Se endvidere Th. Gelardi, Elektricitetens historie og dens mænd II, 1940, pp 90. Det fremgår heraf, at undervisning i elektronik i 1896 måtte tages op på privat initiativ. Polyteknisk Læreanstalt indførte således først i 1903 et elektroteknisk kursus. J. T. Lundbye, Den polytekniske læreanstalt 1829-1929, p 270.
21. Vagn Dybdahl, Industriforeningen i København. (Erhvervshistorisk Årbog 1970), 1970.
22. Lennart Jörberg, op. cit. 243. Karsten Hviid, Provinsens jernstøberier og maskinfabrikker og vilkårene for deres fremvækst og udvikling i perioden 1830-1884. (Utrykt, Erhvervsarkivet 1974).
23. Virksomheden er valgt som eksempel, da den adskillige gange har været genstand for undersøgelser. Et omfattende arkiv 1848-1968 er bevaret i Erhvervsarkivet, Århus.
24. Eickhoffs arkiv, Status og balancebøger div. år. Erhvervsarkivet.
25. Samme, men se også K. E. Holch Andersen, Arbejdsløshed blandt byarbejdere 1870-1884. (Utrykt, Erhvervsarkivet 1970).
26. Eickhoffs arkiv, Status, balancebøger samt lønningsbøger. Peter Bøgh Nielsen, Industriens finansiering i perioden 1840-1914. (Utrykt, Erhvervsarkivet 1981).
27. Rigsdagstidende 1872/73, sp. 291-93, samme tillæg C sp. 61-68.
28. Rigsdagstidende samt Ebbe Marklund Pedersen, Det industrielle børnearbejde i Danmark 1870-1900. (Utrykt, Erhvervsarkivet 1979)
29. Marklund Pedersen, op. cit.
30. Betænkning til undersøgelse af arbejdsforholdene i Danmark, 1878.
31. Samme pp 107.
32. Lov af 24. marts 1875 om tilsyn med dampkedler på landjorden. Rigsdagstidende 1874 sp. 243 og samme sp. 2654. Den »industrielle lovgivning« i Danmark har ikke været genstand for en selvstændig større undersøgelse. Her er der følgelig kun set på mere centrale love, men også baggrunden for cirkulærer og bekendtgørelser må naturligvis gøres til genstand for dybtgående undersøgelser med henblik på at fastslå holdninger. Her tænkes bl.a. på Bekendtgørelse af 30. maj 1891 om undtagelser fra forbudet mod arbejde i fabrikker m.v. i folkekirkens helligdage.
33. Henrik Fode m.fl., Håndværkets kulturhistorie, bd. 4.
34. Lov af 12. april 1889 om foranstaltninger til forebyggelse af ulykkestilfælde ved brug af maskiner.
35. Rigsdagstidende 1889, Folketinget sp. 450 og samme sp. 6050.
36. Samme sp. 6070 og 6074.
37. Lov om pasning af kedelanlæg på landjorden af 6. juni 1896. Ingeniøren 13. okt. 1894, 201 ff og samme 9. marts 1895.
38. Mælkeritidende 16, 23 og 30 marts 1894 samt 18. maj 1894.
39. Henrik Fode m.fl., Håndværkets kulturhistorie bd. 4.
40. I arbejdsmarkedets fagblade kan problemer og diskussioner vedr. fastsættelser af akkorder følges. Se bl.a. Fagblade for Smede, dec. 1888 og samme maj 1889 samt juni 1889. Se også Håndværkerbladet 1885 ff, der stærkt støttede mekaniseringstanker i håndværket.

41. Se samling af overenskomster i Erhvervsarkivet.
42. Søren Kolstrup, Kampen for 8-timers dagen. (Erhvervshistorisk Årbog 1972) Fagblade for snedkere, marts 1890.
43. Endnu op mod århundredeskiftet ses stærke angreb på maskinerne i fagbladene, men det synes at være erkendt, at samfundets produktionsmål ikke kunne opfyldes uden deres hjælp.
44. Se således Håndværkerbladet div. årg. 1885 ff. Heri debatteres den lille industris konkurrencesituation bl.a. 17. okt. 1885, 2. januar 1886. Nogle frygtede dog, at småhåndværkeren ved brug af maskiner skulle udvikle sig til fabrikant.
45. Sådanne blade ses ofte i virksomhedsarkiver, bl.a. indgået i Erhvervsarkivet.
46. Henrik Fode, Håndværkets kulturhistorie, bd. 4. '.
47. Meddelelser fra Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk samt For industri og håndværk.
48. Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk, arkiv i Erhvervsarkivet bl.a. vedr. håndværkerlæneordningen.
49. Henrik Fode m.fl. Håndværkets kulturhistorie bd. 4.
50. Samme.
51. Fagblade for Smede og maskinarbejdere nov. 1898.
52. Se bl.a. Inger Dübeck, Arbejdsretten i støbeskeen, 1979.
53. Efter aftale mellem parterne på arbejdsmarkedet blev der dog stillet ønsker til konkret lovgivning til Rigsdagen.

Da Odense handsker var komne for ordet

AF KIM JØRSTAD

I Pontoppidans Danske Atlas fortælles der om »... Odense-handsker, hvilke ligesåvel som de Randerske, er komne for ordet, så at mange tusender doziner af dem årligen udgå til Frankrig, Tydskland og Rusland o.a.«

Om Odense-handskernes storhedstid i anden halvdel af 1700-tallet skriver cand.mag. *Kim Jørstad*. Han skildrer fremstillingen og afsætningen af handskerne, ligesom han analyserer de organisatoriske, beskæftigelsesmæssige og sociale aspekter omkring produktionen.

En strid om udensyning

Onsdag den 26. marts 1760 drog et lille optog på fem mand, alle handskemagermestre, gennem Odenses gader¹. I spidsen for optoget gik handskemagerlavets oldermænd Hans Røyerup, og med sig havde han de fire mestre, der var valgt som kvartalsmestre, og som derfor var forpligtet til at hjælpe oldermændene i hans arbejde.

Det var efterhånden blevet oldermændene for meget, at en stor del af det arbejde, der egentlig burde foregå på handskemagerens værksteder, nu blev lavet hos folk, der ikke var medlemmer af lavet. Eksistensgrundlaget for lavene var monopolet på produktionen, og normalt kunne lavsmedlemmerne sagtens blive enige om at bekæmpe folk, der brød dette monopol. Bønhaser kaldte man den slags piratproducenter, og det var ikke ualmindeligt, at lavene simpelt hen beslaglagde bønhasernes værktøj og lager.

Formålet med oldermændene og de fire kvartalsmestres tur rundt i Odense denne martsdag i 1760 var netop at afsløre bønhaser, og officielt var det også deres hensigt at beslaglægge eventuelle varelagre. Så vidt gik det nu ikke. Ganske vist fandt de fem handskemagermestre 12 personer, børn og voksne, der var i gang med at sy handsker, men de hævdede alle, at de arbejdede for handskemagermestre.

Oldermanden og hans hjælpere kan næppe være blevet overrasket over dette resultat af deres inspektion. Odense var ikke større end, at man kunne følge med i, hvad der skete overalt, og ikke mindst inden for ens eget fag. Det kan derfor ikke have været ukendt for dem, at mange af handskemagerlavets medlemmer var begyndt at bruge ufaglært arbejdskraft til handskesyning. Man accepterede dog ikke betegnelsen *bønhaser*, men kaldte derimod de ufaglærte arbejdere for *udensyere*; 'uden', fordi de ufaglærte arbejdede uden for handskemagernes værksteder, hvortil kun faglærte havde adgang.

Hans Røyerup må altså have været klar over, at han ved sin aktion satte sig op imod mange af sine egne lavsmedlemmer. Det var sikkert grunden til, at han ikke gik så drastisk til værks, at han beslaglagde noget på sin inspektion, men det betød ikke, at han opgav sit forehavende – nemlig at få sat en stopper for *udensyningen*.

Oldermanden og hans ligesindede satte i stedet en skrivelse sammen til magistraten i håbet om, at sagen derved kunne blive afgjort en gang for alle. I denne skrivelse blev der argumenteret meget udførligt for et indgreb imod *udensyning*, og der blev meget naturligt lagt stor vægt på kongelige forordningers bestemmelser for lavene i almindelighed og for handskemagerlavene i særdeleshed. Her mente oldermanden nemlig at have de uafviselige beviser for, at fremstilling og salg af handsker var en eneret for medlemmer af handskemagerlavet med udstået læretid bag sig.

Magistraten havde tidligere skullet tage stilling til et lignende problem i lavet. Det var, da nogle mestre brugte en daglejer til at garve skind til handskeproduktionen, og i den situation havde magistraten forbudt brugen af ufaglært arbejdskraft. Det betød imidlertid ikke, at det derfor var givet, at magistraten også ville forbyde brugen af ufaglært arbejdskraft til *handskesyning*.

Umiddelbart kunne de to sager måske ligne hinanden, men blandt fagets egne folk var det en udbredt opfattelse, at der var en verden til forskel på at bruge ufaglærte til at garve skind og til at sy handsker. Desuden havde et forbud mod *udensyning* helt anderledes alvorlige økonomiske perspektiver set fra magistratens synspunkt. For det første skyldtes den udbredte brug af *udensyere*, at handsker var blevet en meget stor eksportartikel, og øjensynlig havde værkstederne ikke kunnet klare efterspørgslen alene. For det andet var der allerede mange, der var helt afhængige af indtægterne fra *handskesyningsarbejdet* – såvel enlige som hele familier.

De, der havde fundet beskæftigelse ved *handskesyning*, var for en stor

del enlige kvinder, der på den måde kunne skaffe sig til dagen og vejen, men også blandt udlærte handskemagersvende og deres familier var der mange udensyere. Efterspørgslen på handsker havde nemlig ført til, at der blev uddannet et forholdsvis stort antal svende, og det var ikke ualmindeligt, at lavet havde dobbelt så mange svende som mestre. Det betød, at langt fra alle svende kunne regne med en dag at blive mestre. Sådan havde det ellers været, og derfor havde det også været normen, at en svend ventede med at stifte familie, til han etablerede sig som mester. Med de ringe udsigter til at få eget værksted valgte mange svende at gifte sig, men svendelønnen var ikke beregnet på at skulle brødføde en hel familie. De gifte svende påtog sig derfor handskesyningsarbejde i deres eget hjem, og de satte også de øvrige familiemedlemmer i arbejde. Hvis udensyning blev forbudt, ville de sandsynligvis være henvist til at leve af byens fattigkasse.

På trods af disse forhold mente oldermanden og kvartalsmestrene tilsyneladende, at de havde argumenteret så godt for deres sag, at magistratens afgørelse måtte falde ud til deres fordel. I hvert fald afsluttede de deres skrivelse med en indstilling til magistraten om, at ikke alene bønhæserne, som de foretrak at kalde dem, men også de lavsmestre, der beskæftigede dem, blev straffet.

Magistraten valgte i første omgang at udbede sig modpartens syn på anklagepunkterne, og svaret, eller svarene, lod ikke vente på sig. Magistraten blev praktisk talt bombarderet med protestskrivelser mod oldermanden, og der blev ikke lagt fingre imellem. 30 mestre, der alle beskæftigede udensyere, var de første til at give svar på tiltale. De lavsartikler, som oldermanden havde brugt til at støtte sin sag, blev i en skrivelse fra de 30 mestre omfortolket, og derudover blev en hel række andre forordninger taget i anvendelse. Hans Røyerups forehavende blev stemplet som båret af ondskab og misundelse, og det blev fremhævet, at hvis ellers Røyerup ville tale sandt, så kunne han ikke nægte, at udensyning var en gammel skik ved lavet, der skyldtes, at mestrene ikke havde husrum og arbejdspladser til den fornødne arbejdskraft. I øvrigt gjorde udensyerne ikke andet end at sy handsker af forarbejdet og udskåret læder, og en hel række af forordninger fastslog netop, at fattige folk og militære måtte ernære sig ved håndarbejde. Hvis disse mennesker nu blev frataget retten til at sy handsker, var der kun betlerstaven tilbage! Hans Røyerups dårekistesnak måtte føre til en irrettesættelse fra magistraten, mente de 30 mestre.

23 gifte svende og militære skrev også brev til magistraten. For deres vedkommende blev der lagt vægt på den fortvivlede situation, hvor koner

og børn råbte på brød, og hvor kun handskesyning holdt sulten fra døren. Også kvinderne, der ellers holdt sig i baggrunden, når den slags sager blev diskuteret, henvendte sig til magistraten. To kvinder med henholdsvis to og tre børn, den ene enke, den anden gift med en soldat, bønfuldt magistraten om stadig at måtte sy handsker. En tredje kvinde fortalte i sit brev om mandens sygdom, som var hende til stor hjertesorg og byrde, og hun gjorde opmærksom på, at kun ved handskesyning kunne hun redde sin af Gud hjem søgte mand.

Magistratens afgørelse faldt ud til fordel for brugen af udensyrere, og Hans Røyerup måtte – om end nødtvungent – bøje sig for den holdning, som det store flertal af lavsmedlemmerne repræsenterede. Striden blussede senere op igen, men brugen af udensyrere var en praksis, der var kommet for at blive. I realiteten var der tale om en udvikling bort fra de traditionelle rammer for håndværksproduktion, og det odenseanske handskemagerfag er måske det mest udprægede eksempel i hele landet på denne udvikling.

Udensyningen var kun et enkelt aspekt i hele denne udvikling, men måske det aspekt der umiddelbart stak mest i øjnene. Storproduktionen af handskerne ændrede imidlertid mange forhold af mere eller mindre håndgribelig karakter for de mange odenseanere, der var beskæftiget med handskeproduktion. Baggrunden for hele denne udvikling var den store salgssucces, som de odenseanske handsker blev i 1700-tallet – ikke bare her i landet, men i store dele af Europa.

Handskefremstilling

I de bevarede lavsartikler nævnes handskefremstilling første gang i den københavnske remsnider- og pungmagerskrå fra 1460². Handskeproduktionen var på det tidspunkt ikke et selvstændigt fag, men en af flere ting som skindhåndværkerne, specielt pungmagere og skindere, arbejdede med.

I begyndelsen af 1600-tallet forsvandt pungmagerbetegnelsen fuldstændig, og det samme skete omkring midten af århundredet med betegnelsen skinder. Erstatningen for disse to lav var peltsner- og handskemagerlav, der opstod rundt omkring i landet i midten af 1600-tallet – i Århus dog allerede 1634. Odense-lavet nævnes første gang i Odense rådstueprotokol 1668, men lavets arkiv går ikke længere tilbage end til 1684³.

Dette år fik lavet sine lavsartikler. De blev udstedt ved kongelig forordning, og det skete i lighed med, hvad der var tilfældet for de øvrige

håndværksfag. Udstedelsen af lavsartikler fra centralt hold havde bl.a. sin baggrund i, at myndighederne så med en del skepsis på lavenes trang til selvhævdelse. Lavene havde udviklet sig til små samfund i samfundet, og deres interne love modarbejdede ikke sjældent de hensigter, centraladministrationen havde med produktionslivet.

Ikke mindst de tyske lavsskikke, kaldet zünften, var en torn i øjet på myndighederne. Zünften var et sæt af traditioner og skikke, der gjorde det bekesteligt og tidskrævende at være lavsmedlem og især at blive lavsmeister. Det betød, at produktionen havde svært ved at udvikle sig dynamisk. Noget sådant var i modstrid med merkantilismens idealer, og statsforvaltningen søgte at omgå lavene ved at give privilegier til manufakturer, der på flere områder blev konkurrenter til håndværkerne. Mere direkte søgte myndighederne at stække lavenes egenrådighed, og lavsartiklerne fra 1680'erne var et led i disse bestræbelser.

Hermed var der tale om en slags våbenhvile mellem myndighederne og lavene. Myndighederne havde til en vis grad fået hånd i hanke med situationen på håndværksområdet. Med de centralt udstedte lavsartikler havde den lokale magistrat således fået det nødvendige rygstød i sit opsyn med lavene. Samtidig var lavsartiklerne et udtryk for, at myndighederne accepterede lavene og erkendte, at de var nødvendige, fordi de trods alt sikrede, at produktionslivet lå i nogenlunde faste rammer.

I peltsner- og handskemagerens lavsartikler hed det bl.a. at »Ingen, uden de, som i laug et ere indskrevne, må befatte sig med nogen pelsværk at tilberede, købe eller sælge, og især må bundtmagerne ei berede eller forarbejde nogen lamskind til noget sådant arbeide, som handskemagerne og peltsnerne vedkommer ...«⁴

Peltsner- og handskemagerlavene blev i løbet af få år meget udbredt i hele landet, og nogle steder voksede lavene sig bemærkelsesværdigt store. De blev beskyttet med et næsten totalt importforbud for udenlandske handsker, men de danske hanskeproducenter begrænsede sig ikke til hjemmemarkedet. En del af produktionens kraftige ekspansion skyldtes eksport, og der var således tale om en mønsterværdig udfoldelse af de merkantilistiske ideer – danske råvarer, dansk selvforsyning og stor eksport.

De vigtigste lav fandtes i Randers, Viborg og Odense, men i 1735 fandtes der peltsner- og handskemagerlav i ikke færre end 24 byer. På det tidspunkt havde Randers-lavet 17 mestre, Viborg-lavet 36 og Odense-lavet 38 mestre. De jyske lav havde i øvrigt deres storhedstid i første halvdel af århundredet. Derefter mistede de for en periode stort set deres

betydning, og konkurrencen fra de odenseanske handskemagere nævnes som en af de vigtigste årsager til dette.

På trods af en generel nedgang i handskeproduktionen var der i 1777 tale om en produktion på landsplan på cirka 50.000 dusin handsker til en værdi af cirka 75.000 rigsdaler, hvoraf de $\frac{3}{4}$ solgtes i udlandet⁵. Odenses andel i denne produktion var cirka 40.000 dusin handsker. I 1777 var der 37 mestre i det odenseanske lav, og der var tale om en tilbagegang i forhold til de 46 mestre, der havde været i 1770. Denne tilbagegang fortsatte, således at der i 1801 var 26 mestre tilbage, og i 1813 var der kun 13 tilbage.

Eksportsucces'en

Det kan måske undre, at de danske handsker kunne eksporteres i så store mængder sydpå, hvor der mange steder ligeledes fandt en stor produktion sted. Salgssuccessen var imidlertid åbenbar, og »De Odense handsker søges med begærlighed over hele Europa og ernærer mange familier«, som en samtidig udtrykte det. Årsagerne hertil var flere.

Råmaterialerne var af fin kvalitet. Skind var i sig selv en vigtig eksportartikel, og der var til tider problemer for handskemagerne med overheadet at skaffe skind nok, fordi store mængder eksporteredes. Desuden var det danske handskehåndværk af en udmærket kvalitet. Kvaliteten lå ikke bare i udskæringen og syningen, men nok så meget i forarbejdningen af skindene. Måske var det også derfor, at lavsmedlemmerne havde svære ved at acceptere, at ufaglærte var beskæftiget med garvning af skindene end med handskesyningen. En episode, der fandt sted næsten samtidig med den beskrevne strid om udensyning, illustrerer udmærket denne holdning.

En enkelt mester havde antaget en daglejer til at garve skind, og det medførte en meget markant reaktion fra et enigt lav. Lavsmedlemmerne indkaldte til et ulovligt møde, hvilket vil sige, at det fandt sted uden deltagelse af en repræsentant fra magistraten. På mødet overtalte mestrene svendene til at true med at forlade byen, hvis ikke daglejeren, der var blevet beskæftiget med garvning, straks blev fyret. Svendene fremsatte derefter truslen, og mestrene klagede naturligvis deres nød til magistraten. »Hvis ikke daglejeren blev fyret, så mistede de deres arbejdskraft, og det ville blive den rene ruin osv. osv.«

Ved et politiforhør blev sagens rette sammenhæng afsløret, og lavet

blev idømt en kollektiv straf på 20 rigsdaler, men samtidig fik den formastelige mester besked på, at han snarest muligt skulle erstatte den ufaglærte daglejer med en faglært svend⁶.

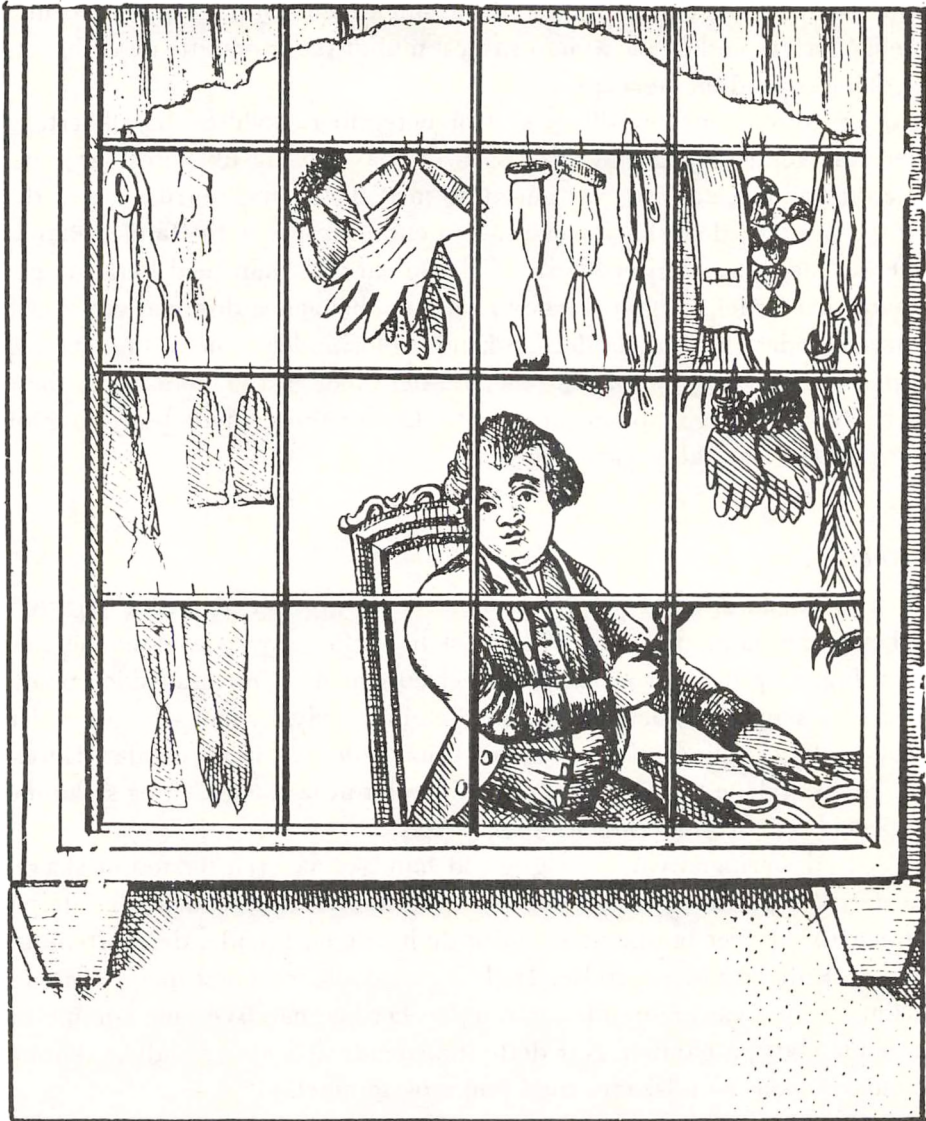
Når garvningen blev tillagt så stor betydning, skyldtes det sikkert, at det var igennem garvningsprocessen, at handskerne fik deres særpræg. Blandt handskemagerne var garvning med bark den foretrukne metode, og garvning med pilebark nævnes som en af årsagerne til Randers-handskernes store popularitet. Også i Odense garvede man med bark, og det havde den fordel, at handskerne fik en mere behagelig duft end ved andre garvemetoder. Som et andet særkende i forbindelse med Randers- og Odensehandskers høje kvalitet nævnes det bløde åvand, som begge disse byers handskemagere havde adgang til. Også vandet havde betydning for et vellykket resultat af garvningen.

Arbejdsprocessen

Fremstillingen af handskerne krævede et omhyggeligt og meget nøjagtigt arbejde, der på mange måder var fysisk hårdt for udøverne. Skindene blev først fugtet og derefter spændt ud over en glat flade med kødsiden opad. Her blev skindene dolet (høvlet) med en dolerkniv, hvilket vil sige, at der blev høvlet små fine spåner af skindet, indtil det var tyndt og glat. Herefter blev skindene trukket over bordkanten for at få elasticitet, og så kunne depecheringen (udskæringen) finde sted.

Ved udskæringen var det vigtigt, at handskemageren forstod at skære, så der ikke gik skind til spilte. De udskårne handskestykker blev derpå atter trukket over bordkanten, indtil de havde en bredde, der svarede til den ønskede handskestørrelse. Trækningen skulle foretages meget omhyggeligt, da den var afgørende for, om den færdige handske ville komme til at sidde godt på hånden. Når dette indledende arbejde var udført, kunne handskestykkerne udskæres med fingre og tommelhul.

Selv om det kaldtes udskæring, var værktøjet til denne proces en meget skarp saks, der var meget strengt personligt knyttet til hver handskemager for ikke at få forkert skær. Saksen var altså et af de vigtigste redskaber, og det er forklaringen på, at den går igen som bestanddel af handskemagerens segl. Fingrene til handskerne blev udskåret af rester af skindet, og endelig kunne syningen finde sted. Den blev foretaget med en form for små tætte risting med vokset garn. Det var denne del af arbejdsprocessen, der efterhånden blev overtaget af ufaglært arbejdskraft. Sidste led i pro-

Handskemager.

Handskemageren i sin butik. Som for mange andre håndværkere i tiden var det nærliggende for handskemageren at kombinere værksted og udsalg. Denne tegning er fra bogen »Afbildninger af Konster, Haandværker og forskellige Næringsbrug«, København 1834.

cessen var presningen. Handskerne blev endnu en gang fugtet og derefter udvidet med en handskestok og til sidst roulleret (presset) med en rollo, der mest af alt lignede en kagerulle.

På Odenses værksteder blev der i 1700-tallet lavet både handsker og muffer, og man beskæftigede sig med en del forskellige handskemodeller, f.eks. mands-, fruentimmer-, drenge- og pigehandsker, albuehelfingerhandsker, halvfingerhandsker m.fl., og alle modellerne blev udført i såvel glat som ruskind⁷.

Næsten hele arbejdsprocessen foregik stående ved høje borde og var derfor belastende for ryggen, og de vigtigste arbejdsredskaber var faktisk fingrene. Især doleringen og strækningen af skindene krævede deres af fingerkræfterne, og det var nok her, at de fleste handskemagere fik problemer i det lange løb.

Handskemagersvendenes regnskaber over udbetalinger til syge og fattige kammerater afslører, at det ikke var ualmindeligt, at der blev udbetalt hjælp til en svend »for hans fingres sygdoms skyld«. Svendene indbetalte hver 4 skilling, når de var forsamlet til møde, og den syge kunne få udbetalt op til 2 rigsdaler om ugen, hvis han var helt uarbejdsdygtig. Sygehjælpen er et eksempel på den sociale forsyning, som fandtes inden for lavene, og som var medvirkende til at gøre lavene tålt hos myndighederne.

De økonomiske bagmænd

Den almindelige handskemagers virksomhed var for beskeden til at påtage sig eksportvirksomhed i den målestok, der var tale om i 1700-tallet. Storproduktionen krævede investeringer både i råvarer og arbejdskraft, og kapitalen til disse investeringer blev tilført udefra.

Kapitalen kom først og fremmest fra handelsstanden, og omkring midten af århundret var der i Odense flere købmænd, der beskæftigede sig med handskehandel i større målestok. Man kan udmærket forestille sig, at samarbejdet mellem købmændene og handskemagerne i begyndelsen begrænsede sig til, at købmændene opkøbte handskerne hos håndværkerne. Imidlertid udviklede forholdet sig med tiden sådan, at købmændene leverede handskemagerne råvarer og ydede dem kredit, og handskemagerne blev derved gjort afhængige af købmændenes bestillinger.

Årsagerne hertil kan f.eks. have været, at handskemagerne ikke havde den fornødne kapital til ekspansion af produktionen, og at udsigten til økonomisk succes har fået dem til at tage imod købmændenes tilbud om

kreditgivning. En anden mulighed er, at økonomisk dårlige perioder tvang handskemagerne til at søge kreditgivning hos de mere kapitalstærke købmænd, men under alle omstændigheder var samarbejdet ikke altid lutter idyl. Herom vidner f.eks. en indberetning til kancelliet fra 1777, hvori det hedder, at »den understøttelse de (købmændene) gav dem, er årsagen til laugenes aftagelse og armod, og handskerne slette syning, thi nogle af købmændene forpligtigede mestrene at arbejde allene for dem og betalte dem så slet, at de havde næppe at leve af, men deres tilstand var således, at de måtte indgå alle de vilkår, som man foreskrev dem⁸.«

Omkring århundredskiftet var der som omtalt flere odenseanske købmænd, der beskæftigede sig med handskehandel, men fra midten af 1760'erne udviklede en enkelt person, nemlig handskehandler Johan Matthias Lahn, sig til at være helt suveræn på dette område. Johan Matthias Lahn blev født i Hamborg i 1728, men han voksede op som plejebarn hos en moster og dennes mand i Odense. Plejefaderen var militærmusiker, men han og hans kone så mulighederne i handskehandlen, og de opbyggede en betydelig handskeeksport bl.a. gennem etableringen af faste handelsforbindelser i Hamborg.

I første omgang blev Johan Matthias Lahn uddannet til militærmusiker som sin plejefader, men da plejeførældrene døde i henholdsvis 1763 og 1766, arvede Lahn deres gård i Nedergade og deres formue, og han opgav derefter den militære karriere og helligede sig handskehandlen.

I en levnedsskildring skrevet af vennen Christian Iversen efter Lahns død hed det om Lahns situation i 1766, at »Nu tog han sin afsked fra kriegstienesten, da han ved sin indgetogenen stillesiddende levemåde havde tiltrukket sig en så svær fedme, at han ikke uden største besværlighed mere formåede at komme til hest⁹.«

Der er nu nok ingen tvivl om, at de økonomisk gunstige udsigter ved at overtage plejeførældrenes forretning også spillede en rolle, og Lahn fik hurtigt handskehandlen til at ekspandere. Herom skrev Christian Iversen: »Udvidede tillige sin handel betydeligen, forskrev selv de rå materialer, og således fabriksmæssigen satte nu mange flere handskemagere i drift end byen tilforn havde eiet«.

Lahn satsede på eksportmarkedet, specielt Tyskland, men glemte hverken hjemmemarkedet eller fjernere destinationer. Knudepunktet i eksportvirksomheden var et handelshus i Hamborg, hvorfra handskerne blev formidlet videre. Ifølge Christian Iversen handlede Lahn mest med Livorno, Triest, Brüssel, Augsburg, Wien, Leipzig, München, Nürnberg, Bremen, Amsterdam, Hamborg, Lübeck, Altona og København.

Det er desværre ikke muligt at kontrollere Christian Iversens oplysninger. Hans biografi over Lahn bærer tydeligt præg af at være et mindeskrift over en død ven, og der lægges megen vægt på Lahns positive sider, herunder ikke mindst hans evner for handelsvirksomhed. Christian Iversen var imidlertid en af de meget få, der fik indsigt i virksomheden bl.a. i kraft af sit hverv som eksekutor ved opgørelsen af boet efter Lahn¹⁰.

Lahn døde i 1802, og på det tidspunkt var handelsvirksomheden stadig i funktion. To handskemagermestre kunne således fortælle, at de havde handsker i produktion, som var bestilt af Lahn. Lahns to tjenestepiger oplyste desuden, at der netop var sendt et stort parti handsker til Hamborg, og da man gik regnskabsbøgerne igennem, viste det sig, at der var opført to poster med tilgodehavender for levering af handsker til Leipzig og München. Kort tid efter at boforretningerne var blevet påbegyndt, modtog Christian Iversen som eksekutor 1080 rigsdaler fra Hamborg med besked om, at der ville følge flere. Eksekutorerne sluttede, at de 1080 rigsdaler var første del af betalingen for de netop afsendte handsker.

Opgørelsen af boet giver et udmærket indtryk af Lahns finansielle situation. Allerede på selve dødsdagen, hvor en række værelser, chatoller og skabe blev forseglet, fandt eksekutorerne knap 15.000 rigsdaler i likvid kapital. Da hele boet var gjort op, viste det sig, at Lahn var god for cirka 112.000 rigsdaler. En stor sum i betragtning af, at 16.000 par handsker fra boet blev solgt for cirka 1600 rigsdaler, eller gennemsnitlig 10 par for 1 rigsdaler.

Disse handsker udgjorde formentlig et lager til forventede ordrer. Sådan tolkede Christian Iversen det i hvert fald, men det store lager kan også have skyldtes afsætningsvanskeligheder. Eksekutorerne prøvede ihærdigt at sælge lageret via Lahns handelsforbindelser, men det lod sig ikke gøre, da ingen af de udenlandske opkøbere var interesseret i at købe. Handskerne blev derefter solgt på auktion i Odense.

Handskehandlen havde gjort Lahn til en af Odenses rigeste mænd, men han brugte ikke sin succes til at føre sig frem i det bedre borgerskab. Ifølge Christian Iversen holdt han sig derimod meget for sig selv og kunne måske nærmest kaldes menneskesky. Alligevel påstår Christian Iversen, at Lahn havde kælenavnet »Der Retter in der Noth«, og at dette skulle hentyde til hans beredvillighed med hensyn til at hjælpe ærlige og fremadstræbende medborgere, lige som han heller aldrig var nærig over for fattige, der bad om hans hjælp – stadig ifølge Christian Iversen. Det er dog spørgsmålet, om ikke Christian Iversens beskrivelse er farvet af det forhold, at Iversen selv på et tidspunkt blev økonomisk understøttet af

Lahn. I hvert fald var det nok ikke alle odenseanere, der var parat til at skrive under på disse betragtninger om Lahns rundhåndethed. Tværtimod klagede hans leverandører blandt handskemagerne over trykket fra den kapitalstærke person, og mange af dem kom til at mærke, at når det gjaldt forretninger, var der ingen pardon med tyngende gældsposter.

Da Lahns bo blev gjort op, viste det sig, at elleve handskemagemestre stod i gæld til ham. Gælden beløb sig i alt til 2098 rigsdaler, men handskemagerne fik den eftergivet på grund af fattigdom. Der findes også en del eksempler på, at Lahn er opført som kreditor i opgørelser af bo efter afdøde handskemagemestre. I flere tilfælde nævnes ligefrem en afregningsbog, der blev brugt som dokumentation for Lahns tilgodehavende i den afdødes bo¹¹.

For i hvert fald en del af mestrene gjaldt det altså, at kreditgivningen fra Lahn var sat i system. Kreditten blev sandsynligvis givet som forskud på leveringer, og den var nødvendig for, at mestrene kunne betale råvarer og arbejdskraft. Gældsætningen gjorde mestrene helt afhængige af Lahns bestillinger, og det var således så som så med mestrenes selvstændighed. En samtidig beskrev situation således: »Købmand Lahn havde for det meste den Odense handskehandel i sin magt. Han havde 12 á 14.000 udestående hos mestrene, så han havde dem i sin magt, og de måtte betale med handsker¹²«.

Sagt med andre ord havde Lahn skabt et forlagssystem, hvor alle lige fra mestre og svende til lærlinge og ufaglærte i realiteten var ansatte hos ham. Der manglede faktisk kun fabriksbygningerne, for at man kunne begynde at tale om en egentlig industri, men handskemageriet var og blev et håndværk, og der var ingen grund til ikke at lade det fortsætte på de små værksteder. Dette havde også den fordel, at ændringerne i produktionsforholdene kunne finde sted næsten i ubemærkethed. På trods af de gennemgribende forandringer fortsatte lavet således sin virksomhed, som om intet var hændt.

Der kunne selvfølgelig vise sig krusninger på overfladen, som da der var uenighed om, hvorvidt det var tilladeligt at bruge ufaglært arbejdskraft. Det blev imidlertid ikke til andet end krusninger, og i 1804 kunne Christiaan Iversen anføre som en af Lahns fortjenester, at »endog mangan skikkelige fruentimmere i byen sad ubemærket og fortiente livets ophold ved at sye for handskemagerne det meget arbeide, som de og deres folk ikke selv formåede at forfærdige for Lahn«.

Lahns leverandører

Det var en betydelig del af Odenses indbyggere, der var beskæftiget ved handskeproduktionen. Folketællingslisterne fra 1801 fortæller således, at mindst 263 personer direkte eller indirekte var afhængige af handskeproduktionen, enten gennem deltagelse i produktionen eller i kraft af, at familiens vigtigste indtægt stammede herfra. For mange svende og mestres vedkommende gjaldt det sikkert, at alle medlemmerne af husstandene deltog aktivt i produktionen, idet kvinder og børn supplerede mandens indtægter ved handskesyning, men folketællingen giver ingen oplysninger herom.

Ud over de nævnte 263 personer har der været et ukendt antal udensyere beskæftiget ved faget. Folketællingslisterne indeholder kun to eksempler på kvinder, hvorom det direkte oplyses, at de var beskæftiget ved handskesyning. Antallet af udensyere var sandsynligvis noget større, men den mest almindelige angivelse af næringsvejen for enlige kvinder i folketællingslisterne var »ernærer sig ved håndarbejde«, og her var handskesyning kun en af mange muligheder.

De 263, der var afhængige af handskeproduktionen, var omgivet af 5527 andre og udgjorde således i 1801 cirka 5% af byens befolkning. Set i forhold hertil er det ikke umuligt, at faget i 1760'erne, da der var næsten dobbelt så mange handskemagermestre som i 1801, ernærede 10% af byens befolkning.

Antallet af mestre er dog ikke entydigt afhængigt af produktionens størrelse. Man kan således forestille sig, at storproduktionens krav om økonomisk satsning, kombineret med periodisk dårlige tider for faget, havde samlet produktionen på forholdsvis få hænder. F.eks. blev det i 1777 oplyst, at cirka halvdelen af de odenseanske mestre havde opgivet at arbejde selvstændigt og i stedet var blevet underleverandører til de øvrige mestre¹³.

For lavsmestrenes vedkommende var der en oplagt interesse i at begrænse antallet af mestre, eller i hvert fald at afpasse antallet i forhold til den givne produktion. Sempelthen fordi at jo mindre stykker lagkagen skulle deles i, jo større stykker blev der til hver enkelt. Dette synspunkt havde ofte ført til konflikt mellem myndighederne og lavene, fordi myndighederne heri så en alvorlig hindring for en dynamisk udvikling af produktionslivet. Det var derfor blevet forbudt lavene at forsøge at begrænse tilgangen af nye mestre, hvilket lavene f.eks. havde gjort ved at gøre det unødvendig dyrt og svært at opnå mesterværdigheden. Forbudene gik bl.a. på, at mesterstykkerne ikke måtte gøres for dyre, at der ikke

måtte afholdes ceremonier i forbindelse med anerkendelsen som mester, og at der ikke måtte kræves fødselsbrev eller rejser af den svend, der ønskede at blive mester.

Alligevel var det ikke omkostningsfrit at blive mester, og omkostningerne begrænsede sig ikke til værksted, værktøj og råvarer. Handskemager-svenden Andres Hansen Hartwig måtte til eksempel af med mere end 24 rigsdaler for at blive optaget i lavet i 1800, og pengene gik til såvel udgifter ved selve optagelsesceremonien som indskud i lavskassen, hvorfra der blev ydet begravelseshjælp m.m.. Oprindelig bestod mesterstykket både af et par handsker og en pels, men pelsen var gået af brug. Alligevel skulle der betales 14 rigsdaler for fritagelse for pelsen, og disse penge gik til en slags socialhjælp for fattige og syge mestre¹⁴.

Det var altså langt fra omkostningsfrit at blive mester i handskemagerlavet, men hvad var det da, svendene søgte at opnå med denne titel? Var det sociale, økonomiske eller andre fordele, de ville opnå? Den sociale status var naturligvis ikke uden betydning. Såvel i samfundet som på værkstedet betød skiftet fra svend til mester et betydeligt skridt op ad rangstigen.

Økonomisk var mestertitlen ingen garanti i sig selv. Derom vidner den meget store forskel på lavets rige og fattige mestre. At der var en sådan forskel, var i øvrigt imod en af grundtankerne bag lavssystemet, idet det oprindelig havde været meningen, at lavene skulle bestå af ligestillede mestre, der støttede hinanden i fælles interesse. Der er således mange eksempler på lav, der ligefrem fastsatte regler for, hvor mange ansatte den enkelte mester måtte beskæftige.

Opgørelsen over kvartprocent-skatten i 1801, hvor der skulle svares en kvart procent af formuen, viser følgende tal for mestrenes vedkommende¹⁵:

- 1 mester havde over 600 rigsdaler i formue.
- 4 mestre havde fra 400 til 600 rigsdaler i formue.
- 5 mestre havde fra 200 til 400 rigsdaler i formue.
- 10 mestre havde under 200 rigsdaler i formue.
- 6 mestre havde ingen formue.

Forskellen mellem de enkelte mestres situation var altså stor, og selv de mest velhavende mestres situation tåler ingen sammenligning med hand-skehandlerens. Set i forhold til bybefolkningen som helhed placerede handskemagermestrene sig mest markant i den lavere middelklasse.

Eksportorienteringen af handskeproduktionen var sandsynligvis med til at uddybe forskellen mellem rige og fattige mestre. Havde man først

råd til at investere, eller havde man mulighed for at låne, så var der også chance for at tjene mange penge.

I flere af de situationer, hvor der var stridigheder inden for lavet, f.eks. om udensyning, fremgår det tydeligt, at striden stod mellem rige og fattige mestre. Det var først og fremmest de fattige, der var utilfredse med, at de rige brugte udensyere. De fattige havde simpelthen svært ved at klare sig imod den produktion, der var gjort forholdsvis billig på grund af den ufaglærte arbejdskraft.

På den baggrund er det nærliggende at forestille sig, at det må have været fristende for de mindre velhavende mestre udelukkende at benytte sig af ufaglært arbejdskraft. Forsøget blev også gjort, men her reagerede lavets flertal resolut ved at få magistraten til at fastslå, at ufaglærte kun måtte bruges til handskesyning, og at de ufaglærte i øvrigt ikke havde adgang til værkstederne.

Mesterværdigheden var med andre ord ingen sikkerhed for økonomisk gevinst, men chancen var der, og heri lå vel det stærkeste incitament til at blive mester. En stilling som svend på livstid gav nemlig ikke andre muligheder end at klare dagen og vejen.

Svendene

Svendene inden for lavet dyrkede deres fællesskab i svendebroderskabet, der nærmest kan opfattes som en parallelorganisation til mestrenes, men underlagt disses kontrol. Ligesom for mestrenes vedkommende stod traditioner og ceremonier i centrum for svendebroderskabets aktiviteter, og svendene opnåede på linie med mestrene en vis grad af social sikring gennem indbetalinger til en fælles kasse.

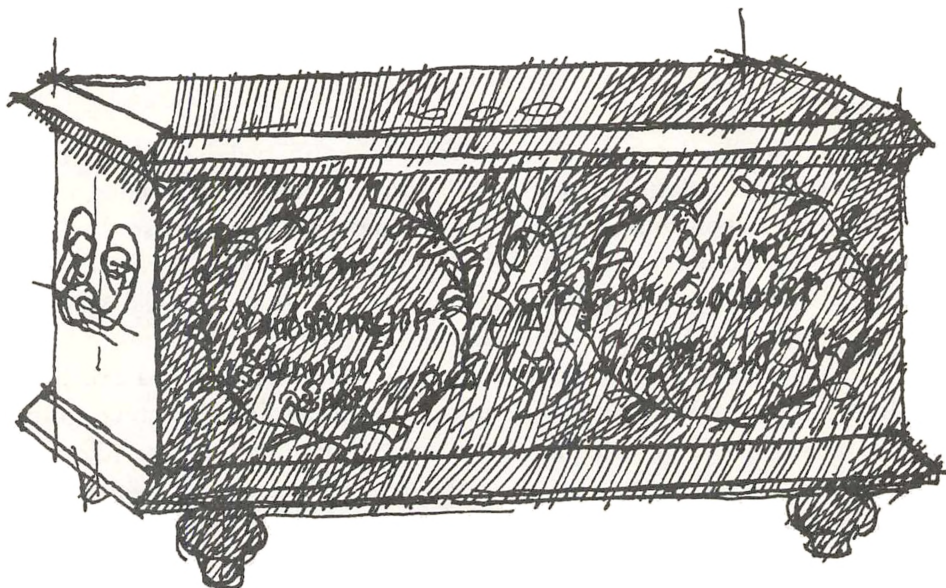
Selv om der ikke var nogen tvivl om, hvem der var herre på arbejdspladsen og i lavssammenhæng, så indebar svendeværdigheden en vis grad af selvstændighed. Svendene fik således udbetalt løn hver uge, og når den enkelte svend havde præsteret det arbejde, der svarede til ugelønnen, kunne han frit gå fra værkstedet uden at have mesterens samtykke¹⁶. Desuden havde svendene rettigheder over for lædrengene, der skulle være dem »hørige og lydige«.

Nok så meget betød det imidlertid, at svendene på ingen måde var stavnsbundet til deres arbejdspladser. De kunne til enhver tid sige pladsen op og efter 14 dage begynde arbejdet på et andet værksted i byen, eller i en helt anden by eller måske i et andet land. Svenderejserne var en meget vigtig del af svendenes identitet, og der er nok ingen tvivl om, at de

svende, der havde været på farten, havde vundet meget i prestige i forhold til mindre berejste kollegaer.

Det frie svendeliv med rejserne til fremmede lande og med de »våde« sammenkomster i svendebroderskabet regnedes traditionelt for at være en slags venteposition, inden ansvaret ved mesterværdighed og forsørgerpligter gjorde det nødvendigt med en mere adstadig livsførelse. Eftersom storproduktionen af handsker havde ført til, at det ikke var ualmindeligt med dobbelt så mange svende som mestre ved faget, var der mange af svendene, der opgav at betragte svendetiden som en venteposition, og de giftede sig derfor og stiftede familie.

I 1801 boede 31 ud af 50 svende for sig selv, og af disse var 28 gift¹⁷. I alt var der i Odense 32 gifte handskemagerssvende, men de 4 af disse boede i fælles husholdning med en mester. Svendene giftede sig på trods af, at svendelønnen ikke var beregnet til at skulle underholde en hel familie. Folketællingen har eksempler på svendefamilier med både 5 og 6 børn, og en af de få muligheder disse familier havde for at klare sig økonomisk var,

Her ses Odense-handskemagersvendenes lade, dvs. et skrin til opbevaring af dokumenter, protokoller, penge o.s.v. Fra 17. århundrede fik laden den særlige betydning i danske lavsforamlinger, at den, når den var åben, var tegn på, at et møde var begyndt. Brud på god orden med »åben lade« straffedes særlig strengt.

Inskriptionen på denne rødmaalede lade lyder således: Dette er Handskemager Svennenes Lahde Datum den 5. october Anno 1751. Laden findes på Møntergården i Odense, og tegningen er udført af Per Ravn.

at alle familiemedlemmerne blev beskæftiget som ufaglært arbejdskraft. Selv om denne mulighed forelå, må de fleste af svendefamilierne have levet under meget dårlige forhold, og de var som oftest også at finde i byens fattigkvarterer under ufatteligt trange forhold.

Umiddelbart skulle man måske tro, at forhold som de ovennævnte kunne føre til, at svendene fandt sammen om at øve pression mod mestrene, især for at få lønnen hævet. Enkelte steder er der eksempler på noget sådant, men det hørte absolut til undtagelserne. En vigtig grund hertil var, at svendebroderskabet ikke var nogen kamporganisation og kun meget vanskeligt kunne blive det. En udvikling i den retning blev først og fremmest forhindret af de mange traditioner, der knyttede sig til svendebroderskabets liv.

Traditionerne bestod, som omtalt, bl.a. af de »våde« sammenkomster og af svenderejserne, men det var traditioner, som de gifte svende havde vanskeligt ved at være med i. De gifte svende var derfor simpelt hen ikke med i svendebroderskabet, idet »de gifte svenne søger ikke samling med de ugifte«, som lavsmedlemmerne udtrykte det¹⁸.

Det vil med andre ord sige, at cirka halvdelen af svendene var uorganiseret, og hermed var en afgørende forudsætning for at gøre svendebroderskabet til en egentlig fagforening altså ikke til stede.

Læredrengene

Læredrengene var efter al sandsynlighed den gruppe, der mærkede mindst til de forandringer, som handskeproduktionen undergik. Den vigtigste kilde til beskrivelse af læredrengenes situation er lærekontrakterne, og at dømme efter dem skete der ingen ændringer i løbet af 1700-tallet – hverken i læretidens længde eller form¹⁹.

Nu behøver den forholdsvis stereotype formular, som en lærekontrakt var, naturligvis ikke nødvendigvis at have været i overensstemmelse med de faktiske forhold. Det kan dog synes mærkeligt, hvis man år efter år gentog de samme bestemmelser om læredrengenes pligter og rettigheder, hvis disse var helt ude af trit med virkeligheden.

De ufaglærte

Nederst i det hieraki, som handskehandlernes leverandører udgjorde, finder man de ufaglærte. Kvinder og børn i handskemagerfamilie, enker, ugifte og andre udgjorde den arbejdskraftreserve, som mestrene kunne

gøre brug af, når der var behov for det. Var der mange socialt dårligt stillede blandt de faglærte mestre og svende, så var fattigdommen normen for de ufaglærte.

I begyndelsen begrundede mestrene brugen af den ufaglærte arbejdskraft med, at de ikke havde fysisk mulighed for at huse den nødvendige faglærte arbejdskraft. De lod imidlertid snart skinne igennem, at der også var tale om at undgå de forholdsvist store omkostninger, der var forbundet med at huse og lønne de faglærte.

Efterhånden blev det mere almindeligt, at heller ikke de faglærte nødvendigvis skulle indgå i mestrenes husholdninger, men det betød ikke, at de ufaglærte derved blev overflødige. De ufaglærte var kommet for at blive, og baggrunden for at de vandt varigt indpas i handskeproduktionen var naturligvis, at både handskehandlerne og mestrene havde fordel af deres tilstedeværelse.

En ting er, at der ikke kan være nogen tvivl om, at de ufaglærte gjorde deres arbejde for en ringere betaling end de faglærte. Noget andet er, at de ufaglærte også på en anden måde udgjorde en billig løsning for producenterne. De udgjorde nemlig i realiteten en arbejdskraftressource, som man kunne trække på efter behov. Svigtede efterspørgselen, havde mestrene ingen forpligtelser af nogen art over for de ufaglærte.

De ufaglærte udgjorde ikke nogen homogen gruppe, og der fandt på ingen måde nogen form for organisering sted iblandt dem. Bedst stillet var handskemagerfamilierne, der jo ikke alene var afhængig af den indkomst, der kunne blive en ufaglært til del. Samtidig er det også rimeligt at antage, at det har været denne gruppe af de ufaglærte, der sidst er blevet arbejdsløse ved fald i produktionen. Det kunne dog være nuancer, der skilte denne gruppe fra de enlige kvinder, der beskæftigede sig ved handskesyning. F.eks. var der ingen hjælpeforanstaltninger fra lavets side, hvis en gift handskemagersvend blev ramt af sygdom. Afhængighed af fattigforsorgen var altid en realistisk risiko.

At dømme efter den omtale, der gennem årene blev de ufaglærte til del, specielt fra lavets og magistratens side, var der tale om en ret betydelig arbejdsstyrke. I kildemæssig henseende er gruppen dog nærmest anonym, og det er umuligt at vide hvor mange ufaglærte, der faktisk var beskæftiget ved handskeproduktionen. Folketællingslisterne fra 1801 fortæller, at 134 kvinder i Odense opgav deres næringsvej til at være håndarbejde eller syning, men kun for to kvinders vedkommende er der udtrykkeligt tale om handskesyning.

Måske var den store gruppe af kvindelige syersker en slags daglejere,

der blandt andet påtog sig handskesyning, når lejligheden bød sig. Karakteristisk for de 134 kvinder var, at de var enlige med eller uden børn, og de fleste af dem var over 40 år gamle. Der var ikke mange beskæftigelsesmuligheder for denne gruppe, og i skatteopgørelser er de da også som regel at finde blandt gruppen af fattige.

I forbindelse med oldermændens Hans Røyerups forsøg i 1760 på at få forbudt udensyning får man et lille indblik i, hvordan situationen kunne være for en handskesyerske. Ved den lejlighed henvendte 3 handskesyersker sig nemlig til magistraten for at prøve at overtale magistraten til ikke at indføre forbud mod udensyning.

Anna Welbergs fortalte, at hun sad alene med 3 små børn, fordi manden var inde som soldat. Anna Cathrine Dolls var enke med 2 små børn, og Maren Peder Rasmussen skulle forsørge sig selv og sin syge mand. Maren Peder Rasmussen skrev bl.a.: »saa er woris underdanige og ydmyste Begiæring til De samtlige Herre de wille have Gracie or os ... det maate blive os tilladt at sye Handsker for hvilken Mester os maate behøve, alenest på det wi paa ingen anden slags Maade ved at underholde vores kiære Børn, og vi fra Barns Ben op ad intet andet har lært ...«

Konklusion

Da oldermændens Hans Røyerup i 1760 forsøgte at få udensyningen forbudt, må han selv have haft en stærk fornemmelse af, at kampen var tabt på forhånd. Han stod ganske vist ikke alene med sine synspunkter, og i årene efter 1760 var der mange, der på linie med Røyerup søgte at få udensyningen afskaffet. Fælles for alle disse forsøg var, at de blev bremsede fordi myndighederne, men absolut også det store flertal af lavsmedlemmerne, ikke ønskede at opgive brugen af ufaglært arbejdskraft.

Der blev brugt mange argumenter i striden. Et af dem var, at udensyning kun ville være til skade for lavet. Dette argument blev ligesom de øvrige argumenter mod udensyning afvist som skabt af misundelse. Det er også muligt, at det faktisk var misundelsen, der var drivkraften bag Hans Røyerups og hans ligesindedes bestræbelser, men på langt sigt var det alligevel dem, der fik ret, om end måske på en anden måde, end de havde ventet.

Udensyningen, og det den symboliserer af ændringer i arbejdsforholdene, blev virkelig til skade for lavet. Det, der var tilbage af lavets arbejdsområde ved århundredskiftet var, når der ses bort fra varetagelsen af uddannelsen og ydelsen af en vis gensidig social hjælp, næsten kun Potem-

kimkulisser. Ceremonier og gamle traditioner blev imidlertid holdt i hævd, og om ikke andet tjente dette vel til at bibringe lavsmedlemmerne den tro, at alt var, som det altid havde været.

Udviklingen, der bl.a. var båret frem af Lahns succesrige handskehandel, havde gjort lavet til en splittet forsamling uden fælles interesser. Mestrene lå i indbyrdes konkurrence, og de forældede lavsartikler var naturligvis ikke egnede til at forhindre, at nogle så chancen for at tjene mange penge.

Svendene var også splittet. Her var det ikke så meget forskel i indtægten, men håndhævelsen af gamle traditioner skabte en barriere mellem gifte og ugifte svende. De ugifte levede formentlig stadig i håbet om, at de en dag ville avancere til mestertitlen, og derfor var det så som så med det interessefællesskab, som svendene følte indbyrdes.

Den kile, der var blevet brudt ind mellem lavsmedlemmerne, var udsigten til økonomisk gevinst. Ingen havde noget imod at få større del i denne gevinst end de andre, men den generelle formodning var vel, at den større produktion ville smitte af på alle.

Handskeproduktionen gav faktisk en betragtelig økonomisk gevinst, men gevinsten blev samlet på meget få hænder, og især nød handskehandler Lahn godt af udviklingen. På trods af den ringe effekt med hensyn til generel velstandsøgning, som Lahns handelsvirksomhed fik for det odenseanske samfund, så betragtedes hans virksomhed alligevel med beundring. Det skyldtes naturligvis først og fremmest eksportsuccessen, der var helt i tråd med de økonomiske idealer. En anden grund var de nye produktionsformer, som Lahn havde foranlediget. Lavets monopol var brudt, grænserne mellem håndværk og husflid udvisket, og der var kommet mange i arbejde på grund af Lahns handelsvirksomhed.

Lahns virksomhed er et typisk eksempel på udviklingen bort fra den fastlåste feudale struktur til drift efter liberalistiske og kapitalistiske principper. Det var en udvikling, der var i gang i hele samfundet, som havde været det, før Lahn startede sin virksomhed, og som fortsatte efter hans død. Set fra et historisk synspunkt var handskeeksporten og Lahn selv altså kun små brikker i et stort spil, men for odenseanerne var han en ener. Christian Iversen begræd da også i sin nekrolog over vennen, at der ikke mere fandtes noget i byen, der talte sammenligning med det, Lahn havde skabt.

Handskehandelen mindskedes betragteligt i årene efter Lahns død. Tilbagegangen er ofte blevet sammenkædet direkte med Lahns død, men bl.a. det store lager af uafsættelige handsker i boet efter Lahn kunne tyde

på, at vanskelighederne for handskeeksporten var sat ind allerede før Lahns død.

I de øvrige betydningsfulde handskeproducerende byer satte nedgangen ind allerede omkring midten af det 18. århundrede, og det er måske Lahns fortjeneste, at de dårlige konjunkturer først senere slog igennem for Odenses vedkommende.

Odense kom ikke mere til at spille nogen betydningsfuld rolle inden for dette erhverv. Det var i Randers, handskeproduktionens andet store hovedsæde, man i begyndelsen af det 19. århundrede oplevede en renæssance for faget, da den nyopfundne franske standsemaskine blev importeret af handskemagere fra denne by.

Noter

Forkortelser: OMA: Odense magistrats arkiv, OBA: Odense byfogeds arkiv, LaF: Landsarkivet for Fyn, RA: Rigsarkivet

1. Afsnittet »En strid om udensyning« bygger på breve fra 12. og 23. april 1760 i Indkomne breve 1760-61, OMA, og magistratens erklæring i Kopibog over udgående breve 1758-61, OMA.
2. Handskemageri gennem tiderne. En oversigt over fagets historie udgivet af handskemagerlauget på 500-årsdagen for de første laugsartiklers udstedelse ved Poul Strømstad. 1960.
3. Odense handskemagerlavs arkiv. LaF.
4. Schou J. H.: Kongelige Forordninger, 1. del. 1795, 404 ff.
5. Som note 2.
6. Breve fra januar og februar 1761. Indkomne breve 1760-61. OMA.
7. Skifte Agt udi afgangne Lahns Stervboe, side 81-85. Skifteagten er i privateje.
8. RA. Kommercekollegiet 1735-97, bilag til danske journal J 1046. Her H. C. Johansen: Næring og bystyre. Odense bys historie 1700-1789.
9. Iversens Avis, 1804, nr. 177 og Christian Iversen: Tale holden ved Examen i Lahns Stiftelse for hielpeløse Børn i Odense på Stiftelsens 4. aarsdag d. 10. december 1807.
10. Som note 7.
11. Eksempelvis Skifteprotokol XXVII, 470 – Skifteprotokol XLV, 443 og XLIV, 941 og 966. OBA.
12. H. C. Johansen: Næring og bystyre. Odense bys historie, 1700-1789.
13. Som note 8.
14. Odense handskemagerlavs arkiv. LaF.
15. Regnskab over kongelige skatter 1800-01. OMA.
16. RA. Kommissions Protocol om Haandværks Laugene udi Odense. 1800. Kancelliets 5. departement.
17. Folketællingen 1801.
18. Som note 16.
19. Odense handskemagerlavs arkiv. LaF.

Tre Bergske blade 1880-1904

Oplag og økonomi

AF POUL KRAGELUND

Viborg Stifts Folkeblad, Ringkjøbing Amts Dagblad og Thisted Amts Tidende er alle typiske repræsentanter for den politiske provinspresse, der skød frem i forrige århundredes sidste halvdel. Baggrunden var væsentligst den parlamentariske kamp, og Venstrepressen kan generelt betragtes som den anden tilkomne i det senere fireblads-system.

I det følgende afdækkes med udgangspunkt i de tre blade betydende forhold vedrørende driften af danske provinsdagblade i perioden 1880-1904. Det sker gennem en analyse af forhold som oplag, annoncestruktur, accidenstryk, personale og i det hele taget driftsøkonomien.

Indledning

Emnet er afgrænset til at omhandle Viborg Stifts Folkeblad, Ringkjøbing Amts Dagblad og Thisted Amts Tidende. Kildematerialet for de øvrige jyske Bergske blade er af en så fragmentarisk karakter, at en dybere analyse ikke er mulig. Når emnet således er valgt, er den tidsmæssige afgrænsning eo ipso defineret, hvad angår den nedre grænse. De tre behandlede blade stiftedes i henholdsvis 1877, 1880 og 1882, men kildematerialet for det første, Viborg Stifts Folkeblad, berører kun sporadisk bladets første tre år. Analysen tager derfor på alle områder sit udgangspunkt fra 1880, for så vidt kildematerialet tillader det. Som sidst medtagne år i analysen er valgt 1904, idet De Bergske Blade den 18. marts 1904 alle indgik i et interessentskab, I/S De Bergske Blade. Oprettelsen af dette betød en ændring af organisationen af bladene, og det betegner derfor en naturlig skillelinie. I arbejdsgrundlaget er året 1904 taget med i sin helhed. Forklaringen er, at det derved i mange tilfælde i højere grad bliver muligt at afdække udviklingstendenserne.

De anvendte kilder er sammenfaldende med de eksisterende kilder, forstået således, at det primære kildemateriale udgøres af den samlede mængde kilder, som stadig eksisterer og befinder sig i de tre blades besiddelse. Materialet er fragmentarisk, foruden at der er en væsentlig kvanti-

tativ divergens mellem de tre blade. Enkelte af kilderne fra de tre blades gemmer har ikke direkte fundet anvendelse i denne sammenhæng på grund af manglende relevans eller tilgængelighed. De er alligevel medtaget i kildelisten for at gøre den komplet. Endvidere er anvendt kildemateriale fra De Bergske Blades eget arkiv, beroende i De Bergske Blades hovedsæde i Hillerød, samt fra Chresten Bergs privatarkiv i Rigsarkivet, A. L. M. Aabergs privatarkiv i Rigsarkivet og De Bergske Blades arkiv i Rigsarkivet. Endelig tildeles skemaerne fra pressetællingen 1902, der opbevares i Dansk Pressemuseums arkiver, en afgørende rolle i mange kontemporative sammenhænge.

Niels Thomsens disputats fra 1972 »Dagbladskonkurrencen 1870-1970« er benyttet flittigt, idet den i utallige relationer danner basis for en videre konkretisering og detaljering af forholdene, mens dens optrækken af visse strukturer og udviklingstendenser finder anvendelse ved vurderingen af det benyttede kildemateriale. En del af litteraturen anvendes som kilde til faktuelle relationer. Det drejer sig om J. T. Bayer, Enevold Sørensen, Cordt Trap og M. Truelsen.

De Bergske Blade

Chresten Berg lagde spiren til de Bergske Blade i 1871, og fra 1. januar 1872 udkom det første, Kolding Folkeblad. Redaktør blev Enevold Sørensen, der senere skulle blive Bergs højre hånd i forbindelse med oprettelsen og driften af de jyske blade i den Bergske gruppe. Avisen havde eget trykkeri, hvor hovedparten af de Bergske Blade i Jylland blev trykt gennem en længere årrække. Allerede med sit andet bladprojekt, Frederiksborg Amts Avis, der blev startet i 1874, vovede Berg sig ud på et usikkert grundlag, idet Hillerød-egnen traditionelt var Højre-sindet. Avisen blev fremstillet i eget trykkeri i Hillerød.

I 1880 overtog Berg Viborg Stifts Folkeblad, som herefter blev trykt hos Kolding Folkeblad. Året efter blev Roskilde Dagblad oprettet i konkurrence med Roskilde Tidende, der støttede de mere moderate kræfter i Venstre. Roskilde Dagblad udkom som en aflægger af Frederiksborg Amts Avis.

Da Lemvig Folkeblad blev overtaget i 1879, var det indledningen til en lang række etableringer og overtagelser i løbet af få år. Lemvig Folkeblad blev trykt i Kolding Folkeblads trykkeri. I 1880 udkom Holbæk Amts Dagblad med det erklærede mål at kæmpe mod den moderate Holbæk-Posten. Gennem de første år tryktes det hos Frederiksborg Amts Avis,

inden det i 1884 blev et hovedblad med eget trykkeri. I 1880 optog det i Kolding producerede Ringkjøbing Amts Dagblad konkurrencen med den moderate Ringkjøbing Amtstidende. Året efter overtog Berg Morgenbladet i København sammen med Viggo Hørup og Edvard Brandes, og senere på året fik Ringkjøbing Amts Dagblad en aflægger i Holstebro, Holstebro Dagblad.

I 1882 var turen kommet til det traditionelt konservative Thy, som fik Thisted Amts Tidende med eget trykkeri. Helsingør-Posten udkom første gang i 1883, og samme år brød Berg kontakten til Morgenbladet på grund af uoverensstemmelser med Hørup og Brandes. Kort før årsskiftet 1884-1885 overtog Berg Nykjøbing Avis, og der var nu tre års stilstand, før et nyt initiativ så dagens lys. Det skete ved etableringen af Aftenbladet i København i 1887. To år senere blev Venstrebladet sendt på gaden, samtidig med at Holstebro Dagblad fik en aflægger i form af Herning Dagblad.

I Bergs sidste leveår føjede endnu fire aviser sig til den efterhånden store gruppe. Esbjerg Folkeblad blev overtaget, mens Næstved Venstreblad, Vordingborg Venstreblad og Præstø Venstreblad blev oprettet. Sidst på året ophørte Venstrebladet at udkomme – efter blot to års eksistens. Efter C. Bergs død i 1891 overtog sønnen Sigurd Berg ledelsen af bladvirksomheden. I 1893 måtte han standse udgivelsen af Vordingborg Venstreblad og Præstø Venstreblad, og året efter overgik Næstved Venstreblad til den moderate Roskilde Tidende. I 1899 genoplivedes Struer Dagblad som led i den Bergske gruppe, og den 18. marts 1904 oprettedes interessentskabet De Bergske Blade.

C. Bergs motiver til at overtage eller oprette dagblade må først og fremmest søges i de politiske forhold. Som fremtrædende Venstre-politiker mærkede Berg tydeligt i sin egen politiske gerning den markante forskel, der herskede i henholdsvis Højre- og Venstre-politikeres muligheder for at komme ud til befolkningen med deres meninger og holdninger. Den altdominerende del af den danske presse var enten uafhængig eller Højresindet og som følge deraf ikke velvilligt indstillet over for offentliggørelse af de politiske modstanderes synspunkter. Resultatet heraf blev den kraftige tilvækst af dagblade i perioden fra 1860 til 1890. Antallet af hovedblade steg i dette tidsrum fra ca. 70 til omtrent det dobbelte. Antallet af byer med hovedblade steg i samme periode fra 56 til 68¹, hvilket klart viser, at en overvejende del af de nytilkomne blade var oprettet i konkurrence med og som modvægt til allerede eksisterende blade.

At Bergs grundelse for den omfattende avisdrift ikke ensidigt var

økonomisk fremgår af bladenes økonomiske udvikling. Visse af bladene blev først økonomisk bæredygtige efter en længere årrække. Endvidere grundlagde Berg aviser i områder, hvor Højre-kræfterne var betydeligt stærkere end i andre egne. Det gælder f.eks. for Thisted Amts Tidende og Frederiksborg Amts Avis. Begge blev oprettet i områder, der for Venstre var »en politisk død plet«². »Det virkede omtrent, som når en rovfugl slår ned i en anededam³«.

For Berg måtte fremtidens politik bygges på den brede, jævne befolkning, til hvis gavn han kæmpede ihærdigt for parlamentarismen. Det var af den grund væsentligt at få befolkningen i tale og at gøre den bekendt med alternativerne til den konservative tanke. Den politiske opposition indså klart, at et net af bæredygtige og loyale blade ville være en uvurderlig hjælp i kampen for parlamentarismen. Helt ud i de lokale partiforeninger eller politiske grupper var der ønsker om oprettelse af Venstre-blade. Hvor udbredte disse ønsker var fremgår af de mange breve til C. Berg, hvori han anmodes om hjælp til avisers oprettelse eller overtagelse i form af erfaring eller direkte økonomisk støtte⁴.

Viborg Stifts Folkeblad

I bladets udgivelsesområde fordelte befolkningen sig i 1901 med 75% i oplandet og 25% i selve Viborg by. 8600 af områdets 35.000 mennesker boede i Viborg Stifts Folkeblads udgivelsesby⁵. Frem til 1900-tallet konsoliderede Viborg sin stilling som embedsmands- og institutionsby. Det er karakteristisk, at statslige virksomheder og institutioner spillede en langt større rolle for byens udvikling i 1800-tallet end den relativt beskedne industri, der skød frem. Oplandsbyerne var ofte ældre byer, som i kraft af erhvervslivets og trafikbehovets stærke udvikling i forrige århundrede udviklede sig til lokale centre for urbane funktioner. En stor del af oplandsbyernes befolkning beskæftigede sig med landbrug.

Der tegner sig således et meget kontrastfyldt billede af forholdet mellem by og opland, hvilket afspejles i områdets stemmeafgivning ved folketingsvalgene. Viborg-kredsens folketingsrepræsentanter var med få Højremænd som undtagelser nationalliberale helt frem til 1898, da Venstre satte sig på mandatet. I de øvrige folketingskredse, hvor Viborg Stifts Folkeblad udkom, var Venstre absolut dominerende⁶.

Den politiske profil gav en »skæv« nyhedsformidling, idet den konservative Viborg Stiftstidende, der var oprettet 1773, var enerådende i amtet til 1877, da Viborg Stifts Folkeblad stiftedes. Ikke overraskende slog det

Viborg Stifts Folkeblads bygning i Sankt Mathiasgade blev først opført 1916. Bladet startede i stedet på adressen Lille Sankt Mikkelsgade nr. 6. Dette foto, som er udlånt af Lokalthistorisk Arkiv i Viborg, viser Lille Sankt Mikkelsgade 4, 6 og 8.

nye blad først igennem i oplandet. Først efter århundredskiftet passerede Viborg Stifts Folkeblad Viborg Stiftstidende med hensyn til oplag. Foruden de to eksisterende aviser kom yderligere to frem i løbet af det omhandlede tidsrum. Den moderate Viborg Amtstidende i 1890 og Viborg Amts Socialdemokrat i 1903⁷.

Viborg Stifts Folkeblad blev oprindelig startet som et aktieselskab af et lokalt selskab af Venstre-sindede mænd som konkurrent til det eksisterende Højre-blad. Målet var »at kæmpe for den ved grundloven hjemlede friheds udvikling således, at folket kan komme til sin gamle ret: »Frit at tænke, tro og tale«.
Tanken om at oprette et Venstre-blad i Viborg manifesterede sig så tidligt som i 1870, da aktieselskabet startedes, men først syv år senere kronedes anstrengelserne med held, da bladet kom på gaden den 3. oktober 1877⁸.

Imidlertid klarede bladet sig dårligt økonomisk fra starten. Årsagen hertil var dels de store vanskeligheder ved at starte et Venstre-blad i en stærkt konservativ by, dels mente bladets kreds af støtter, at dets indhold ikke var helt tilfredsstillende. Af denne grund bevilgede aktieselskabet bag

Fra juni 1881 stod sagfører A. Andersen (1840-1909) opført som redaktør af Viborg Stifts Folkeblad ved siden af Enevold Sørensen (1850-1920), der sad i Kolding som redaktør af Kolding Folkeblad, hvilket blad avisen delte hovedparten af stoffet med. I en meget omfattende korrespondance med C. Berg fremstiller han problemerne og også skuffelserne, der udsprang af bladets sekundære forhold til det fjerntliggende Kolding Folkeblad. På grund af sit svage helbred måtte A. Andersen forlade redaktørposten, netop da Folkebladet fik eget trykkeri i Viborg.

Foto i Frode Aagaard: De Bergske blade, 1967.

bladet i marts 1878 penge til at få skrevet artikler til at fylde bladet op med⁹. Disse foranstaltninger var tilsyneladende ikke tilstrækkelige, og der blev indledt forhandlinger om en afhændelse af bladet på en sådan måde, at det vedblivende udkom, men i form af en aflægger af et andet Venstreblad. Randers Dagblad og Kolding Folkeblad var på tale, og det blev C. Berg, der som ejer af sidstnævnte overtog Viborg Stifts Folkeblad¹⁰.

Samtidig med C. Bergs overtagelse af bladet kom sagfører A. Andersen ind i billedet. A. Andersen var medejer af bladet og stod fra juni 1881 opført som redaktør. Oktober 1903 oprettedes et trykkeri i Viborg, hvorefter bladet udgik som hovedblad herfra¹¹.

Ringkjøbing Amts Dagblad

Ringkjøbing blev amtmandsby i 1793 og var allerede dengang centrum for oplandet. Denne tendens forstærkedes, da jernbanen i 1875 åbnedes både mod Holstebro-Struer i nord og Skjern-Varde i syd. Handelen med landbrugsprodukter havde længe været vigtig, men nu kom nogen industri til byen i form af bl.a. jernstøberier, savværker og bogtrykkerier. Indbyggertallet mere end fordobledes fra 1274 i 1850 til 2712 i 1901¹². Befolkningen i området fordelte sig med 14% i byen og 86% på landet¹³. Det var med til at give byen det agrare præg, som kan aflæses i resultaterne fra folketingsvalgene, hvor Venstre dominerede omtrent alle kredsene.

Ringkjøbing Amts Dagblad konkurrerede med Venstre-avisen Ringkjøbing Amtsavis, som 1890-1902 hældede til de moderate kræfter i Venstre, samt den konservative Ringkjøbing Amts Folkeblad, der i 1882 ændrede navn til Ringkjøbing Avis¹⁴. Ringkjøbing Avis var ingen alvorlig konkurrent, mens Ringkjøbing Amtsavis først passeredes i 1890'erne. I kredsene bag de Bergske Blade var der enighed om, at Ringkjøbing Amts Dagblad var det af de jyske blade, der befandt sig i den hårdeste konkurrencesituation¹⁵. Holstebro Dagblad, der var delavis af Ringkjøbing Amts Dagblad, havde tre konkurrenter. Den konservative Holstebro Avis, det moderate Venstre-blad Holstebro Folkeblad samt fra 1900 Holstebro Socialdemokrat. Konkurrencen var formentlig lige så skarp som i Ringkjøbing, ikke mindst fordi oplagstallene lå tæt på hinanden.

Om oprettelsen af Ringkjøbing Amts Dagblad findes ingen kilder, men baggrunden er indlysende. Som aflæggerblad af Kolding Folkeblad skulle avisen kæmpe for C. Bergs sag i det vestjyske. Bladet skulle senere blive centrum for det net af blade, som Berg og senere dennes efterfølgere efterhånden lagde ud over det vestjyske område. Om den økonomiske baggrund for etableringen findes ingen kilder, men formentlig stod C. Berg selv for den økonomiske side. Dagbladet fik eget trykkeri i november 1899, hvorefter produktionen af alle de vestjyske blade kunne flyttes fra Kolding til Ringkjøbing. Ved oprettelsen af I/S De Bergske Blade i 1904 udgik fra trykkeriet foruden Ringkjøbing Amts Dagblad, Holstebro Dagblad, Herning Dagblad, Lemvig Folkeblad og Struer Dagblad.

Thisted Amts Tidende

Med Thisted som naturligt centrum udgjorde Thy en mere isoleret geografisk enhed end de øvrige to bladområder, og det er karakteristisk, at

Thisted-området også på anden vis skiller sig ud. Thisted var først og fremmest oplandsby og havneby for Thy. Størstedelen af landsdelens handel var samlet i byen. Denne tilstand gik helt tilbage til 1500-tallet, da byen blomstrede op og fik kongelige privilegier på linie med Viborg. I 1800-tallet opstod en del industri i byen, men der var generelt set tale om en industri overvejende beregnet for det lokale marked. Karakteristisk er det, at den industrielle udvikling nåede et langt mindre omfang i Thy end i resten af landet. I samklang hermed arbejdede en relativt større del af befolkningen i landbruget.

Paradoksalt var Thy trods denne erhvervsfordeling i udpræget grad konservativt indstillet. Højre bevarede frem til begyndelsen af indeværende århundrede en stærk indflydelse i tre af amtets fire opstillingskredse. Også i den fjerde kreds – Thisted-kredsen – dominerede Højre og nationalliberale, men Venstre var alligevel repræsenteret i Folketinget fem gange mellem 1849 og 1904. Ikke mindre end fire gange gik Venstres folketingsmedlemmer imidlertid over til Højre. De mange partiskift er indlysende vidnesbyrd om den voldsomme politiske kamp, der fandt sted i kredsen¹⁶.

Thisted-områdets konservative karakter fremgår af, at der i undersøgelsesperioden udkom ikke mindre end to konservative dagblade, Thisted Amtsavis og Thisted Amts Dagblad, mens Thisted Amts Tidende var ene om at repræsentere Venstre. Konkurrencesituationen tegnede sig således, at den Bergske avis i store træk kun konkurrerede med Thisted Amtsavis, men Venstre-avisen lå salgsmæssigt konstant langt bag konkurrenten¹⁷.

Thisted Amts Tidende skulle kæmpe for parlamentarismen mod de konservative kræfter. Om selve stiftelsen findes ingen kilder, men formålet var klart. På grund af den lange afstand til trykkeriet i Kolding, der bevirkede forsinkelser og kommunikationsvanskeligheder, indviedes allerede i januar 1883 et trykkeri i Thisted. Herfra udgik Thisted Amts Tidende som hovedblad fra den 2. januar 1883. Det forekommer, når man sammenligner Bergs omfattende aktiviteter andetsteds, der indebar maksimal udnyttelse af kapaciteten på de forskellige trykkerier, med Thisted-trykkeriets enlige blad, besynderligt, at der ikke udsendtes aflæggere eller delaviser fra Thisted til de nord-vestjyske egne. Men forklaringen må være, at Berg ikke anså grundlaget for aflæggere i det pågældende område for tilstrækkelig bæredygtigt.

I 1887-88 forsøgte redaktør A. L. M. Aaberg i samarbejde med lokale venstremænd at rejse penge til at overtage avisen. Købesummen blev

aftalt med C. Berg til 48.000 kroner. Det lykkedes dog kun Aaberg at rejse 18.000 kroner, og planerne om overtagelse blev skrinlagt¹⁸. Senere købte Aaberg selv en andel i bladet, formentlig halvdelen.

Oplags- og abonnementsforhold

Oplagstal dækker over det antal aviser, der dagligt trykkes, et antal, som ikke per se står i nogen bestemt relation til det solgte oplag. Heraf følger, at oplagstallet kun med en bred margen kan indicere det solgte oplags omfang. Imidlertid har avistrykkerierne kun trykt et yderst begrænset kvantum ud over det på forhånd via abonnementer afhændede, dels af økonomiske, dels af arbejdsmæssige grunde¹⁹.

Det solgte oplag kan splittes op på løssalg (håndsalg) og abonnementsalg, men for de tre aviser, der her undersøges, gælder, at der ikke var noget løssalg. Det solgte oplag var altså lig abonnementsalget²⁰.

Abonnementstallene må stykkes sammen af uddrag fra forskellige kilder. Niels Thomsen har fremlagt en liste over oplagstallene²¹. Imidlertid er disse tal meget omtrentlige og for visses vedkommende baseret på et dubiøst grundlag. Desuden er årene for opgivelserne relativt få og spredte. Pressetællingen 1902 tilvejebragte en del oplagstal, men disse må benyttes med væsentlig forsigtighed. Adskillige af opgivelserne bygger formentlig udelukkende på den i 1902 siddende redaktørs hukommelse om enten de faktiske forhold eller om forhold, han blot er blevet orienteret om. Avisernes jubilæumsnumre indeholder undertiden spredte oplagsangivelser, men som oftest bygger disse på samme kilder som pressetællingen. Brevvekslingen mellem C. Berg og redaktørerne kan undertiden give oplagstal, men generelt set er disse oplysninger meget spredte. Endelig kan abonnementsprotokollerne give et helt præcist billede af udviklingen. Men antallet af abonnementsprotokoller er meget lille, og de dækker kun en begrænset del af perioden. Oplysninger af en lidt mindre eksakt karakter kan hentes i andre protokoller, f.eks. regnskabsbøger og kassebøger, men også denne kilde er spredt i de tre omhandlede blades tilfælde.

Abonnementstal for Viborg Stifts Folkeblad

Resultatet af en rekonstruktion af abonnements-tallene for Viborg Stifts Folkeblad er vist i Tabel 1.

Tabel 1. Abonnementstal for Viborg Stifts Folkeblad 1877-1904

	1.kvartal	2.kvartal	3.kvartal	4.kvartal	Uspecificeret
1877					
1878					
1879					
1880			godt 100(a)		200(b)
1881				220(c)	
1882	300(d)		258(e)	266(f)	
1883				200(g)	
1884	ca. 200(h)				
1885				250(i)	
1886		fremgang(j)			
1887					
1888					
1889			fremgang(k)		675(l)
1890					575(m)
1891					
1892					
1893					
1894					
1895					800(n)
1896					
1897					
1898				860(o)	
1899	514(p)	512(p)	515(p)	551(p)	
1900	580(p)	559(p)	578(p)	607(p)	
1901	628(p)	612(p)	627(p)	672(p)	
1902	673(p)	653(p)	664(p)	713(p)	
1903	754(p)	756(p)	776(p)	865(q)	
1904	900(r)	925(r)	951(r)	1022(r)	

Kilder:

- a. Brev fra A. Andersen, 9.2.1882. CBA.
- b. Pressetællingen.
- c. Brev fra A. Andersen, 22.11.1881. CBA.
- d. Brev fra A. Andersen, 9.2.1882. CBA.
- e. Brev fra Enevold Sørensen, 3.10.1882. CBA.
- f. Brev fra Enevold Sørensen, 3.10.1882. CBA.
- g. Brev fra A. Andersen, 1.11.1883. CBA.
- h. Brev fra A. Andersen, 1.11.1883. CBA.
- i. Brev fra A. Andersen, 6.11.1885. CBA.
- j. Brev fra Enevold Sørensen, 17.5.1886, hvori han refererer Andersens mening: »Han var rigtig godt tilfreds med sit eget udbytte for sin virksomhed og bladet, og med bladets hele stilling og optræden, ...« CBA.

- k. Brev fra Enevold Sørensen, 17.7.1889, hvori han omtaler A. Andersens udtalelser om, »at der var så dejlig meget salg i avisen.« CBA.
- l. Udregnet på grundlag af pressetællingens tal for 1890 sammenholdt med brev fra A. Andersen, 16.4.1890, hvori han noterer, at holdertallet på daværende tidspunkt var 103 lavere end året forinden. CBA.
- m. Pressetællingen.
- n. Notat af 9.10.1895 i Bergske Blades Arkiv i Rigsarkivet, jvnf. Thomsen.
- o. Brev fra Kr. Olsen, Kolding, til Viggo Berg, 6.12.1898. Der er tale om trykt oplag, altså ikke solgt, hvorfor tallet ligger noget over det aktuelle solgte oplag. BBA.
- p. Abonnementsprotokol VSF 7.
- q. Beregnet på grundlag af den gennemsnitlige udvikling i postpenge og abonnement for henholdsvis Viborg by og oplandet i de foregående år.
- r. Abonnementsprotokol VSF 8.

Pressetællingen 1902 angav for 1901 et oplag på 1050. Det virkelige tal var i henhold til abonnementsprotokollen kun 672²². Samme fejlagtige oplysninger kan undertiden afdækkes i avisernes jubilæumsudgaver. Viborg Stifts Folkeblad, jubilæumsnummer af 3. oktober 1952 fremlagde disse oplagstal: 1883 – 420, 1885 – 500, 1899 – 876, 1900 – 932, 1901 – 1060 og 1902 – 1525.

Denne talrækkes troværdighed undermineres katastrofalt ved en sammenligning med de sikre tal fra abonnementsprotokollerne og fra redaktør A. Andersens brevveksling med C. Berg. Undertiden er jubilæumsudgavens tal et hundrede procent højere end de faktiske tal.

I relation til ovennævnte fremgår det klart, at det i realiteten er umuligt at interpolere i forbindelse med en rekonstruktion af abonnements- og oplagstal. Samtidig er det klart, at opstillinger, som de af Niels Thomsen foretagne, ikke nødvendigvis er i blot tilnærmelsesvis overensstemmelse med den faktiske udvikling. Et enkeltstående års betragtelige tilbagegang eller fremgang kan resultere i en størrelse, der overhovedet ikke afspejler den generelle udvikling, som den største interesse må samle sig om. Som følge heraf må sådanne opstillinger behandles med en så stor varsomhed, at deres anvendelighed svinder ind.

Om oplagsudviklingen for Viborg Stifts Folkeblad som helhed kan det siges, at hovedtendensen var et stigende oplagstal. Men denne stigning var yderst uregelmæssig og undertiden afløst af nedgangsperioder, hvor nedgangen har været af helt katastrofal karakter.

Abonnementstal for Ringkjøbing Amts Dagblad

Resultatet af en rekonstruktion af abonnementstallene for Ringkjøbing Amts Dagblad er vist i Tabel 2.

Tabel 2. Abonnementstal for Ringkjøbing Amts Dagblad 1880-1904

	1.kvartal	2.kvartal	3.kvartal	4.kvartal	Uspecificeret
1880					
1881					
1882	uændret(a)		124(b)	129(c)	
1883		uændret(d)			
1884	fremgang(e)				
1885			260(f)		
1886		uændret(g)	fremgang(h)		
1887				uændret(i)	
1888			402(j)		
1889			396(k)		
1890					
1891			uændret(l)	godt 400(m)	
1892					
1893					
1894					
1895					højest 650(n)
1896					
1897					
1898				760(o)	
1899					
1900	876(p)	802(p)	805(p)	887(p)	
1901	937(q)	932(q)	896(q)	974(q)	
1902	1052(r)	1000(r)	969(r)	1005(r)	fremgang(s)
1903	1036(t)	1006(t)	957(t)	1059(t)	fremgang(u)
1904	1114(v)	1074(v)	1032(v)	1277(v)	fremgang(x)

Kilder:

- a. Brev fra Thomas Nielsen, 24.2.1882. CBA.
- b. Brev fra Enevold Sørensen, 3.10.1882. CBA.
- c. Brev fra Enevold Sørensen, 3.10.1882. Det endelige tal har formodentlig været større, da der som regel kom efterbestillinger i løbet af kvartalet. Herom skriver Enevold Sørensen: »Imidlertid er det en stadig erfaring, at efterbestillingerne altid er forholdsvis betydelig større til alle vestjyske end til Kolding«. CBA.
- d. Brev fra Thomas Nielsen, 9.6.1883. CBA»
- e. Brev fra Thomas Nielsen, 26.1.1884. CBA.
- f. Henriksen, s. 5.
- g. Brev fra Enevold Sørensen, 17.5.1886. »Det ser i det hele godt ud her, synes jeg«. »Det er vist ikke sangvinsk her at vente fremgang på avisens bekostning«. (Ringkjøbing Amts Avis) CBA.
- h. Brev fra Hans Henriksen, 21.9.1886. Henriksen går imod en eventuel nedlæggelse af bladet, »eftersom det stadig vinder terræn«. CBA.
- i. Brev fra L. R. Nielsen, 18.11.1887. CBA.

- j. Brev fra H. Henriksen, 18.7.1889. CBA.
- k. Brev fra H. Henriksen, 18.7.1889. CBA.
- l. Brev fra H. Henriksen, 14.9.1891. »Vi holder i al fald stillingen«. CBA.
- m. Brev fra H. Henriksen, 13.10.1891. Bladet har en halv snes abonnenter flere end i 4.kvartal 1899, hvor abonnementstallet efter al sandsynlighed ikke var under 400, jævnfør den normale udvikling mellem 3. og 4.kvartal. CBA.
- n. Notat af 9.10.1895 i BBA. Notatet angiver 1300 abonnenter, men dette tal er også gældende for Holstebro Dagblad, hvorfor Ringkjøbing Amts Dagblads andel maksimalt var halvdelen, jævnfør de øvrige sammenligninger mellem de to blade.
- o. Brev fra Kr. Olsen, Kolding, til Viggo Berg, 6.12.1898. BBA.
- p. Beregnet over RAD 10 og RAD 12.
- q. Beregnet over RAD 6, RAD 7, RAD 8, RAD 10 og RAD 12.
- r. Beregnet over RAD 6, RAD 7, RAD 8, RAD 10 og RAD 12.
- s. RAD 6, RAD 7 og RAD 8.
- t. Beregnet over RAD 6, RAD 7, RAD 8, RAD 10 og RAD 12.
- u. RAD 6, RAD 7 og RAD 8.
- v. Beregnet over RAD 6, RAD 7, RAD 8, RAD 10 og RAD 12.
- x. RAD 6, RAD 7 og RAD 8.

De sidste seks års abonnementstal er beregnet ved en sammenholdelse af oplysninger i en række protokoller, bl.a. om postforsendelse og abonnementstal for byen i forskellige perioder²³. Niels Thomsen har opstillet følgende oplagstal for Ringkjøbing Amts Dagblad: 1880 – 300, 1890 – 950, 1895 – 1300 og 1901 – 3100²⁴. De har ikke meget at gøre med de faktiske forhold. Endvidere er en oplagstalsrække med de af Niels Thomsen anvendte store intervaller meget udsat for at blive direkte vildledende som følge af enkelte kraftige udslag i oplags- og abonnementstallet.

Den fremlagte sandsynlige abonnementsliste udviser en relativ ensartet stigningskurve. Denne formodede udvikling må dog tages med et betydeligt forbehold for mulige udsving i de mørke perioder. Avisens start var svær. Redaktøren af Lollands-Posten, J. R. Dein, anførte i 1856, at et mindre provinsblad med omkring 350 abonnenter ville være rentabelt. Men nåede abonnenttallet et niveau under 250, var bladet ikke længere økonomisk bæredygtigt, og som følge deraf måtte det ophøre at udkomme²⁵. Selv om abonnementstallene for Ringkjøbing Amts Dagblad er fra en periode langt senere, kan ovennævnte oplysninger indicere, hvor vanskelig opbyggelsen af bladet var i økonomisk henseende. Det fremgår, at Ringkjøbing Amts Dagblads oplag gennem en periode af formentlig længere varighed lå under dette »eksistensminimum«. Årsagen til, at bladet alligevel fortsat kunne eksistere, ligger selvklart i den omfattende økonomiske støtte, der blev ydet af stifteren C. Berg.

Abonnementstal for Thisted Amts Tidende

I opstillingen i Tabel 3 er vist abonnementsudviklingen for Thisted Amts Tidende. I modsætning til Viborg Stifts Folkeblad og Ringkjøbing Amts Dagblad er det her i højere grad muligt at opstille et forløb, der viser abonnementsudviklingen.

Tabel 3. Abonnementstal for Thisted Amts Tidende 1882-1903

	1.kvartal	2.kvartal	3.kvartal	4.kvartal	Uspecificeret
1882				152(a)	
1883					346(b)-450(c)
1884	uændret(d)	nedgang(e)			419(b)
1885				fremgang(f)	512(b)
1886	fremgang(g)				552(b)
1887				ca. 700(h)	597(b)
1888				under 700(h)	569(b)
1889				ca. 700(h)	585(b)
1890					599(b)-650(c)
1891					593(b)
1892					589(b)
1893					604(b)
1894					632(b)
1895					659(b)
1896					627(b)
1897					650(b)
1898					705(b)
1899					797(b)
1900					810(b)
1901					905(b)-1250(c)
1902					1006(b)
1903					1109(b)

Kilder:

- a. Abonnementsprotokol TAT 2.
- b. Beregnet på grundlag af abonnementsindtægten, opført i TAT 1.
- c. Pressetællingen.
- d. Breve fra A. L. M. Aaberg, 24.1.1884 og 7.2.1884. »Forretningen går pænt, men konkurrencen fra Thisted Avis er hård, ...« CBA.
- e. Brev fra A. L. M. Aaberg, 7.4.1884. Holdertallet var faldet med godt 30 pr. 1. april. Dette er imidlertid ikke særligt bemærkelsesværdigt, idet en nedgang i de to sommerkvartaler var en tilbagevendende begivenhed. CBA.
- f. Brev fra C. Berg til A. L. M. Aaberg, 20.10.1885. »Det går jo også godt frem med abonnement, om det end går langsomt«. AaA.

- g. Brev fra C. Berg til A. L. M. Aaberg, 19.1.1886. »Hvor strenge tiderne end er, hvor hårdt man end trykker Dem fra modstandernes side, forstår De dog at vinde fremad«. Endvidere brev fra C. Berg til A. L. M. Aaberg, 12.3.1886, der melder om stadig fremgang. AaA.
- h. Brev fra A. L. M. Aaberg, 20.10.1889 anfører ca. 700 holdere. Brev fra A. L. M. Aaberg, 24.3.1890: »Avisens oplag, som i sin tid var gået lidt nedad, er først i de sidste kvartaler kommet op over det tal, vi havde, da trykkeriet blev bygget«. Dette skete i løbet af sommeren 1887. CBA.

Den væsentligste kilde er regnskabsprotokollen 1883-1903. Heri findes årlige opgørelser over abonnementsindtægterne. Abonnementsprisen var otte kroner årligt gennem hele perioden, hvorfor det ved en simpel division er muligt at opstille en tabel over antallet af abonnemeter, såfremt alle abonnemeter var til fuld pris. Dette var imidlertid ikke tilfældet. Forskellen mellem den opstillede talrække og det faktiske, solgte oplag ligger i abonnemeter, der enten var gratis eller blev solgt med rabat, men det kvantitative omfang af disse kan ikke fastslås på grundlag af de forhåndenværende kilder. Imidlertid må det anses for givet, at den opstillede talrække i sit forløb ikke afviger synderligt fra de reelle tal, idet fri- og rabatabonnementerne må formodes at have været af et relativt stabilt omfang. Dette sandsynliggøres bl.a. af de udviklingstendenser, det er muligt at opstille for Viborg Stifts Folkeblad og Ringkjøbing Amts Dagblad.

Thisted Amts Tidende kom hurtigt over det omtalte eksistensminimum, men alligevel var avisen først i 1889 i stand til at give overskud. Abonnementsudviklingen kan deles i tre faser. Opbygningsfasen 1882-1885, hvor oplaget steg stærkt især i de første år. Derefter stabiliseringsperioden 1886-1897. I dette tidsrum er oplaget steget relativt jævnt fra godt 550 til omkring 650 afbrudt af et år med en lille tilbagegang. Fra 1898 er en kraftig og accelererende oplagsstigning sat ind med fremgang på ofte 100 abonnemeter om året.

Bladenes geografiske dækningsområder

Gennem de eksisterende abonnementsprotokoller for de tre blade er det muligt, om end i begrænset omfang, at undersøge bladenes udgivelsesområder for at se, om der kan opstilles generelle betragtninger vedrørende strukturen i bladenes salgsområder. Den geografiske spredning for Viborg Stifts Folkeblad i januar kvartal 1899 er vist i Tabel 4.

Tabel 4. Den geografiske spredning af Viborg Stifts Folkeblad 1899

Område:	Antal abonnemeter	Procentdel
Viborg by	63	12.3
0-10 kilometer	183	35.6
10-20 kilometer	230	44.7
20-30 kilometer	14	2.7
30-40 kilometer	18	3.5
40-50 kilometer	0	0.0
Over 50 kilometer	2	0.4
Uspecificerede	4	0.8
I alt	514	100.0

Kilde: VSF 1.

Lignende undersøgelser for Viborg Stifts Folkeblad i perioden 1900-1904 tegner samme billede. Bladet, der allerede fra første nummer klart havde markeret sig som et Venstre-blad, kunne vanskeligt slå igennem i den konservativt indstillede by. Abonnenterne i byens opland ud til en afstand af 20 kilometer udgjorde ikke mindre end 80.3%, mens der var en markant nedgang i abonnenttallet fra 20 kilometergrænsen og udefter. Dette kan forklares ved Viborgs geografiske placering. Byen ligger omgivet af en række større byer i en afstand, der er omtrent den dobbelte af den karakteristiske grænse for bladets intense dækning. Følgende byer med kilometerafstand angivet omgiver Viborg: Hobro – 36 km, Mariager – 48 km, Randers – 41 km, Silkeborg – 35 km, Herning – 46 km, Holstebro – 51 km, Struer – 66 km og Skive 29 km. I samtlige disse byer blev der i perioden udgivet Venstre-blade.

I november 1883 anførte redaktør A. Andersen, Viborg, at bladets abonnenttal var faldet lidt. Han gav selv fem grunde dertil: 1) den lokale konkurrent Viborg Stiftstidende var udvidet, 2) Folkebladet var ikke længere så god en avis, 3) Silkeborg Avis var udvidet, 4) Århus Folkeblad havde fået en aflægger i Silkeborg, 5) et nyt blad var udkommet – Hobro Dagblad²⁶. De tre sidstnævnte årsager antyder, at konkurrencen i randområderne har været hård. Anskues den numeriske udvikling, fremgår det, at bladet havde fremgang i alle dækningsområderne.

Kildematerialet fra Ringkjøbing Amts Dagblad muliggør ikke en tilbundsående undersøgelse af samme karakter. Men en delvis analyse er mulig²⁷. Sammenlignes den med undersøgelsen af Viborg-avisens udbredelse er der en del iøjnefaldende forskelle. Ringkjøbing-avisen havde såle-

des en stærkere dækning i relativ større afstand fra udgivelsesbyen end Viborg Stifts Folkeblad.

Ringkjøbing Amts Dagblad havde foruden en jævn dækning i hele området speciel stor udbredelse i et område øst for Ringkjøbing Fjord, et område med Skjern og Tarm som centrum. Dette kan igen forklares ved afstandene til de nærmeste Venstre-blades udgivelsesbyer: Lemvig – 53 km, Holstebro – 43 km, Herning – 46 km, Vejle – 102 km, Kolding – 115 km og Esbjerg – 80 km. Beregnes middelfstanden til disse byer, fremgår det, at dækningsgrænsen mod nord, nordøst og øst lå omkring 20-25 kilometer fra Ringkjøbing. Mod syd og sydøst lå grænsen imidlertid på 40-50 kilometer. En gennemgang af de uden for 20-kilometergrænsen boende abonnenter viser, at de med meget få undtagelser var i syd-sydøstlig retning, altså i det ovenfor omtalte område.

Thisted Amts Tidendes første abonnementsprotokol vidner om 152 abonnenter²⁸. Trods de nødvendige forbehold er det iøjnefaldende, at bladets væsentligste udgivelsesområder var selve Thisted by samt det allernærmeste opland. Disse områder aftog ikke mindre end 78.3% af de solgte blade, mens det lidt fjernere opland, fra 10 til 40 kilometer, udviser en ganske jævn fordeling af aftagelsen af bladet.

Det kan konkluderes, at bladenes udgivelsesområder ikke primært begrænsedes af konkurrerende Højre-blade, men derimod af andre Venstre-blade. Det er som vist ovenfor i store træk muligt at bestemme bladenes udbredelse ud fra en simpel geografisk undersøgelse af beliggenhed i forhold til andre Venstre-blades udgivelsesbyer.

Abonnementernes fordeling på land og by

For at belyse bladenes abonnentgrupper er det formålstjenligt at søge abonnenterne fordelt på henholdsvis land og by. For Viborg Stifts Folkeblad ser fordelingen ud som vist i Tabel 5.

Tabel 5. Viborg Stifts Folkeblad, abonnenter, procentvis fordelt på land og by. 1899-1904

	1899	1900	1901	1902	1903	1904
Land	87.7	88.6	87.7	88.6	87.9	86.2
By	12.3	11.4	12.3	11.4	12.1	13.8

Kilder: VSF 7 og VSF 8. Opdelingen er foretaget efter den postale adressebetegnelse »Viborg« eller »pr. Viborg«.

Hans Henriksen blev 24 år gammel redaktør for Ringkjøbing Amts Dagblad i 1885. Også Ringkjøbingbladet blev trykt i Kolding og havde, da højskolelæreren Henriksen kom til, 260 abonnenter. Da J.C. Christensen blev opstillet som venstrekandidat til valget 1890, arbejdede Henriksen meget aktivt for hans valg, men ellers passede han først og fremmest sit blad. 1892 overtog han stillingen som redaktør for et nyoprettet venstreblad i Vejle.

Foto i Frode Aagaard: De Bergske blade 1967.

Der synes ikke at være nogen igangværende drastisk ændring af forholdet mellem antallet af by- og landabonnenter. Skønt det samlede abonnement steg med ca. 75% i perioden 1899-1904, skete der ikke nogen bemærkelsesværdig forskydning i nævnte forhold.

Sammenlignes befolkningsfordelingen på land og by med avissalgets fordeling, fremtræder en række interessante aspekter. For en overvejende del af de Bergske Blade viser det sig, at de to faktoreres fordeling er næsten identisk. Det solgte oplag er altså blevet fordelt uhyre jævnt efter en nøgle, hvor abonnentens status som land- eller bybo var uden betydning for bladholdet. Den procentuelle dækningsgrad var uafhængig af befolkningsstrukturen²⁹.

Sættes det på land og by opsplittede abonnementstal i relation til størrelsen af henholdsvis land- og bybefolkning, er det muligt at vurdere

bladenes dækningsgrader – altså antal indbyggere pr. solgt avis. Her for året 1901³⁰.

	Land	By	Totalt
Ringkøbing Amts Dagblad	22	12	20
Viborg Stifts Folkeblad	40	187	50
Thisted Amts Tidende	47	31	43

Vedrørende den totale dækningsgrad fremgår det, at Ringkøbing-bladet lå bedst, mens de to øvrige lå på omtrent samme niveau. Imidlertid bør det erindres, at abonnementstallene, der ligger til grund for beregningerne, var: Ringkøbing – 1000, Viborg – 700 og Thisted – 1000. Forskellen i dækningsgraden afspejler altså ikke direkte det indbyrdes forhold mellem bladenes solgte oplag.

Bladenes målgrupper bestemtes primært af politisk overbevisning, jævnfør begrundelsen for at udgive aviserne; men derudover giver det foreliggende kildemateriale ikke anledning til en nærmere undersøgelse af målgruppernes erhvervsmæssige sammensætning.

Relationer mellem sommer- og vinterabonnement

Pressetællingen 1902 viste, at af ti Bergske aviser havde fire ingen eller kun begrænset sæsonbestemt abonnementsudsving. Alle fire blade var sjællandske, mens de seks jyske blade havde udsving på mellem fem og ti procent³¹. Det er en bemærkelsesværdig fordeling, når det tages i betragtning, at halvdelen af landets aviser ikke havde nedgang i sommerperioden³². Dette antyder, at fænomenet især har eksisteret i landdistrikterne. Baggrunden beror delvis på læserkredsens sammensætning. I et brev til C. Berg skriver redaktør A. L. M. Aaberg, Thisted: »Jyderne vil absolut spare på avisholdet om sommeren, og vi får det sikkert end *yderligere* at føle til juli kvartal«³³. Landbefolkningens avishold har givetvis været præget af relativt stramme økonomiske rammer, og desuden har erhvervets større arbejdsbyrde i sommerperioden haft betydning. Efter den lange sommerarbejdsdag har der hverken været tid eller kræfter til at læse en avis. I praksis opstod salgsnedgangen om sommeren ved, at abonnenter opsagde avisen, hvorefter de i mange tilfælde genbestilte den hen på efteråret.

Fordeling af abonnements- og løssalg

I 1901 fordelte avissalget sig således i procent³⁴.

	Håndsalg	Abonnements- salg	I alt
København	37.6	62.4	100.0
Det øvrige land	3.7	96.3	100.0
Hele landet	18.2	81.8	100.0

Det eneste af de jyske Bergske blade, der havde løssalg, var Kolding Folkeblad. Dette blads fordelingsstruktur mellem land og by samt dækningsområdets befolkningsstørrelse adskiller sig imidlertid på afgørende vis fra de øvrige jyske³⁵. Løssalg var altså betinget af et befolkningsunderlag af et vist omfang kombineret med en betydelig markedsandel i udgivelsesbyen. Disse to krav opfyldtes ikke af Viborg Stifts Folkeblad, Thisted Amts Tidende eller Ringkjøbing Amts Dagblad.

Friabonnement

Friabonnementer kunne have to formål. For det første blev friabonnementer givet i det lønlige håb at gøre reklame for bladet og derved forøge salget af betalte abonnementer. For det andet byttede en lang række aviser eksemplarer med hinanden, et fænomen, der går under betegnelsen udvekslingseksemplarer. Formålet var at være orienteret om, hvad konkurrenter og allierede skrev, samt at tappe andre aviser for artikler og nyheder. Thisted Amts Tidende havde i oktober kvartal 1882 11 abonnementer, der ikke blev betalt. Ud af et samlet abonnementstal på 152 svarer det til 7.2%³⁶. Friabonnementet for Viborg Stifts Folkeblad kendes fra årrækken 1899-1904. Frem til 4. kvartal 1903 lå tallet mellem 13 og 17, men i 4. kvartal steg det pludselig til 57³⁷. Baggrunden for denne voldsomme stigning skal findes i det faktum, at redaktøren gennem flere tiår, A. Andersen, blev afløst af en yngre, ambitiøs redaktør, R. K. Bertelsen, som formentlig har ønsket at markere sig fra starten. Omregnes friabonnementerne for bladet i procent, var det i 1899-1903 mellem to og tre procent af det samlede salg. I 1904 var tallet af ovenstående grund oppe på 6.2 procent³⁸.

Blandt Ringkjøbing Amts Dagblads abonnementer i udgivelsesbyen var i 1903 og 1904 konstant 16-17 friabonnementer. Mens det samlede

abonnenttal steg 20 procent i Ringkøbing, forblev friabonnementet uændret 16 eller 17 eksemplarer³⁹.

Det hænger sammen med, at modtagerne var de samme, f.eks. offentlige kontorer, institutioner og andre lokale blade.

Abonnementspriser⁴⁰

Prisen for et kvartals abonnement var uhyre stabil gennem perioden, kun undtagelsesvis divergerer den fra to kroner plus omkostninger til eventuel forsendelse. Thisted Amts Tidende kostede fra første dag og gennem hele perioden dette beløb, mens Ringkjøbing Amts Dagblad oprindelig solgtes for halvanden krone pr. kvartal. Denne pris blev imidlertid hurtigt justeret til to kroner. Det samme var tilfældet for Viborg Stifts Folkeblad, hvor justeringen havde modsat fortegn, idet den første pris på 2,25 kroner i løbet af kort tid blev reduceret til 2,00 kroner – en pris, der bibeholdtes perioden ud. Prisen på to kroner var gældende for et abonnement, hvor leverancen varetoges af bladets egne bude, mens der måtte betales postpenge for leverancer uden for budenes rækkevidde. Postpengene varierede fra 38 øre til 54 øre pr. kvartal.

Abonnementspriserne blev ikke anvendt som et redskab i konkurrencen om køberne. Det fremgår af den kendsgerning, at de konkurrerende aviser solgtes til samme konstante priser. Undtagelser fra denne regel hang sammen med en divergerende udgivelseshyppighed.

Abonnementsindtægter

Avissalget for de tre her behandlede aviser bestod som nævnt udelukkende af abonnements salg. Abonnementsindtægterne var dog ikke den vigtigste indtægtskilde, det var derimod annonceindtægterne. Beregnet gennemsnitligt over hele årrækken for Thisted Amts Tidendes vedkommende var forholdet mellem indtægterne fra henholdsvis annoncer, avissalg og accidenstrykning som 24:15:11⁴¹. Abonnementsindtægterne adskiller sig fra avisens øvrige indtægter ved at være mere stabile og forudsigelige. Det foregik hovedsageligt kvartalsvis eller for længere perioder⁴². Det konstante underbygges af, at abonnementsindtægten for Thisted Amts Tidende kun faldt på årsbasis fire gange i løbet af perioden. Indtægtsnedgangen var i hvert enkelt tilfælde af begrænset omfang. I det første udgivelsesår blev denne indtægt knap tre tusinde kroner. Efter en væsentlig stigning i oplag gennem de første fire år stabiliseredes indtægten på et niveau mel-

lem 4.500 og 5.000 kroner frem til 1897. Fra dette år steg posten generelt set stærkere, således at den i 1903 nåede op på knap 9.000 kroner⁴³.

Abonnementsindtægterne for Ringkjøbing Amts Dagblad kan i langt mindre grad afdækkes, men det kan, under henvisning til bladets salgsstruktur, der lignede Thisted Amts Tidendes, uden videre antages, at abonnementsindtægterne i Ringkøbing kan tillægges samme økonomiske status i regnskabet, samtidig med at vurderingen af udsving og stabilitet i denne indtægt kan overføres fra Thisted-avisen til Ringkøbing-avisen. Fra 1901 findes der et regnskab over indtægterne fra Ringkjøbing Amts Dagblads abonnenter i selve Ringkøbing. Tallene er for så vidt kun anvendelige, hvad angår en påvisning af de meget svingende betalingstidspunkter. Det beløb, avisen kunne indkassere, svingede fra fire kroner i maj måned til 254 kroner i december på trods af, at antallet af solgte aviser i byen ikke var udsat for de helt store udsving. Indbetalingerne udviser heller ikke tendenser i retning af at hænge sammen med kvartalernes begyndelse eller ophør⁴⁴.

For Viborg Stifts Folkeblads vedkommende findes eksakte tal for abonnementsindtægterne fra 1899 og fremefter. De var også her meget stabile og generelt set jævnt voksende. F.eks. er den sæsonbestemte nedgang om sommeren oftest så beskeden, at den opsluges af tilgangen af helt nye abonnementer⁴⁵.

Restance på abonnement

Som nævnt var abonnementsindtægten avisens mest stabile indtægt, om end ikke den vigtigste. Imidlertid bar abonnementsbetalingen præg af at være langsommelig. Redaktørerne havde ofte vanskeligheder med at indkassere skyldige betalinger. Det fremgår af den megen omtale, problemet får i brevvekslingen mellem C. Berg og hans redaktører, men også regnskaber og restanceopgørelser viser problemets størrelse. Eksempelvis skrev A. Andersen, Viborg, i 1883, at kun en trediedel af abonnenterne sædvanligvis har betalt, når der er gået en måned af kvartalsperioden. Sidst i kvartalet er normalt kun indkommet halvdelen af det skyldige beløb, en enkelt gang var der endda tale om en fjerdedel sidst i kvartalet⁴⁶.

Redaktørerne måtte være emsige i deres inddrivelse af betalingen for avisen. Så emsige, at de kun opgav at inddrive penge fra restanter, hvis restance kunne påhæftes en betegnelse som »uerholdig«, »men som sådant stemples aldrig andet end det absolut håbløse – i »tugthuset« – »fattighuset« – »hængt sig« eller lign.«⁴⁷.

Det samlede restancebeløb på postforsendte abonnementer udviser i det enkeltstående tilfælde, hvor beløbet kendes over en fler-årig periode, en stigende tendens. Det drejer sig om Viborg Stifts Folkeblad, hvor restancen fra godt 250 kroner i 1900 steg til godt 400 kroner i 1903⁴⁸. I en restanceprotokol for Ringkjøbing Amts Dagblad skelnes ikke mellem restancens oprindelse, d.v.s. om den hidrører fra abonnement, annoncer eller accidens. Eneste åbenbare tendens er en stigning i restancen, der følges af en stigende inddrivelsesprocent⁴⁹.

Årsagen til restancerne har naturligvis været manglende økonomisk formåen, og blandt bladfolkene blev høsten inddraget som en faktor af betydning: »For tiden går det forskrækkelig småt med at få penge ind, men det bliver forhåbentlig bedre efter høsten« skrev A. L. M. Aaberg, Thisted, i 1886⁵⁰.

Blandt redaktørernes sanktionsmuligheder over for abonnenter med restance var at afbryde abonnementet. Men denne løsning blev kun anvendt som sidste udvej, selv om muligheden blev grundigt drøftet. Således havde Thomas Nielsen på Holstebro Dagblad i 1886 store vanskeligheder med at få abonnenterne til at betale. Efter et besøg i Holstebro frarådede faktor Enevold Sørensen, Kolding, at de dårlige betalere fortsat fik avisen⁵¹.

Anderledes konsekvent gik redaktør Niels Bendixen på Esbjerg Folkeblad, som Chresten Berg overtog med udgangen af 1890, til værks. Efter tre måneder i redaktørstolen standsede han leverancen af avisen til 20 mindre gode betalere blandt avisens 170 abonnenter i Esbjerg⁵².

Annoncer – struktur og udvikling

Annoncernes rolle i avisbilledet må ikke undervurderes. For det første udgjorde annoncerne i den periode, der er omfattet af denne afhandling, mellem 30 og 40 procent af avisens indhold⁵³. For det andet var indtægterne for salg af spalteplass til annoncering af et væsentligt omfang. Det er derfor relevant at foretage en grundigere undersøgelse af annoncernes struktur og udviklingen i denne. Annonceprotokoller for Ringkjøbing Amts Dagblad indeholder eksakte oplysninger om hver enkelt annoncestilling: dato for bestilling, antal indrykninger med datoer, linieantallet, annoncernes karakter, annonceprisen, eventuel rabat samt kvittering for betaling.

En samlet oversigt over antal annoncer og det kvantitative omfang målt i linier for Ringkjøbing Amts Dagblad i årene 1883, 1893 og 1903 er vist

herunder. Samtidig er annoncerens gennemsnitlige størrelse målt i linier opført⁵⁴.

	1883	1893	1903
Annoncer	2876	4845	7945
Linier	50135	100141	112984
Gennemsnitlig annoncestørrelse	17.4	20.7	14.2

Knap 3.000 annoncer blev indrykket i bladet i løbet af året 1883. Tallet var jævnt stigende ved alle kvartalsskifter. I alt var der tale om en stigning på ca. 30% fra januar til oktober kvartal. Det samlede linietal udviser en tilsvarende konstant stigning fra kvartal til kvartal. Dog er stigningen forholdsvis stærkere, idet der er tale om 53.4% fra første til fjerde kvartal, nemlig fra 10.034 linier til 15.394 linier. Denne udvikling kan ensidigt tilskrives avisens status som nystiftet og i god fremgang. I 1893 er annoncetallet steget med 68.4% i forhold til 1883. Linieantallet er fordoblet, hvilket samtidig medfører, at den gennemsnitlige størrelse af annoncerne er vokset med 3.3 linier.

Fra 1893 til 1903 steg annoncetallet med 64.0%. Derimod er linietalet kun steget med 12.8% mod 99.7 fra 1883 til 1893. Forklaringen er, at annoncerens størrelse er reduceret væsentligt, fra 20.7 til 14.2 linier i gennemsnit. Annoncernes generelt mindre størrelse i 1903 kan forklares ved en ændring i annoncevaner, hvor nye kategorier har vundet indpas.

En undersøgelse af Viborg Stifts Folkeblads annoncestruktur i året 1900 viser, at der i årets løb blev indrykket 10.195 annoncer med et samlet linietal på 143.394. Det gav en gennemsnitlig annoncestørrelse på 14.1 linier⁵⁵. Det samlede omfang lå altså noget over Ringkøbing-niveauet, mens der var overensstemmelse med hensyn til gennemsnitlig annoncestørrelse.

Annoncer opdelt på kategorier

Hvis annoncerne opdeles på kategorier, er det muligt at afdække udviklingen med hensyn til annonceringen, f.eks. om enkelte annoncegrupper var vanskelige at få fat i i avisens indkøringsperiode, hvorledes annoncestrukturen udviklede sig i takt med avisens konsolidering, hvilke annoncegrupper, der var væsentligst i økonomisk henseende, hvilke annoncegrupper bladledelsen var mest ihærdig for at få indrykket i avisen. Samtidig vil en sådan undersøgelse kunne antyde, hvilke annoncer bladledelsen vurderede-

de som væsentlige for læserne, d.v.s. kunne være med til at øge bladsalget. Endelig kan annoncestrukturen fortælle noget om, hvorledes avisen fungerer i et lokalsamfund.

Annoncerne fra Ringkjøbing Amts Dagblad fra årene 1883, 1893 og 1903 er opmålt og inddelt i syv kategorier: officielle, handel og håndværk, private, ukommercielle meddelelser, boliger, stillinger samt uspecificerede. Kategorierne dækker over følgende rubricering:

1. *Officielle annoncer*: herredskontor, stiftamtet, kommunale skolevæsen, skatteansættelser, skovauktioner, m.v.
2. *Handel og håndværk*: reklamer, kommercielle annoncer og meddelelser, kreaturopkøb, butiksåbning, butikslukning, tandteknikere, forsikringer, lånetilbud, banker, købmænd, landmænd, håndværkere, tjenesteydelser, m.v.
3. *Privat*: taksigelser, dødsfald, adresser, hunde til salg, bortløbne hunde, tabte og fundne sager, m.v.
4. *Ukommercielle meddelelser*: foreningsmeddelelser, køreplaner, afholdsannoncer, noteringer, højskoleophold, aktieudtrækning, generalforsamlinger, vælgerforeninger, foredrag, møder, forlystelser, koncerter, læger, m.v.
5. *Boliger*: huse, gårde, ejendomme og lejligheder til salg eller leje, m.v.
6. *Stillinger*: samtlige stillingsopslag og -tilbud, samt alle stillingsansøgninger, m.v.
7. *Uspecificerede*: alle annoncer, der ikke med væsentlig sikkerhed har kunnet anbringes i kategori 1-6.

Inddelingen i kategorier giver et resultat som vist i Tabel 6.

Tabel 6. Annoncer i Ringkjøbing Amts Dagblad, fordelt på kategorier 1883, 1893 og 1903

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1883 – annoncer	272	2068	28	326	105	74	3
– linier	5223	36618	294	5150	1430	1306	114
1893 – annoncer	377	3306	78	781	155	148	0
– linier	7271	79941	856	9980	1362	731	0
1903 – annoncer	505	3975	419	1377	420	1240	0
– linier	6595	74485	3999	16131	3659	8115	0

Kilder: RAD 1, RAD 3 og RAD 4.

Annoncerne optog godt 30% af avisens spalteplass⁵⁶, og af denne plads lagde de kommercielle annoncer beslag på knap tre fjerdedele. Annoncer-

ne fra officiel side samt de ukommercielle meddelelser fyldte hver for sig $\frac{1}{10}$, mens boliger og stillinger tildeltes knap $\frac{1}{30}$ hver. Endelig deltes resten mellem en ubetydelig mængde private annoncer og den minimale portion uspecificerede.

Med i alt 272 officielle annoncer kan det konstateres, at Ringkjøbing Amts Dagblad i 1883 var nået så vidt, at officielle annoncer ikke kun indrykkes i den lokale Højre-avis. Problemet med at offentlige myndigheder forfordelte Venstre-bladene ved avertering var ellers udbredt. F.eks. fik den konservative Lemvig Avis så sent som 1884 alle retslige bekendtgørelser, mens Bergs Lemvig Folkeblad ikke nød godt af disse annoncer. »Uagtet Lemv. Avis har mindst udbredelse, så får denne dog fremfor Lemv. Fbl. alle retslige bekendtgørelser, men når vi får et Venstre ministerium, så kan der vel ændres ved sådant noget. Indtil da får man vel finde sig i tilsidesættelsen«⁵⁷.

Thisted Amts Tidende mærkede samme forhold. I 1885 foreslog C. Berg, at redaktør Aaberg »gør morskab ud af« annoncerer – specielt de – som kun annoncerer i Højre-bladet⁵⁸. Nogle måneder senere spørger han Aaberg, om det kan være rigtigt, at offentlige bekendtgørelser ikke trykkes i bladet⁵⁹.

Trods Ringkjøbing Amts Dagblads væsentlige antal offentlige annoncer var avisen i 1883 ikke slået synderligt igennem som lokal formidler, hvilket ses af de private annoncer samt bolig- og stillingsannoncernes beskedne omfang. I 1893 udgjorde de kommercielle annoncer næsten $\frac{4}{5}$ af den samlede mængde linier. Næststørst er de ukommercielle meddelelser, som liniemæssigt fylder $\frac{1}{10}$. Dernæst følger annoncerne fra forvaltningerne med $\frac{1}{12}$, mens de øvrige stofgrupper optager beskeden plads.

I 1903 dominerede handel og håndværk med $\frac{2}{3}$ af den anvendte plads. Ukommercielle meddelelser er næststørst med $\frac{1}{7}$ af pladsen. Derefter følger i rækkefølge med aftagende betydning stillinger, offentlige, private og boliger. Sammenholdes omfanget af annoncering i hvert enkelt kvartal i de tre år, viser der sig ikke noget tolkeligt mønster. I 1883, 1893 og 1903 var henholdsvis oktober, januar og juli kvartaler bedst med annoncer⁶⁰. Dette understreges af en analog analyse af Viborg Stifts Folkeblads an-

Tabel 7. Annoncer i Viborg Stifts Folkeblad, fordelt på kategorier 1900

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Annoncer	648	6204	587	1762	300	668	26
Linier	11965	104950	4956	13953	2685	3533	1352

noncer i 1900. Her var april kvartal årets bedste. Annoncefordelingen for bladet så ud som vist i Tabel 7.

Handel og håndværk fylder mere end $\frac{2}{3}$ af annoncepladsen, mens de ukommercielle meddelelser optager knap $\frac{1}{10}$. Derefter følger offentlige, private, stillinger og boliger. Sammenlignes med Ringkjøbing Amts Dagblad 1903 er ligheden stor, både hvad angår størrelser og placeringer i rækkefølgen.

Opstilles den procentuelle fordeling af Ringkjøbing Amts Dagblads annoncer i de tre undersøgelsesår fremkommer et resultat som vist i Tabel 8.

Tabel 8. Annoncer i Ringkjøbing Amts Dagblad, %-fordelt 1883, 1893, 1903

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1883	9.5	71.9	1.0	11.3	3.7	2.6	0.1
1893	7.8	68.2	1.6	16.1	3.2	3.1	0.0
1903	6.4	50.1	5.3	17.4	5.3	15.6	0.0

Kilder: RAD 1, RAD 3 og RAD 4

Det fremgår klart, at annoncestrukturen er forandret, og det kan konstateres, at de mere lokalt prægede annoncegrupper har fået større betydning. Avisen er altså gået i retning af at være et medie, som i højere grad bruges af lokalbefolkningen i dagligdagen.

Den politiske avis var blevet en politisk avis med et lokalt tilhørsforhold, som tidligere savnedes.

Annoncepriser⁶¹

Aviserne gjorde ikke meget ud af at tiltrække annoncørerne gennem egenannoncer med rabat-tilbud. Af de tre her omhandlede Bergske blade og deres største konkurrenter annoncerede kun én, Thisted Amts Avis, med annoncepriser: 15 øre pr. linie første gang annoncen tryktes og 5 øre pr. linie de følgende gange. Derimod lovedes en ikke nærmere defineret rabat. Viborg Stifts Folkeblad proklamerer, at »Handlende erholde rabat«, mens Ringkjøbing Amts Dagblad meddeler, at »Forretningsmænd gives rabat«. En pudsiger formulering findes i Ringkjøbing Avis: »Bekjendtgørelser optages for en moderat pris. I flere tilfælde gives rabat«. Hvorledes annoncebetalingen og dermed liniebetalingen var, er beregnet for to af aviserne i bestemte år. Beregningen er foretaget i henhold til den tidligere definerede annonceinddeling, se Tabel 9.

Tabel 9. Annoncepriser pr. linie. Ringkjøbing Amts Dagblad 1883, 1893, 1903. Viborg Stifts Folkeblad 1900

	Ringkjøbing Amts Dagblad 1883	Ringkjøbing Amts Dagblad 1893	Ringkjøbing Amts Dagblad 1903	Viborg Stifts Folkeblad 1900
Gruppe 1	5,4 øre	8,3 øre	8,8 øre	8,2 øre
Gruppe 2	5,5 øre	5,2 øre	3,9 øre	3,4 øre
Gruppe 3	7,3 øre	8,2 øre	9,4 øre	9,6 øre
Gruppe 4	4,6 øre	6,1 øre	6,8 øre	8,3 øre
Gruppe 5	6,1 øre	7,0 øre	7,5 øre	7,3 øre
Gruppe 6	4,7 øre	8,1 øre	7,6 øre	8,1 øre
Gruppe 7	6,7 øre	0,0 øre	0,0 øre	4,4 øre
Gennemsnit	5,4 øre	5,6 øre	5,2 øre	4,8 øre

Kilder: RAD 1, RAD 3, RAD 4 og VSF 5

Væsentligste resultat af tabellen er, at konkurrencen om de kommercielle annoncer (gruppe 2) var af et vældigt omfang, hvilket affødte, at pågældende gruppe fik den billigste annoncering i Ringkjøbing Amts Dagblad i 1893 og 1903 og i Viborg Stifts Folkeblad i 1900. Konkurrencen om offentlige annoncer kan aflæses i 1883, men i de øvrige år er betalingen høj. Det var blevet en tradition at anbringe offentlige bekendtgørelser i alle byens aviser, uanset de respektive politiske holdninger. At de private topper næsten overalt skyldes, at annonceringen blev foretaget uden skelen til prisen. Samtidig har annoncørerne i denne kategori formentlig annonceret i deres »egen« avis.

En enkelt kilde angiver, hvorledes De Bergske Blade i annoncekampen udnyttede den fordel, der lå i at kombinere rabattilbud med tilbud om samtidig optagelse i forskellige aviser⁶². Dette tilbud sigtede naturligvis til landsannoncer, som reklamerede for mærkevarer, der var udbredt over hele landet. Annoncekonkurrencen var så hård, at priserne var noget, der kunne snakkes om: »For særlig gode annoncer kan der mulig blive tale om en større rabat efter særlig forhandling«⁶³.

Annoncerabat

Indtægterne fra salget af spalteplads til annoncer var af væsentlig betydning for avisernes økonomi, og i bestræbelserne på at øge disse indtægter havde bladdriverne flere redskaber. Redaktørens personlige, aktive indsats har været afgørende, men omfang og virkning af denne kan ikke klarlægges. Det kan omfanget af et andet redskab derimod – rabat på

annoncebetalingen. En analyse af denne kan indicere, hvorledes redaktørerne arbejdede, f.eks. med hensyn til hvilke stofgrupper, der prioriteredes højest.

Det faktuelle omfang af rabatten på annoncer i Ringkjøbing Amts Dagblad var meget svingende. I 1886 var beløbet 114,76 kroner, året efter 326,98 kroner, og i 1890 var det 106,51 kroner. I disse tre år udgjorde rabatten henholdsvis 2.2, 5.6 og 1.6 procent af annonceindtægten⁶⁴.

Rabat blev anvendt i højere grad i de første og de sidste undersøgelsesår. I årene umiddelbart efter bladets oprettelse er forklaringen, at man søgte at tiltrække annoncørerne. I de senere år skal forklaringen ses i, at man søgte at ændre udviklingstendenserne, som betød en stagnation i annonceindtægterne.

De samlede rabatbeløb for Viborg Stifts Folkeblad lå i perioden 1899-1903 med en stigende tendens på 10-11%⁶⁵. Der er for begge blade en tendens til, at det anvendte rabatbeløb samler sig om årets første kvartal. Det skyldtes, at redaktørerne i begyndelsen af året satsede meget på at vinde nye annoncører for det kommende år. Specielt synes tendensen at slå igennem i løbet af 1890'erne, hvilket stemmer overens med, at mange annonceaftaler strakte sig over et eller flere kvartaler. Ringkjøbing Amts Dagblad indførte fra oktober kvartal 1894 både kvartals- og helårsannoncer, som fik en væsentlig betydning. Således var allerede i oktober kvartal 1894 omkring 20 procent af annoncerne af denne karakter⁶⁶.

I Tabel 10 er vist rabattens procentuelle fordeling mellem de forskellige annonsekategorier for Ringkjøbing Amts Dagblad 1883, 1893 og 1903.

Tabel 10. Rabattens procentvise fordeling på annonsekategorier. Ringkjøbing Amts Dagblad 1883, 1893 og 1903

	1.	2.	3.	4.	5.	6.
1883	46.4	23.0	0.8	9.3	0.7	19.7
1893	0.1	77.7	1.4	19.8	0.5	0.4
1903	0.7	66.7	0.1	30.8	0.9	0.7

Kilder: RAD 1, RAD 3 og RAD 4

Ændringerne fra 1883 til 1893 skal tages med forbehold, idet det samlede rabatbeløb mere end syv-dobledes i løbet af ti-året. Alligevel er visse tendenser tydelige, f.eks. at de offentlige annonceres andel reduceredes fra knap halvdelen til én promille. Dette voldsomme fald kan forklares med, at den intense kamp, der førtes i bladets første leveår for at få del i de nødvendige offentlige annoncer, var tilendebragt i 1893 med et positivt

resultat. De kommercielle annoncer voksede i betydning i form af en tredobling på 10 år, mens de ukommercielle annoncer fordobledes. Endelig reduceredes rabatten på stillingsannoncerne fra knap 20% til under ½% af den samlede rabat.

I det andet tiår er udviklingstendenserne mindre markante. Kun to grupper skiller sig iøjnefaldende ud, nemlig de kommercielle annoncer, der falder med godt 10%, mens de ukommercielle meddelelser stiger tilsvarende. Ved at sammenstille værdierne for kommercielle og ukommercielle annoncer fremkommer et tydeligt træk af rabatpolitikken. I 1883 fik de to kategorier 32.3% af rabatten, ti år senere var det 97.5%, en størrelse, der også var gældende i 1903.

Den procentuelle fordeling af Viborg Stifts Folkeblads annoncerabat i 1900 ser således ud:⁶⁷

	1.	2.	3.	4.	5.	6.
1900	1.4	72.9	0.5	23.3	1.1	0.8

Fordelingen har samme profil som Ringkjøbing Amts Dagblad i 1893 og 1903. Således fik kommercielle annoncer og ukommercielle meddelelser 96.2% af rabatten, hvilket svarer til Ringkjøbing-avisens tal i 1893 og 1903. Samme annoncepolitik har tilsyneladende været gældende i både Viborg og Ringkjøbing.

På linie med rabatten, men dog ikke anvendt i samme grad, var gratis trykning et redskab for redaktørerne i deres bestræbelser på at skaffe annonceindtægter. Den gratis trykning kan opdeles i to former. For det første vederlagsfrie ekstratrykninger, hvilket f.eks. kunne betyde den 4. og 5. trykning af en annonce, der var bestilt til optagelse i avisen tre gange. Den anden form ligger i og for sig tæt op ad den egentlige rabat, blot er der her tale om 100 procent rabat, nemlig fuldstændig gratis trykning. Hvor anvendt disse former har været i Viborg Stifts Folkeblad og Thisted Amts Tidende, kan ikke belyses. For Ringkjøbing Amts Dagblad har vederlagsfrie ekstratrykninger haft dette omfang.⁶⁸

1883	10 annoncer	156 linier
1893	43 annoncer	655 linier
1903	0 annoncer	0 linier

Det fremgår, at dette fænomen mister sin betydning og glider helt ud af billedet. Man har altså vurderet, at effekten har været for ubetydelig. Det

er iøjnefaldende, at det var kommercielle annoncer og ukommercielle meddelelser, der nød godt af gratis ekstratrykning.

Gratis trykning af bestilte annoncer gled endnu hurtigere ud af billedet end de vederlagsfrie ekstratrykninger, til trods for at linietalet for gratis trykning var mange gange større. I 1883 blev der trykt 93 bestilte annoncer på tilsammen 2059 linier, uden at betalingen 154,22 kroner blev opkrævet. I 1893 og 1903 var der ingen gratis trykning af bestilte annoncer⁶⁹. Omfanget var ca. 50% større end rabatten, der i 1883 var på 106,31 kroner. De offentlige annoncer lagde beslag på en stor del af beløbet, mens de kommercielle annoncører overhovedet ikke blev tilgodeset. Det var derimod tilfældet for de ukommercielle, som fik $\frac{2}{3}$ af trykværdien. For de øvrige grupper var der tale om ubetydelige størrelser.

Annonceindtægter

Ringkjøbing Amts Dagblads annonceindtægter kan uddrages dels fra annonceprotokoller, dels fra en kassebog, der dækker perioden 1.1.1888-31.1.1895⁷⁰. I de første år stiger annonceindtægten konstant og kraftigt, indtil niveauet 3.000-3.500 kroner pr. år nås i 1883. Derefter er der en række ustabile år, hvor op- og nedgang veksler, indtil et minimum nås i 1893 og 1894. Frem til århundredskiftet er der tale om en svingende udvikling, hvor det generelle niveau dog hæves. Fra 1900 er annonceindtægten stigende med en stærkt accelererende udvikling og slutter over 7.000 kroner i 1904. Sidstnævnte forhold kan hænge sammen med en anden holdning hos annoncørerne i forbindelse med oprettelsen af eget trykkeri i november 1899 og den dermed forbundne overgang til hovedbladsstatus. Endelig kan den organisatoriske ændring i november 1899, der gav Chr. Nielsen stilling som medredaktør, ikke overses. Chr. Niensens indsigt i og erfaring med bladdrift var meget stor i kraft af hans rolle som leder og koordinator af de sjællandske aviser i den Bergske gruppe.

Iøjnefaldende for Thisted Amts Tidende er den konstante vækst gennem hele perioden med 1891 som eneste og ret beskedne undtagelse. Vækstraterne er noget springende, men procentuelt beregnet er stigningen generelt størst i de første otte år, hvorefter 1897 udgør et midlertidigt maksimum på 10.850 kroner. De følgende fire år er udviklingen begrænset, men dog af positiv karakter, indtil væksten igen tager fat i 1902 og 1903, hvor årsresultatet blev 14.600 kroner⁷¹.

Annonceindtægten for Viborg Stifts Folkeblad kan kun fremdrages for en kort årrække, 1900-1902. Men jævnfør den væsentlige overensstemmel-

se mellem tendenserne i annonceprotokoller og kassebøger kan disse tal udmærket tages som indikatorer for udviklingen. Indtægterne er inde i en jævn stigning. Niveaue er med 7.500 kroner i 1902 en anelse højere end for Ringkøbing-avisen⁷².

Accidenstryk

Accidenstryk er fællesbetegnelsen for de produkter, der fremstilles i et dagblads trykkeri, når der ses bort fra netop dagbladene. Glider blikket ned over en side i Viborg Stifts Folkeblads accidensprotokol, ses det, hvilke produkter der er tale om: programmer, meddelelser, konvolutter, aktiebrev, sange, taksigelseskort, love og vedtægter, kvitteringer, prisfortegnelser, cirkusplakater, kataloger, løbesedler, medlemskort, etc. Accidenstryk fandt sted i stærkt varierende omfang, og det fik som følge deraf vekslende betydning for de enkelte blades økonomi.

Allerede få måneder efter avisens oprettelse rådede Thisted Amts Tidende over sit eget trykkeri, og derfor startede trykningen af accidenser straks fra bladets start. Indtægten svingede meget med 61.1% som største årlige stigning og 20.9% som største årlige nedgang. I løbet af 20-årsperioden otte-dobledes accidensindtægten fra godt 1.000 kroner til knap 9.000 kroner, og den nåede i de sidste år samme niveau som abonnementsindtægten og dermed samme betydning for avisens økonomi. Udgifterne til indkøb af accidenspapiret udgjorde en betydelig mere konstant faktor i regnskabet, og der er tale om, at papirindkøbet generelt svarer til 40-45% af indtægten. Parallelt med, at accidensindtægten i periodens sidste år indhentede og oversteg abonnementsindtægten, voksede udgiften til accidenspapir og blev sluttelig større end udgiften til avisepapir⁷³.

Accidensindtægten for Ringkøbing Amts Dagblad udgjorde i årene 1900-1904 mellem 200 og 750 kroner. Den var kolossalt svingende, og differencen mellem brutto- og nettoindtægt var stor. Nettoindtægten udgjorde mellem 27 og 45% af bruttoindtægten. Opsplittes indtægterne på måneder, accentueres ujævnheden yderligere, idet der overhovedet ikke er mulighed for at opstille generelle linier for de fem år. Trykkeriet i Ringkøbing etableredes sidst på året 1899, og det synes som om »efterspørgslen« aftager efter den første interesse omkring trykkeriets oprettelse. Årsagen hertil kan ligge i en kraftig konkurrence mellem byens trykkerier om kunderne – en teori, der underbygges af forskellen mellem brutto og netto, som derfor må henføres dels til dårlige betalere, dels – og i langt højere grad – til rabat på de leverede produkter⁷⁴.

Viborg Stifts Folkeblad tog sit eget trykkeri i brug 1. oktober 1903, og accidensindtægterne fra dette tidspunkt frem til december 1904 synes at være af samme størrelsesorden som i Ringkøbing. Tallene underbygger endnu en gang det springende og ustabile billede. Igen er der stor forskel mellem brutto og netto, som må tilskrives avisens deltagelse i konkurrencen om kunderne⁷⁵.

Betydningen af accidenstrykning kunne som vist være meget individuel. I visse tilfælde spillede accidenserne en væsentlig rolle for bladens økonomi med indtægter på højde med indtægterne for bladsalget. Dette forhold har naturligvis været erkendt, hvilket bl.a. fremgår af rabattens omfattende anvendelse som våben i avisernes kamp om kunderne. Procentuelt betraget var forskellen mellem netto og brutto ofte kolossal.

Indtægtsfordeling

Thisted Amts Tidendes abonnementsindtægt steg jævnt gennem de første år op til et niveau i 1887, som groft betraget holdtes i det efterfølgende decennium. Derefter steg det jævnt, men stærkt perioden ud. Annonceindtægten var umådelig stabilt voksende, undtagelsen var 1891. Accidenstrykningen var ganske vist meget ustabil, men alligevel er tendensen tydelig, idet der skete mere end en fordobling i løbet af periodens tyve år. Det kontante tilskud fra Berg var af altafgørende betydning for bladet i dets første år. I 1883 og 1887 stammede ca. halvdelen af de indkomne penge fra direkte økonomisk tilskud, og i de omkringliggende år var tilskuddet af størrelsesordenen 25 procent af de samlede indtægter. Tilskuddets betydning var imidlertid faldende, således at det sidst i perioden lå mellem 15 og 20%. Bladets øvrige indtægter var af forsvindende og dermed ganske ubetydelig størrelse, set i relation til de samlede indtægters fordeling.

Skitseres udviklingen i grove træk, var abonnementer, annoncer og tilskud ligeværdige indtægtskilder i begyndelsen af perioden, mens accidenstrykningen var mindre væsentlig. Gennem perioden skiftede situationen, således at annoncerne blev altdominerende, mens accidenserne fik mindst lige så stor vægt som abonnementet. Tilskuddet blev i den sammenhæng mindre væsentligt. Når procenttallene betragtes, skal det erindres, at indtægterne nominelt var stigende. Den samlede indtægt mere end tredobledes i løbet af de tyve omhandlede år⁷⁶.

På grund af de spredte kilde-elementer har det ingen mening at foretage en samlet opstilling af diverse indtægter for Ringkøbing Amts Dag-

1888 Januar 1888.

Jan	1	6 Berg Kontant Tilskud	149	39		
- "	-	" Kassebogen for 1888				50
- "	2	Kassebogen for Berlingske Tidn. v.			2	60
- "	-	" " " Abonnementsbet.				50
- "	-	Ordrebog for Anvendelsesreguleringer				25
- "	3	Com. v. d. 1. og 2. kv.				75
- "	4	to $\frac{34}{88} = 1,25$		1	25	
		Kontorartikler				1 70
	11	Rygti for Skjærn (Sønderjylland)				2 75
	14	to $\frac{23}{88} = 1,10$ Porto 10 fr.		1	20	
	18	Meddel. for Rensningskommissionen				1 00
		$\frac{17}{88} = 3,00$		3	00	
	20	to $\frac{27}{88} = 1,10$ Porto 10 fr.		1	20	
		to $\frac{60}{88} = 2,50$ $\frac{30}{88} = 60$ fr.		3	10	
	23	" $\frac{61}{88} = 3,00$		3	00	
	25	" $\frac{80}{88} = 1,50$ $\frac{82}{88} = 90$ fr.		2	40	
		berømt i Bygningens d. 17/1				1 00
	27	to $\frac{52}{88} = 2,50$		2	50	
	31	Telegram for Skjærn				1 00
		to $\frac{42}{88} = 2,63$		2	63	
		1 Ark Finansielle				2 68
		Kontorartikler				1 00
		Samfunds	149	67		20 83

En side af kassebog B fra Ringkjøbing Amts Dagblad januar 1888. Bergs kontante tilskud fylder godt på indtægtsiden. På udgiftssiden ses bl.a. en udgift på 2,75 kroner, der dækker en reportagerese til slagterimøde i Skjern.

Kassebogen findes i bladets arkiv.

blad. Frem til århundredskiftet er kun annonceindtægten delvis kendt. Den væsentligste indtægt stammede fra bladsalget. I den omfattede periode er der tale om et sted mellem 40 og 50% af de samlede indtægter. I

bladets første 20 leveår var annonceindtægterne ofte større end abonnementsindtægterne, mens det er umuligt at opgøre den Bergske families økonomiske tilskud til bladet. Både abonnements- og annonceindtægten var stærkt stigende, men det indbyrdes størrelsesforhold bevarede stort set, hvilket må betyde, at der var tale om en generel fremgang, affødt af oprettelsen af bladets trykkeri i 1899. Paradoksalt er accidenstrykningen ikke særligt omfattende til trods for hovedblads-status med eget trykkeri. Det må dog erindres, at niveauet heller ikke i Viborg Stifts Folkeblads trykkeri nåede på tilnærmelsesvis samme højde som Thisted Amts Tidendes trykkeri⁷⁷.

For Viborg Stifts Folkeblad var annoncerne vigtigst, mens accidenstryk havde en vis, men beskednen rolle. Hvorvidt bladet fik tilskud fra den Bergske familie vides ikke, men i lyset af de to andre blades regnskaber må det være rimeligt at antage, at også Viborg-avisen fik direkte økonomisk tilskud⁷⁸.

Udgiftsfordeling

En undersøgelse af dagbladenes udgiftssammensætning er mulig for Thisted Amts Tidende og Ringkjøbing Amts Dagblad. Protokollernes divergerende udformning gør, at reglerne for udgifternes systematisering er uensartede. Dette får imidlertid ikke nogen afgørende indflydelse på muligheden for at sammenligne mellem de to blade. For Thisted-avisen er udgifterne splittet op på følgende poster:

- Løn* – aflønning af trykkeripersonale, redaktion og medhjælp
- Trykkeri* – reparationer, nyanskaffelser, tryksværte, avis- og accidenbspapir
- Berg m.v.* – kontante beløb til C. Berg, Maren Berg eller A. L. M. Aaberg
- Kontor* – kontor, ekspedition, husleje, lys, brændsel, andre udgifter
- Lån* – lån, gæld, udlæg, udlån, afdrag på gæld
- Bygning* – udgifter til byggeri af bladhus

Tabel 11. Fordeling på kategorier af Thisted Amts Tidendes udgifter. Udvalgte år

	Løn- sum	%	Tryk- ning	%	Berg m.v.	%	Kon- tor	%	Lån	%	Byg- ning	%	Total
1883	7203	52.8	5050	37.0	0	0.0	625	4.6	771	5.7	0	0.0	13649
1888	6730	39.5	3322	19.5	0	0.0	612	3.6	6287	36.9	84	0.5	17037
1893	7391	36.0	4087	19.9	7849	38.3	942	4.6	0	0.0	236	1.2	20507
1898	9825	35.5	5473	19.8	11150	40.3	992	3.6	0	0.0	198	0.7	27639
1903	14540	36.6	10137	25.5	12625	31.7	2247	5.7	0	0.0	217	0.5	39767

Kilde: TAT 1

Sammendrag af en årlig fordeling af Thisted Amts Tidendes udgifter ser ud som vist i Tabel 11.

De samlede udgifter svinger betydeligt fra år til år, men generelt set er tendensen den, at udgifterne tredobles gennem perioden med den væsentligste del i de senere år. Lønudgifterne følger denne trend og udgør generelt godt en trediedel gennem alle 20 år⁷⁹. Udgiften til trykning følger også samme tendens, og den beløber sig, trods lidt større udsving, til mellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{5}$. Udgiften, der opstår i forbindelse med udbetaling af penge til C. Berg m.fl., er i virkeligheden udtryk for overskud i driften. Beløbet svinger en del, men generelt er der tale om en konstant faktor, som i størrelse svarer omtrent til lønudgiften. Udgifterne til kontor og ekspedition er kun svagt stigende gennem periodens første 15-16 år, hvorefter der sker en relativ kraftig stigning i beløbene. Dette hænger sammen med den voldsomme vækst i abonnenttallet. Posten »lån« dækker over betaling og ydelse af diverse lån, som ikke direkte hidrører fra Berg. Posten forsvinder fra regnskabet i 1889, samme år som Berg første gang får kontante penge fra bladet. Beløbene undergår meget store udsving, fra godt $\frac{1}{20}$ til langt over halvdelen af de samlede udgifter. Endelig er der udgifterne til selve den bygning, som rummede både redaktion og trykkeri. Beløbene er forholdsvis beskedne og holder sig konstant mellem 0.5 og 2.1% fra 1888, da denne udgiftspost introduceredes i regnskabet.

Udgifterne til trykning kan yderligere udspecificeres. Avispapiret var vigtigst i starten, men ikke mod periodens slutning, hvor accidenstrykningens omfang voksede. Samtidig er det karakteristisk, at papirudgiften procentuelt kom til at dominere trykudgifterne i højere og højere grad, hvilket dels hænger sammen med stigende priser på papiret, dels med et stigende forbrug, jævnfør stigende abonnements- og accidensindtægter.

For Ringkjøbing Amts Dagblads vedkommende fremgår posteringerne direkte af protokollerne. Kildematerialet betinger, at intervallerne bliver skæve i de følgende sammendrag over dels de faktiske udgifter, dels udgifternes procentuelle fordeling, se Tabel 12.

I 1888-1894 lå Ringkjøbing Amts Dagblads udgifter meget lavere end tilfældet var for Thisted Amts Tidende, og forklaringen er endnu en gang, at Ringkøbing-avisen på dette tidspunkt ikke havde sit eget trykkeri. I perioden 1901-1904 var trykkeriet etableret, og udgifterne lå væsentligt over Thisted-niveaueet på grund af antallet af aflæggere, der tryktes i Ringkøbing.

Trods divergenserne udgør lønudgifterne omtrent samme andel i tilsvarende år, mens de øvrige poster er af forskelligt procentuelt omfang. Iøjne-

Tabel 12. Fordeling på kategorier af Ringkjøbing Amts Dagblads udgifter. Udvalgte år

	1888	%	1891	%	1894	%	1901	%	1904	%
Lønsum	1315	32.2	1349	44.2	1241	50.8	14927	39.4	17624	33.0
Trykning	616	15.1	442	14.5	353	14.5	7605	20.1	9597	18.0
Berg	1848	45.3	950	31.1	500	20.5	5100	13.5	16100	30.1
Banken	0	0.0	0	0.0	0	0.0	6350	16.8	4500	8.4
Rejser	107	2.6	52	1.7	60	2.5	79	0.2	119	0.2
Kontor	156	3.8	163	5.3	168	6.9	2256	6.0	4544	8.5
Telefon m.v.	18	0.5	90	2.9	92	3.8	126	0.3	280	0.5
Husleje	0	0.0	0	0.0	0	0.0	600	1.6	650	1.2
Diverse	14	0.4	6	0.2	26	1.1	852	2.3	0	0.0
Total	4079		3054		2443		37897		53415	

Kilder: RAD 5, RAD 6, RAD 7 og RAD 8

faldende er den betydning, oprettelsen af trykkeriet fik på udgifterne. De samlede udgifter steg 1451% fra 1894 til 1901, og det må antages, at den væsentligste stigning fandt sted omkring 1899. Lønudgifterne steg med 1102%, mens trykkeribeløbet voksede med 2052%. Det kontante beløb, den Bergske familie trak ud, tidobledes, mens rejse-udgifterne kun steg med 32.9% og telefon/telegrafomkostningerne steg med 35.7%. Ekspedition og kontorudgifterne voksede med 1235%, mens diverse udgifter steg med 3180%. En betydelig stigning fortsatte ind i det nye århundrede – sammenlagt 40.9% fra 1901 til 1904. Væksten fordelte sig relativt jævnt.

1888-1894 ses det, at de samlede udgifter udviser en nedadgående tendens. Dette fald kan henføres dels til faldende trykomkostninger, dels til at Berg m.v. trak stadig mindre beløb ud. Den største udgift – lønnen – forblev konstant og kom på den skitserede baggrund til at betyde mere og mere i det samlede billede. Splittes lønudgifterne for 1904 op på personalegrupper, fordeler de sig med 69.0% til trykkeriet, 27.5% til redaktionen, 3.0 til meddelerne og 0.5% til omdeling. Fordeles trykkeriudgifterne for samme år, går 89.1% til papir, 3.7% til gas og 7.2% til øvrige ting som tryksværte og bly.

Papirudgifterne var altdominerende, hvilket forklarer den megen vægt, Berg tillagde indkøb af og prisaftaler vedrørende papir⁸⁰. Omregnet svarede papirudgiften i 1904 til 16.0% af bladets samlede udgifter.

De bevarede kilder levner ingen mulighed for at udføre tilsvarende undersøgelser for Viborg Stifts Folkeblad. Dog viser denne afhandlings øvrige elementer, at det er muligt at drage paralleller til de øvrige blade. I

dette tilfælde har strukturen og udviklingen antagelig været analog med Ringkjøbing Amts Dagblads.

Rentabilitet

Viborg Stifts Folkeblads overskud kendes fra et notat, der omtaler perioden 1883-1894. I de tolv nævnte år svinger overskuddet frem og tilbage i et ret snævert interval mellem ca. 1.900 og ca. 2.400 kroner. Der er tale om et meget homogent udviklingsmønster⁸¹.

Rentabiliteten for Thisted Amts Tidende kan aflæses direkte af de beløb, den Bergske familie trak ud af avisens regnskab. Sammenstilles de økonomiske tilskud med de udbetalte beløb, fremkommer nettooverskuddet. Først i 1889 kan regnskabet fremvise et overskud, som gennem 10 år stort set var jævnt stigende fra 2.000 til 6.000 kroner. 1899 betød et drastisk fald, hvorefter overskuddet stabiliserede sig på 5.000-6.000 kroner. Underskuddet, der var synonymt med det økonomiske tilskud i de første år, varierede meget. Sammenlagt gav bladets første år et underskud på 35.618,71 kroner, før tendensen vendte i 1889. Først i 1898 oversteg det samlede overskud det samlede underskud⁸².

Perioden 1888-1894 gav et samlet beskedent overskud på 169,76 kroner for Ringkjøbing Amts Dagblad. Udsvingene fra år til år er ret begrænsede med -55,96 kroner som største underskud og 100,60 kroner som det største overskud. Fordelt på måneder er der intet mønster, og overskud og underskud fordelte sig ligeligt på henholdsvis 43 og 41 måneder. 1901-1904 var der overskud hvert år, men omfanget var stærkt divergerende – mindst i 1901 med 262,74 kroner og størst i 1903 med 9.904,45 kroner. I 1901 sluttede halvdelen af årets måneder med underskud. Samtlige måneder i 1902 og 1903 gav overskud, mens januar som den eneste måned i 1904 gav underskud – et beskedent beløb på 6,75 kroner⁸³.

C. Bergs økonomiske relation til bladene

Chresten Bergs – og senere hans families – økonomiske interesser var omfattende. Væsentligst var bladdriften, men også de øvrige aktiviteter var betydelige, f.eks. Bogø Navigationsskole og Bogø Private Realskole. Omfanget af de økonomiske interesser fremgår af, at den samlede bruttoudgift forbundet med disse i 1890 var 415.507,13 kroner⁸⁴. En statusopgørelse over aktiver og passiver understreger omfanget af det økonomiske engagement. Pr. 1. januar 1891 var værdien af Bergs aktiviteter

709.316,77 kroner, hvoraf aviserne udgjorde 470.844,86 kroner. De fordelte sig således: Frederiksborg Amts Avis – 100.000 kroner, Roskilde Dagblad – 12.500 kroner, Holbæk Amts Dagblad – 48.000 kroner, Nykjøbing Avis – 25.000 kroner, Kolding Folkeblad – 142.500 kroner, Viborg Stifts Folkeblad – 40.000 kroner, Ringkjøbing Amts Dagblad – 15.000 kroner, Holstebro Dagblad – 20.000 kroner, Thisted Amts Tidende – 47.250 kroner, Venstrebladet – 8.400 kroner og Morgenbladet – 12.125 kroner. Passiverne var på 19.540 kroner.

Bergs økonomiske relation til bladene vurderes bedst, når den splittes op på de tre elementer etableringsstøtte, driftsstøtte og indtægter. Distinktionen mellem etableringsstøtte og driftsstøtte afhænger af definitionen af, hvornår et blad er etableret. I denne forbindelse er valgt at lægge skellet ved det første eksemplar af avisen, der kommer på gaden. Chresten Berg var som bekendt aktivt involveret med etableringsstøtte til en lang række aviser. Men ud over disse kendes adskillige eksempler på forespørgsler til Venstre-politikeren om økonomisk støtte⁸⁵. Oftest vedrører forespørgslerne både vejledning og økonomisk bistand. Omfanget af de økonomiske krav ved etablering af en avis kan ikke fastlægges, men udgifterne ved anlæg af et trykkeri kunne være følgende: hurtigpresse og gasmotor – 6.500 kroner, materiale og skrift – 3.000 kroner, inventar – 700 kroner, indlæg af gas – 200 kroner samt en korrekturpresse – 100 kroner, hvilket i alt løb op i 10.500 kroner⁸⁶.

Ved etablering af et blad kom desuden udgifter til redaktion, husleje, m.v. Endvidere ville der løbe ekstra udgifter på, hvis trykkeriet skulle kunne udarbejde accidenser. Hvilket omfang Bergs økonomiske engagement havde i forbindelse med etableringen af de tre her behandlede dagblade vides ikke. Kun at Viborg Stifts Folkeblad grundlagdes som et aktieselskab, hvor Berg formentlig købte en større andel⁸⁷. En variant af etableringsstøtten er overtagelse ved direkte køb. Også denne form for støtte opfordredes Berg undertiden til⁸⁸.

C. Berg fik henvendelser om driftsstøtte til aviser med samme politiske holdning, der var i økonomiske vanskeligheder⁸⁹. Om forespørgslerne blev besvaret positivt eller negativt, kan ikke definitivt afgøres, men da Berg tilsyneladende ikke senere har haft nærmere kontakt med aviserne, var der formentlig tale om et afslag. Driftsstøtten er udtryk for det beløb, Berg i årets løb stillede til rådighed for et blad, og den er således uafhængig af, hvilket beløb, der blev trukket ud som overskud. Det tilskud, C. Berg og hans efterfølgere gav til Thisted Amts Tidende, var stort, men samtidig varierede størrelsen fra år til år afhængig af behovet, således i 1887, hvor

8		Thisted Amts Tidende.												18				
		Udgift.	Januar		Februar		Marts		1 ^{ste} Kvartal		April		Maj		Juni		2 ^{de} Kvartal	
			kr.	qr.	kr.	qr.	kr.	qr.	kr.	qr.	kr.	qr.	kr.	qr.	kr.	qr.	kr.	qr.
A.	1	Trykkeripersonalet	314	60	230	75	230	30	318	68	259	20	312	30	253	60	324	68
	2	Andre Udgifter i Trykkeriet	41	75	"	25	8	50	50	50	"	"	107	32	14	"	121	52
	3	Hushjæ, Slitage & Rensk	"	"	"	"	"	"	"	"	300	"	"	"	"	"	300	"
	4	Lys	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	12	40	"	"	12	40
	5	Brændsel	35	"	"	"	"	"	25	"	"	"	5	39	"	"	5	39
	6	Reparationer	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	7	Ny Anskaffelser	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
I alt A.		391	25	251	"	258	50	901	15	559	20	495	41	272	65	1264	26	
B.	9.	Avispapir	608	67	"	"	"	608	67	"	"	464	34	"	"	404	34	
	10.	Medicinspapir	228	21	"	"	"	228	21	28	11	37	44	17	23	107	39	
	11.	Redaktion	83	38	83	38	83	34	250	"	83	38	83	38	83	34	250	"
	12.	Medhjælp	25	"	25	"	25	"	75	"	194	68	25	"	25	"	184	68
	13.	Kontorudgifter, Blaudruk, m.	14	11	9	14	57	29	80	64	14	44	11	64	63	72	37	50
	14.	Lys & Brændsel	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	15.	Andre Udgifter	5	50	19	11	3	"	27	61	17	33	13	56	4	"	37	11
	16.	Hushjæ og Rensk	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	17.	Medberedig Udtag & Udlån	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	18.	Afdrag på Gjæld	"	"	200	"	250	"	550	"	250	"	330	"	449	30	1091	30
	19.	I alt B.	954	84	486	58	418	73	1810	15	529	116	1039	32	774	35	2317	27
	20.	A. udgjorde	391	25	251	"	258	50	901	15	559	20	495	41	272	65	1264	26
21.	A. & B. lig	1345	14	687	58	677	53	2711	30	1078	26	1534	28	1046	40	3581	33	
C.	22.	Anlagssum	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	
	23.	Skatter og Assurance	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	
	24.	Reparationer	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	
	25.	Rente	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	
	26.	Andre Udgifter	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	
	27.	I alt C.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	
	28.	A. & B. udgjorde	1346	14	687	58	677	53	2711	30	1078	26	1534	28	1046	40	3581	33
	29.	I alt A., B. & C.	1346	14	687	58	677	53	2711	30	1078	26	1534	28	1046	40	3581	33

Thisted Amts Tidendes udgifter i de to første kvartaler af 1886. Af egentlige driftsposter er lønudgiften til trykkeripersonalet samt posten avispapir størst. De to poster tilsammen udgjorde omkring halvdelen af avisens samlede udgifter i de to kvartaler. Protokollen opbevares på Thisted Dagblad.

det var ekstraordinært stort – 14.800 kroner – på grund af opførelsen af en ny bygning til trykkeriet og redaktionen. Bortset fra 1887 holdt beløbet sig mellem 2.800 kroner og 8.000 kroner⁹⁰.

Redaktør A. L. M. Aaberg blev i maj 1888 medejer af Thisted Amts Tidende, og fra 1889 figurerer også hans navn i regnskabet med tilskud og udbetalinger. Det kontante tilskud fra Aaberg blev årligt tilbagevendende fra 1896, men med maksimum på 740 kroner for et enkelt år lå det langt under den Bergske families tilskud. På samme måde var Aabergs overskud fra avisen relativt mindre. Det lå i årene 1894 til 1903 i intervallet 1.080-1.825 kroner⁹¹.

Med hensyn til de øvrige to aviser kendes kun et enkelt års tilskud til én af aviserne. I 1900 betalte Maren Berg i alt 5.891,11 kroner i kontant tilskud til Ringkjøbing Amts Dagblad⁹².

Driften af Thisted Amts Tidende var kostbar. De første seks år var der kun tale om tilskud til bladet. Faktisk investeredes over 35.000 kroner, før der blev tale om et overskud til Berg. Overskuddet var som tilskuddene ukonstante. Først syv år efter Bergs død, altså i 1898, blev balancen nået, hvor de samlede tilskud var lig med det udbetalte beløb. For Aaberg derimod var udbetalingerne konstant større end det kontante tilskud.

Bergs indtægter fra Viborg Stifts Folkeblad kan kun belyses sporadisk. I 1882 fik han tilsendt 1.571,79 kroner, og for 1883 var indtægten mindst 1.200 kroner⁹³. Endelig tilsendtes Berg 600 kroner i juli 1889, hvilket formentlig er indtægt for 1. og 2. kvartal samme år⁹⁴. Hvorledes indtægten beregnedes, løfter et brev fra redaktør A. Andersen, Viborg, lidt af sløret for⁹⁵. Tidligere fik A. Andersen $\frac{1}{8}$ af abonnementsindtægten over 300 kroner, efter 1885 fik han alt mellem 300 og 600 kroner af denne post. Endvidere deltes de første 5.250 kroner fra annoncerne som hidtil, mens alt derover deltes med 75% til Berg og resten til Andersen.

Fra Ringkjøbing Amts Dagblad fik den Bergske familie stærkt varierende beløb. I perioden 1888-1894 lå det imellem 500 og 1.850 kroner om året, mens det i årene 1901-1904 steg voldsomt fra 5.100 i 1901 til 16.100 kroner i 1904⁹⁶. Hvorledes indtægten fra dette blad ellers var, kan ikke beregnes, da de årlige tilskud ikke kendes for de omfattede år.

Som det fremgår, var Bergs økonomiske engagementer store, men indtægterne lod ofte vente længe på sig, jævnfør Thisted Amts Tidende. Berg satsede således meget i økonomisk henseende, men hans store indsigt i og kontrol med selv de mindre væsentlige økonomiske forhold på bladene gav ham en sikkerhed for, at han gjorde det rigtige. Dog følger et par fejltagelser sig til den lange række af succeser. De tre blade, som Berg

oprettede på øerne, Præstø Venstreblad, Næstved Venstreblad og Vordingborg Venstreblad, var økonomiske vildskud, som alle gik ind eller blev solgt efter en kort årrække. Bergs dygtighed som grundlægger af og økonomisk baggrundsfigur for talrige blade blev hurtigt anerkendt, og han betragtedes snart som en af de vigtigste personer inden for den danske dagbladsverden. Dette fremgår af den enorme korrespondance vedrørende bladvirksomhed, som er bevaret i diverse arkiver.

Redaktørerne

En undersøgelse af personalet ved de Bergske Blade kan med de øvrige Venstreblade som sammenligningsgrundlag afdække væsentlige aspekter ved bladdriften. Men undersøgelsen kan også påvise forhold, der er med til at skabe et billede af C. Bergs intentioner med bladene. Her tænkes bl.a. på, hvad en bevidst personalepolitik kan indicere. For at gøre netop dette punkt klarest opdeles undersøgelsen i to dele, dels vedrørende personale med redaktionel indflydelse, dels vedrørende personale uden redaktionel indflydelse.

Bladenes størrelse og struktur betinger, at personale med redaktionel indflydelse i dette tilfælde hovedsagelig er ensbetydende med redaktører, idet heltidsansatte journalister ikke var almindelig anvendt på mindre provinsaviser på det omhandlede tidspunkt. Redaktøren på Kolding Folkeblad, Enevold Sørensen, gjorde i 1901 status over Venstrepressen med en detaljeret oversigt over næsten alle landets Venstreblade, deres oprettelse, udgivere og redaktører, samt disses baggrund. På dette grundlag er det muligt at foretage en sammenligning⁹⁷.

Redaktørernes gennemsnitsalder viser den første forskel. For den øvrige Venstrepresses vedkommende var gennemsnitsalderen ved første tiltræden som redaktør godt 30 år, mens de Bergske redaktører kun når op på gennemsnitsalderen 26½ år. En markant forskel, som endda uddybes, hvis man fra de Bergske fjerner de redaktører, som var samarbejdende med Berg om udgivelsen, og som således ikke var blevet direkte ansat af C. Berg. Gennemsnitsalderen ville i sidstnævnte tilfælde blive godt 26 år. Aldersforskellen kan antagelig tilskrives Bergs tillid til yngre mennesker, som blev kædet sammen med hans omhyggelige udvælgelse. Det viser sig, at Bergs håndplukkede redaktører oftest forblev i deres stillinger over en meget lang årrække. F.eks. kan nævnes Enevold Sørensen, der redigerede Kolding Folkeblad 1872-1901, H. V. Rasmussen, der redigerede Frederiksborg Amts Avis 1874-1895, A. Andersen, der redigerede Viborg Stifts

A.L.M. Aaberg (1853-1933) fik ikke mindre end 50 år i redaktørstolen på Thisted Amts Tidende. Allerede inden han efter Bergs opfordring tiltrådte posten i Thisted, havde han været med til at grundlægge Aalborg Dagblad og været ansat ved Ringsted Folketidende. I det politiske arbejde var han meget aktiv, og tre gange optrådte han som venstrekandidat i Thistedkredsen, nemlig 1892, 1906 og 1909, dog uden at blive valgt.

Foto i Frode Aagaard: De Bergske blade, 1967.

Tabel 13. Venstrepresseredaktørers uddannelse 1901

	Bergske Antal	Øvrige Antal
Kandidater	4	36
Lærere	12	59
Typografer/bladuddannede	1	62
Øvrige	4	18
Uspecificerede	6	45
I alt	27	220

Kilde: Sørensen

Folkeblad 1881-1903, Th. Nielsen, som var redaktør på henholdsvis Ringkjøbing Amts Dagblad og Holstebro Dagblad 1881-1908. Endelig var A. L. M. Aaberg redaktør på Thisted Amts Tidende 1883-1933 med kun et halvt års pause i 1880'erne.

Undersøges dernæst Venstrepressens redaktørers uddannelsesbaggrund i 1901 fremkommer et resultat som vist i Tabel 13.

Trods det store forbehold dette resultat absolut må tages med, dels på grund af de Bergske redaktørers begrænsede antal, dels på grund af den relativt store gruppe uspecificerede, er tendensen tydelig. Næsten $\frac{2}{3}$ af de Bergske redaktører havde en boglig uddannelse, mens det kun var tilfældet for under halvdelen af de øvrige. En klar forskel, der sammenholdt med den store forskel inden for de typograf- eller bladuddannede må kunne forklares med ønsker fra Bergs side om at have redaktører, der primært var i stand til at fremlægge de politiske standpunkter på en lettilgængelig og samtidig saglig måde. Denne evne til at formidle det politiske budskab fandt Berg vigtigere end erfaring inden for bladverdenen. Skolelærerne udgjorde parallelt hermed en væsentlig gruppe blandt rigsdagskandidaterne⁹⁸. Forbindelsen mellem netop dette erhverv og partiet Venstre bekræftes således. I øvrigt var Chresten Berg jo selv uddannet skolelærer.

Ved bladenes grundlæggelse bestod redaktionerne kun af én person, redaktøren. Men i løbet af tidsrummet frem til pressetællingen i 1902 var det redaktionelle personale ved samtlige Bergske blade i Jylland blevet udvidet. Hvornår disse udvidelser har fundet sted samt karakteren af de nye stillinger røber kildematerialet intet om. Ud over kendskabet til deres eksistens i 1901, som haves fra pressetællingen, findes ingen oplysninger om dette personale. Følgende blade havde i 1901 to personer beskæftiget i redaktionen: Herning Dagblad, Holstebro Dagblad, Lemvig Folkeblad, Struer Dagblad, Thisted Amts Tidende og Viborg Stifts Folkeblad. Derudover havde Kolding Folkeblad og Ringkjøbing Amts Dagblad hver tre personer ansat i redaktionen, hvilket kan forklares ved disse blades status som hovedblade, en status, der medførte en betydelig større arbejdsbyrde. Af ovennævnte beskæftigede personer var to kvinder, en i Ringkøbing og en i Lemvig⁹⁹.

Kontrakten, der stadfæstede Aabergs ansættelse som redaktør på Thisted Amts Tidende i 1883, viser noget om den enkelte redaktørs beføjelser i driften af bladet¹⁰⁰. Kontraktens punkt 2 har følgende ordlyd: »Redaktionen ledes i en sund demokratisk dansk ånd og i en urban tone«. Punkt 10 lyder: »Aaberg giver Berg en ugentlig beretning om bladets drift og andre

anliggender, vedkommende bladet, de lokale forhold og deslige, som må antages at kunne være af interesse for ham eller bladet, eller som han må have begæret oplyst«. Disse to punkter er de eneste bestemmelser, der omhandler den redaktionelle ledelse af bladet, idet alle de øvrige punkter omhandler Aabergs aflønning, regnskabsføringen, kontraktens opsigelsesmuligheder og andre lignende faktorer uden egentlig indflydelse på bladets redaktionelle udformning og indhold.

Skønt der ikke er bevaret kontrakter vedrørende andre redaktørers ansættelsesforhold, må det formodes, at disse kontrakter har haft en til Aabergs svarende udformning. Herfor taler den kendsgerning, at Berg i et fortroligt cirkulære til samtlige sine redaktører udbad sig jævnlige breve om de lokale politiske spørgsmål og problemer¹⁰¹. Der er således tilsyneladende ikke udgået forskellige instrukser til redaktørerne.

Formuleringen af Aabergs kontrakt indicerer, at han som redaktør har haft ganske vidtgående rettigheder, blot punkt 2's vage formulering overholdtes. Men kildematerialet viser, at C. Berg ledede sine blade centralistisk og havde afgørende indflydelse på både væsentlige og mindre væsentlige beslutninger. Dette fremgår af Bergs brevveksling med redaktørerne.

Et eksempel på et område, hvor man skulle forvente, at redaktørerne var selvbestemmende, kan hentes i A. Andersens breve til Berg. I 1881 beklager Andersen sig over avisens form. Samtidig mente han, at der var for mange fremmedord og uinteressante meddelelser fra udlandet. Efter denne kritik af bladet sluttede Andersen: »Nu vil jeg ikke gentage den samme lektie i det uendelige. De billiger ikke min mening, altså er der intet at gøre, ...«¹⁰². Hvor begrænset redaktørernes reelle indflydelse på bladets udseende og udformning kunne være, fremgår bl.a. af, at A. Andersen mente, at post- og jernbanelister kun undtagelsesvis burde bringes i avisen, en opfattelse, der ikke vandt gehør, hvorfor de omtalte lister offentliggjordes som hidtil¹⁰³.

Der var, som ovenstående viser, et misforhold mellem de kontraktlige bestemmelser og de eksisterende vilkår. Denne opfattelse understøttes af A. Andersens bemærkning: »Jeg troede, da jeg indgik kontrakten, at jeg var omtrent enevoldsherre over »spalten«, (den lokalt redigerede del af bladet) men dette er ikke så, og det er jo vel også en misforståelse fra min side«¹⁰⁴.

Forklaringen på Bergs centralistiske styring kan hænge sammen med redaktørernes generelle mangel på forretningsmæssig erfaring, hvilket forhold tidligere er påvist. Hvor andre blades redaktører var ansat på bag-

grund af deres erfaringer inden for bladdrift og forretningsverdenen, har det været Bergs opfattelse, at redaktørernes evner som politiske observatører og delvis som pædagogiske formidlere af det politiske budskab var væsentligere. Det manglende kendskab til bladdrift og virksomhedsledelse har Berg opvejet ved selv at kontrollere selv den allermindste og øjensynligt uvæsentlige beslutning. Resultatet er blevet en umådelig arbejdsbyrde for C. Berg, men intet tyder på, at han ikke har været i stand til at magte den. Avisernes resultater viser, at den førte politik har været, om ikke perfekt, så i hvert fald hensigtsmæssig og givtig både på det økonomiske og det lands- og lokalpolitiske plan. Foruden at redigere bladene i overensstemmelse med Bergs politiske holdning arbejdede redaktørerne meget med lokalpolitiske problemer. Således hed det i et af punkterne i Aabergs ansættelseskontrakt, at han forpligtede sig til ugentlige indberetninger om politiske forhold. Endvidere betonedes Berg i cirkulærer til medarbejderne betydningen af oplysninger om de lokalpolitiske relationer. Resultatet var de utallige breve, der var formet som direkte indberetninger.

Der kan ikke opstilles generelle retningslinier for redaktørernes lønninger af den simple grund, at der ikke fandtes sådanne. Eksempelvis kan det bemærkes, at Ringkjøbing Amts Dagblads redaktører i perioden januar 1888 til december 1894 fik udbetalt løn efter i alt ni forskellige beregningsmodeller¹⁰⁵.

I Aabergs ansættelseskontrakt er nøje specificeret, hvorledes hans løn skulle beregnes. Skønt detaljerne afveg fra kontrakt til kontrakt, viser eksemplet klart principperne bag de enkelte beregningsmodeller. Af det beløb, hvormed indtægterne på årsbasis overskred de ordinære udgifter, som er nøje udspecificeret under et af kontraktens øvrige punkter, skulle Aaberg have de første 1.000 kroner. Af de næste 400 kroner tilfaldt 50% Aaberg, og endvidere fik han 25% af, hvad der måtte være af overskud ud over de 1.400 kroner. Bemærkelsesværdigt er det, at Aaberg således i et for bladet ugunstigt økonomisk år ikke kunne påregne nogen indtægt fra denne side, et forhold, der entydigt er formuleret i kontraktens ordlyd¹⁰⁶.

På lignende vis var der i hovedparten af lønberegningsmodellerne for de øvrige blade indbygget et incitament gennem en vis proportionalitet mellem bladenes indtægter og/eller overskud på den ene side og redaktørernes løn på den anden side.

Hvor stor redaktørens løn reelt har været kan afgøres for to af bladene over to tidsrum. Aabergs løn fra Thisted Amts Tidende udgjorde i hans første hele ansættelsesår ca. 1.150 kroner. Herefter steg beløbet til 2.000 kroner i 1889. Dette niveau opretholdtes frem til 1899, fra hvilket år

Thisted Amts Tidende begyndte i lejede lokaler i Ågade, men i 1887 blev den nye hovedbygning i Jernbanegade indviet; den havde redaktørbolig på første sal. Bladet, der fra april 1970 hedder Thisted Dagblad, holder stadig til i huset.

Foto i Frode Aagaard: De Bergske blade, 1967.

lønnen atter var kraftigt stigende. Således var den i 1903 nået op på knap 4.000 kroner¹⁰⁷.

Beregnes årslønnen for Ringkjøbing Amts Dagblads redaktør i perioden 1888-1894 nås bl.a. følgende resultater: 1888 – 1.251,42 kroner, 1890 – 1.215,50 kroner, 1892 – 1.330,85 og 1894 – 1.172,95 kroner¹⁰⁸.

Meddelerne

Endnu en kategori var tilknyttet bladene under omstændigheder, hvor de havde visse muligheder for påvirkning af læserne. Det drejer sig om meddelerne, der leverede i hovedsagen små stykker til bladene. Blandt de få meddelere, der nævnes for Ringkjøbing Amts Dagblads vedkommende, var en portør, en maler, en kontorist, en arrestforvarer, seks lærere, en herredsfuldmægtig og et postbud¹⁰⁹. Bemærkelsesværdig er den store gruppe lærere, men et stort antal uspecificerede umuliggør en nærmere opgørelse over erhvervsfordelingen.

En protokol vedrørende Viborg Stifts Folkeblads meddelere viser, at i 1904 var 25 ud af 40 meddelere ansat i den offentlige sektor og/eller lærere¹¹⁰. Denne dominans er imidlertid forventelig, dels på grund af disses generelle uddannelsesbaggrund, dels som følge af disse stillingers og embeders relativt større mulighed for adgang til anvendelige oplysninger og nyheder. Dominansen understreges yderligere af en kvantitativ analyse af den samlede meddelelsesmængde, som viser, at de to grupper leverede mere end $\frac{2}{3}$ af det trykte meddelerstof, og at lærerne alene tegnede sig for knap halvdelen.

På grundlag af meddelerprotokollen er det muligt at analysere meddelelsernes indhold, emnekreds og skribent. Det viser sig, at lærerne leverede en uforholdsmæssig stor andel af det stof, hvor en mulig politisk holdning tydeligst kunne komme til udtryk.

Meddelerprotokollen fra Viborg anfører forskellige honorarer for meddelelserne. Den almindeligst anvendte var tre øre pr. leveret og trykt linie. Men andre takster blev anvendt, således kan der findes afregninger med udgangspunkt i 1, 2, 3, 4 eller 5 øre pr. linie. Tendensen bag de forskellige honorarer synes at gå i retning af, at linieprisen var delvis omvendt proportional med kvantiteten af leverede meddelelser.

De enkelte meddeles årsindtægt fra meddelervirksomheden var meget svingende, beløbsstørrelserne spreder sig over et stort område med 0,72 kroner som laveste og 43,65 kroner som højeste. Bladets samlede udgift til meddelere var i 1903 godt 200 kroner, mens det i 1904 nåede op på 445,85 kroner¹¹¹. Denne udgift var givetvis inde i en voldsom stigning, der understregedes af et stærkt stigende antal meddelere. Ringkjøbing Amts Dagblads honorarer til meddelere steg fra en ubetydelighed i slutningen af 1880'erne til over 600 kroner i 1903. Sammenfattende viser de ovenfor skitserede udviklingstendenser, at bladene lagde vægt på lokalstoffet i redigeringen af indholdet¹¹².

Sammenfattende viser disse undersøgelser, at lærerne klart var domine-

rende som meddelere, såvel i kvantitativ som i kvalitativ henseende. Kvantitativt fordi gruppen udgjorde 38.5% af meddelerne, men leverede 47.8% af stoffet. Kvalitativt, fordi gruppen leverede hovedparten af det væsentligste stof, altså inden for områderne offentlige anliggender og økonomisk organisationsarbejde.

Sammenholdes dette med undersøgelsen af redaktørernes baggrund, fremgår det, at bogligt uddannede, og herunder specielt lærere, blev foretrukket som medarbejdere ved den Bergske presse. En så tydelig og konsekvent linie kan ikke tilskrives tilfældigheder, men den må kunne henføres til en bevidst opfattelse hos C. Berg og senere dennes efterfølgere. En opfattelse, som gik ud på, at især lærere var velegnede i den politiske agitation, i folkeoplysningen. Den flid og omhyggelighed, Chresten Berg udviste ved besættelse af redaktørstillinger, fortsattes efter hans død bl.a. af sønnen Ejnar Berg, f.eks. ved ansættelsen af L. P. Petersen som H. Henriksens afløser ved Ringkjøbing Amts Dagblad i 1892. En række lokale politiske kræfter var indblandet, og spørgsmålet affødte en omfangsrig korrespondance¹¹³.

Personale uden redaktionel indflydelse

Dette omfatter sættere, trykkere og pålæggere, lærlinge til disse tre fag samt omdelere. Viborg Stifts Folkeblad tryktes i Kolding i 1901 og havde som følge deraf intet trykkeripersonale. I Ringkjøbing Amts Dagblads trykkeri var ansat seks mandlige sættere, en mandlig trykker, en kvindelig pålægger og fire mandlige sætterlærlinge i året 1901. I Thisted Amts Tidendes trykkeri var samtidig ansat fem sættere, en trykker, tre sætterlærlinge og en kvindelig pålægger¹¹⁴. På grund af den store divergens i produkt-sortimentet er det umuligt at vurdere effektiviteten og kapacitetsudnyttelsen i trykkerierne.

Omdelingspersonalet uddelte aviserne i deres udgivelsesbyer og det nærmeste opland, mens postvæsenet stod for udbringningen uden for dette distrikt. Opgøres samtlige avisomdelere ved de Bergske blade i Jylland viser det sig, at der i 1901 var to mænd, fem kvinder og 13 børn. Af disse var to børn beskæftiget i Ringkjøbing, tre børn arbejdede i Thisted, mens Viborg-avisen blev delt omkring af en mand og et barn. Senere indskrænkede antallet i Ringkjøbing sig til et enkelt barn¹¹⁵.

M. Truelsen angiver i sin statistiske fremstilling fra 1881 lønninger for en del trykkerier¹¹⁶, men udarbejdesåret betinger, at ingen af de i denne sammenhæng specielt behandlede dagblades trykkerier er omtalt. Dog er

der enkelte oplysninger om Kolding Folkeblads trykkeri, hvor aviserne til Viborg og Ringkøbing tryktes i den første lange periode. Det oplyses, at den faste ugentlige løn for sættere og trykkere varierede mellem 17 og 22 kroner, mens akkordlønnen var 26 øre pr. 1.000 satte typer¹¹⁷. Hvad den faste løn angår, lå Kolding Folkeblad omkring eller over gennemsnittet, mens akkordbetalingen lå et pænt stykke under gennemsnittet for jyske trykkerier.

Fra 1885 stammer J. T. Bayers statistikker over dansk provinsindustri, hvori er indbefattet en del dagbladstrykkerier¹¹⁸. Heri findes ingen konkrete oplysninger om den enkelte trykkeriarbejders lønforhold, men da både antallet af ansatte og den samlede årsløn er opgivet, kan gennemsnitslønnen for en trykkeriarbejder anslås til ca. 875 kroner om året. Omregnet svarer dette til en ugentlig løn på 17,50 kroner. I forbindelse med pressetællingens resultater i 1902 fremkommer der brugbare oplysninger. Ifølge tariffen af 1902 var grænserne for den faste ugeløn 19 og 22 kroner, medens akkord-arbejdet aflønnedes med mellem 29 og 34 øre pr. 1.000 typer. Endvidere meddeltes det, at den gennemsnitlige udbetalte faste ugeløn udgjorde 24,53 kroner, mens akkordlønnen lå på 23,73 kroner¹¹⁹. I 1903 fik en faktor ved Viborg Stifts Folkeblad 25 kroner pr. uge, og en sætter fik 20 kroner om ugen. Endvidere fik en lærling tre kroner pr. uge¹²⁰.

Kolding Folkeblads trykkeri sparede på lønudgiften ved at ansætte børn, der betaltes lavere end voksne. Trykkeriet beskæftigede i 1885 fem af de i alt 16 børn, der på det tidspunkt var ansat på tilsammen 20 forskellige trykkerier¹²¹. Eksempler på omdelernes aflønning kendes fra to Bergske aviser på to forskellige tidspunkter. Det første gælder Holbæk Amts Dagblad, hvor en omdeler i 1890 fik fire kroner pr. måned. På grund af arbejdets uoverkommelighed for én person oprettedes imidlertid to stillinger á tre kroner¹²². Af Ringkjøbing Amts Dagblads regnskaber for 1904 fremgår det, at udgiften til omdeling var 84 kroner, hvilket svarer til syv kroner om måneden. Denne løn blev oppebåret af ét bud¹²³.

Sammenfatning og konklusion

Økonomisk var starten meget vanskelig for de tre blade, men der var stor forskel på, hvor længe vanskelighederne varede ved. For Thisted Amts Tidende gik der en meget lang årrække, før investeringerne bar frugt. Ringkjøbing Amts Dagblad konsoliderede sig noget hurtigere, mens Viborg Stifts Folkeblad relativt hurtigt blev rentabel. Divergensen skal bl.a.

ses i lyset af, at Thisted-avisen havde et trykkeri, der økonomisk set var stærkt belastende, mens de to øvrige det meste af perioden tryktes i Kolding.

Trods beskedne abonnenttal overlevede de tre blade, og først omkring århundredskiftet satte en markant stigning ind. En stigning, der kan kædes sammen med dels den almene økonomiske udvikling med deraf følgende velstandsstigning, dels med Systemskiftet i 1901, som betød en styrkelse af Venstrefløjens og dermed et bedre grundlag for bladudgivelsen.

De tre her omfattede aviser havde overhovedet ikke løssalg, hvilket beror på læsernes geografiske og erhversmæssige placering. Til gengæld betinger netop disse to faktorer, at bladene mærkede til den sæsonbestemte abonnentnedgang i sommerperioden. Blandt abonnenterne i byen udgjorde de to grupper handlende og håndværkere knap halvdelen, og samme gruppe tegnede sig for den største andel af annoncematerialet. Adskillige år efter deres etablering kunne aviserne mærke den annoncecensur, som offentlige instanser udøvede over for den politiske oppositions presse. Tilsvarende mærkedes pression fra store annoncører og konkurrerende aviser. Forfølgelsen gav sig også udslag i, at postvæsenet undertiden forsinkede bestillinger af abonnementer væsentligt¹²⁴. Udgivelsesområdernes geografiske afgrænsning mod politisk ligestillede konkurrenter karakteriseredes af at være middelfstanden mellem to givne avisers udgivelsesbyer.

Avisens udformning ændredes gennem perioden. Det indenlandske og upolitiske stof, udenrigsstoffet og annoncerne kom til at fylde væsentligt mere, mens det lokalpolitiske stof mod periodens slutning var næsten halveret i forhold til periodens start¹²⁵. Det er bemærkelsesværdigt, fordi annoncestrukturen ændredes væsentligt, idet de mere lokalt prægede annoncegrupper som private, ukommercielle meddelelser, boliger og stillinger steg voldsomt i betydning – fra 18.6% af annoncetallet i 1883 til 43.6% i 1903. Avisen var blevet et anvendt redskab i læsernes dagligdag. Annoncemæssigt var avisen altså blevet et lokalt dagblad, hvorimod den tekstmæssigt stadig måtte betegnes som en politisk landsavis med udbredelse i et lokalområde.

Karakteren af avisdriften ændrede sig i løbet af perioden, for så vidt som bevidstheden om salgsfremmende aktiviteter og bestræbelser tog til. Dette afspejledes i den øgede ydelse af rabat, som ikke kun kan forklares med en hård konkurrencesituation, idet de tre blade ved periodens slutning stod relativt stærkt placeret i den respektive lokale konkurrence. Derimod skyldtes væksten en voksende forståelse for og accept af rabat-

tens rimelige placering i en bladdrift. Tilsvarende stigning fik både frieksemplarerne og ombytningseksemplarerne.

Accidenstrykningen blev af et omfang, hvor den var en afgørende økonomisk faktor for visse trykkerier, der havde tilstrækkelig kapacitet til at satse på dette felt, f.eks. Thisted Amts Tidendes trykkeri.

En faktor fik større og større indflydelse på bladenes økonomiske drift – restancerne. Ved udgangen af årene 1893, 1894, 1895 og 1896 var den samlede restance for samtlige aviser i den Bergske concern henholdsvis 44.064,10 kroner, 51.551,14 kroner, 52.263,95 kroner og 68.009,18 kroner¹²⁶. Der var således tale om et stort beløb, som oven i købet var inde i en stigende udvikling.

At gøre bladene rentable var et af målene for den Bergske familie. Men målet for bladdriften var også at opbygge en aviskæde, der var stærk nok til at påvirke befolkningen til en politisk stillingtagen, som kunne resultere i den politiske omvæltning, der senere blev betegnet Systemskiftet. De Bergske Blades struktur var en vigtig faktor for avisernes etablering og videre drift. Med et net af aflæggere, der tryktes centralt, først i Kolding og Hillerød, senere også i Ringkøbing, var etableringsudgifterne mindsket til det lavest mulige niveau, samtidig med at trykkeriernes kapacitet blev udnyttet bedre. Strukturen gjorde anvendelsen af fælles stof betydelig, hvilket var udgiftsreducerende.

Bag den voldsomt ekspanderende bladvirksomhed lå en kapital af en størrelsesorden, som gjorde det muligt at yde økonomisk driftsstøtte til aviser i en undertiden ganske lang etablerings- og indkøringsperiode med driftsunderskud. Var bladene først konsoliderede, kunne det økonomiske overskud antage endog meget store dimensioner. Betragtes aviskæden med dens undertiden op mod en snes forskellige titler som et økonomisk hele, kan det konkluderes, at der var tale om en god forrentning af de investerede beløb, om end bladgruppen i perioder var i vanskeligheder. F.eks. først i 1890'erne, hvor Ejnar Berg skrev til broderen Sigurd Berg: »Du ved selv, at vi hvert år må gøre nye lån for at holde det hele gående, og at vi snart ikke har mere at låne på«¹²⁷. Den skrantende økonomi beroede på de fejlslagne projekter Vordingborg Venstreblad og Præstø Venstreblad, der lukkede i 1893, samt Næstved Venstreblad, der solgtes i 1894. I løbet af få år rettedes økonomien op igen, således at der i 1899 var kræfter til at genoptage udgivelsen af Struer Dagblad.

At bladvirksomheden blev overskudsgivende beror ikke mindst på C. Bergs detaljerede, næsten minutløse indsigt i og kontrol med hvert enkelt blads økonomi og daglige ledelse. Denne kontrol med bladene var nød-

vendig og begrundet i redaktørernes ofte stærkt begrænsede erfaring med erhvervsøkonomiske forhold. Bergs dygtighed som bladmand understreges af, at han kun begik få fejltrin, f.eks. de tre nævnte blade. Hvor effektivt bladetableringen fungerede ses endvidere af, at mange af bladene stार्टedes i meget vanskelige områder, hvor konkurrencen fra både Højre- og Venstreblade var meget indædt eller i et område, hvor Venstre ikke havde nogen synderlig tilslutning. Eksempler herpå er Frederiksborg Amts Avis i Hillerød og Thisted Amts Tidende.

Viborg Stifts Folkeblad, Ringkjøbing Amts Dagblad og Thisted Amts Tidende var alle velfunderede og velkonsoliderede dagblade ved oprettelsen af interessentskabet De Bergske Blade i 1904. Oplagsmæssigt stod både Viborg-avisen og Thisted-avisen i skyggen af de lokale konservative aviser, mens Ringkjøbing Amts Dagblad derimod var størst i sin by.

Sammenlagt var de Bergske Blade i 1904 inde i en voldsom udvikling, hvad angår oplagstallet. I 1890 var det på 6.800 eksemplarer, i 1895 var det steget til 8.300, og i 1901 var tallet 12.100 eksemplarer¹²⁸.

Økonomisk set var bladenes overskud på et hidtil uset niveau, hvilket betød oprettelse af trykkeriet i Ringkøbing i 1899 og i Viborg i 1903. Den økonomiske fremgang kan ikke entydigt retfærdiggøre en vurdering af avisernes kvalitet som værende god, idet avisholdet på denne tid i meget høj grad bestemtes af køberens politiske holdning.

Lidt efterrationaliserende kan bladenes gunstige stilling ses af, at alle tre i dag er monopolaviser i deres respektive udgivelsesbyer, og de er således blandt de færre end et halvt hundrede danske dagblade, som i skrivende stund stadig udkommer.

Kilder og litteratur

Arkivmateriale

Chresten Bergs privatarkiv, Rigsarkivet. *CBA*.

A. L. M. Aabergs privatarkiv, Rigsarkivet. *AA*.

Bergske Blades Arkiv, Rigsarkivet. *BBA*.

Bergske Blades eget Arkiv, Hillerød. *BBeA*.

Pressetællingen 1902, Presse museets arkiv, Århus. *Pressetællingen*.

Viborg Stifts Folkeblad

Viborg Stifts Folkeblad, eksemplarer på Statsbiblioteket, *Viborg Stifts Folkeblad*.

Aktionærprotokol 23.3.1870 – 4.1.1904. På bladet. *VSF 1*.

Aktionærliste 1872-1877. På bladet. *VSF 2*.

Protokol for generalforsamling i »Aktieselskabet for Oprettelse af et Venstreblad i Viborg«. På bladet. *VSF 3*.

Regnskab, udbetaling af udtrukne aktier 1883-1903. På bladet. *VSF 4*.
 Annonceprotokol, juli 1899-31.3.1903. På bladet. *VSF 5*.
 Annonceprotokol, fra 1.4.1903. På bladet. *VSF 6*.
 Abonnementsprotokol, 1.1.1899-1903. På bladet. *VSF 7*.
 Abonnementsprotokol, fra 1904. På bladet. *VSF 8*.
 Restanceprotokol, fra 1902. På bladet. *VSF 9*.
 Meddelerprotokol, fra 1.10.1903. På bladet. *VSF 10*.
 Accidensprotokol, fra 1.10.1903. På bladet. *VSF 11*.

Ringkjøbing Amts Dagblad

Ringkjøbing Amts Dagblad, eksemplarer på Statsbiblioteket, *Ringkjøbing Amts Dagblad*
 Annonceprotokol, 1.10.1880-26.2.1887. På bladet. *RAD 1*.
 Annonceprotokol, 1.3.1887-31.5.1891. På bladet. *RAD 2*.
 Annonceprotokol, 1.6.1891-31.12.1899. På bladet. *RAD 3*.
 Annonceprotokol, 1.1.1900-1.1.1912. På bladet. *RAD 4*.
 Kassebog, 1.1.1888-31.1.1895. På bladet. *RAD 5*.
 Kassebog, 1.1.1901-24.12.1902. På bladet. *RAD 6*.
 Kassebog, 24.12.1902-31.8.1904. På bladet. *RAD 7*.
 Kassebog, 1.9.1904-23.5.1906. På bladet. *RAD 8*.
 Restanceprotokol, fra april 1896. På bladet. *RAD 9*.
 Kontobog, november 1899-1908. (ukomplet) På bladet. *Rad 10*.
 Accidensprotokol, fra 1.1.1900. På bladet. *RAD 11*.
 Abonnementsprotokol, fra januar 1903. På bladet. *RAD 12*.
 Hæfte med navne på enkelte lærlinge. På bladet. *RAD 13*.

Thisted Amts Tidende

Thisted Amts Tidende, eksemplarer på Statsbiblioteket. *Thisted Amts Tidende*.
 Regnskabsprotokol, 1883-1903. På bladet. *TAT 1*.
 Abonnementsprotokol, oktober kvartal 1882. På bladet. *TAT 2*.

Litteraturliste

Aagaard, Frode: De Bergske blade. 1967. *Aagaard*.
 Bayer, J. T.: Dansk provinsindustri statistisk fremstillet. 1885. *Bayer*.
 Begtrup, Holger: Det danske folks historie i det nittende århundrede. Bind IV, 1914. *Begtrup*.
 Dybdahl, Vagn: Partier og erhverv. 1969. *Dybdahl*.
 Henriksen, Hans: Syv ungdomsår. Erindringer fra Ringkjøbing. 1917. *Henriksen*.
 Sørensen, Enevold: Venstrepressen. 1901. *Sørensen*.
 Thomsen, Niels: Dagbladskonkurrencen 1870-1970. Politik, journalistik og økonomi i den danske dagspresses strukturudvikling. Bind I-II, 1972. *Thomsen*.
 Thorsen, Svend: Den danske dagspresse indtil 1918. 1946. *Thorsen*.
 Trap, Cordt: Nogle pressestatistiske undersøgelser. Nationaløkonomisk Tidsskrift. 3. række, bind 10. 1902. *C. Trap*.
 Trap, J. P.: Danmark. 5. udgave. København 1961. Bindene om Ringkjøbing, Viborg og Thisted amter. *Traps Danmark*.
 Truelsen, M.: Statistisk oversigt over typografien i Danmark. 1881. *Truelsen*.

Noter

Hvor kildeangivelse ikke er anført, er oplysningerne hentet fra Aagaard, Thomsen og Thorsen.

1. Thomsen, bilag I D.
2. Begtrup, 358-359.
3. Samme.
4. Breve i CBA. F.eks. fra redaktør Helmer Lind, Vejle, dateret 13.4.1880, fra redaktør Henrik Fog, Nykøbing Mors, dateret 9.5.1881, fra redaktør S. Simonsen, Ålborg, dateret 28.8.1886, fra S. N. Mouritsen, Mørup, dateret 15.12.1887, fra Kristoffer Bille, Brandstrup, dateret 30.1.1889, fra Randers Venstreblad, dateret 11.7.1891, alle til C. Berg.
5. Thomsen, bilag II b.
6. Traps Danmark.
7. Thomsen, 915.
8. Viborg Stifts Folkeblad 3.10.1877, samt VSF 1 og VSF 2.
9. 23.3.1878 – VSF 1.
10. 2.10.1880 – VSF 1.
11. Aagaard.
12. Traps Danmark.
13. Thomsen, bilag II b.
14. Thomsen, 916.
15. Brev fra Enevold Sørensen, Kolding til Sigurd Berg, dateret 22.6.1892. BBA. Tidligere havde konkurrencen ikke været så skrap i Ringkøbing. Derimod i Holstebro, »som var en noget større by, og hvor man havde et særligt skrap Højreblad, der bidrog stærkt til at uddybe modsætningerne, især efter »Holstebroaffæren«. Ganske modsat Ringkøbing, hvis lille Højre-avis nærmest var ligegladd til begge sider, og som beskæftigede sig overordentligt lidt med politik«. Henriksen, 9.
16. Traps Danmark.
17. Thomsen, 914.
18. Brev fra A. L. M. Aaberg til C. Berg, 22.2.1888. AaA.
19. Brev fra C. Berg til Jespersen-Lilholt. 28.2.1884. BBA.
20. Pressetællingen.
21. Thomsen, 914-916.
22. VSF 7.
23. RAD 6, RAD 7, RAD 8, RAD 9, RAD 10 og RAD 12.
24. Thomsen, 916.
25. Thomsen, 153.
26. Brev fra A. Andersen til C. Berg, 1.11.1883. CBA.
27. RAD 12. Omfatter kun udenbys abonnemeter, der er bestilt på bladets kontor i Ringkøbing.
28. TAT 2.
29. Beregnet på grundlag af de af Thomsen opstillede indbyggertal (Thomsen bilag II B) og B-skemaer fra Pressetællingen.
30. Beregnet på grundlag af VSF 7 og VSF 8, B-skemaer fra Pressetællingen, Thomsen, bilag II B, samt abonnemestabellerne tidligere i teksten.
31. B-skemaer, Pressetællingen. For VSF er angivet et sommerabonnement på 85% af vinterabonnementet. Dette er imidlertid forkert. På baggrund af VSF 7 kan det beregnes, at abonnementsnedgangen i sommerhalvåret maksimalt var ni % af vinterabonnementet.
32. C. Trap, 476.
33. Brev fra A. L. M. Aaberg, til C. Berg, 7.4.1884, CBA.
34. C. Trap, 471.
35. B-skemaer, Pressetællingen og Thomsen bilag II B.

36. TAT 2.
37. VSF 7 og VSF 8.
38. VSF 7 og VSF 8.
39. RAD 12.
40. Kapitlets oplysninger er alle baseret på en gennemgang af de omhandlede blade i den omfattede periode.
41. TAT 1.
42. Fremgår af diverse abonnementsprotokoller, regnskaber og kassebøger, hvor der ikke kan findes eksempler på månedsabonnemeter. Tværtimod understreges den relative stabilitet af, at en del abonnemeter købes for længere perioder, f.eks. to eller tre kvartaler eller et helt år. RAD 5.
43. TAT 1.
44. RAD 6.
45. VSF 7.
46. Brev fra A. Andersen, 30.1.1883. CBA.
47. Brev fra A. Andersen til Ejnar Berg, 12.3.1895. BBA.
48. VSF 7.
49. RAD 9.
50. Brev fra A. L. M. Aaberg, 13.8.1886. CBA.
51. Brev fra Enevold Sørensen, 17.5.1886. CBA.
52. Brev fra redaktør Niels Bendixen, Esbjerg Folkeblad, 9.4.1891. CBA.
53. Baseret på baggrund af en indholdsanalyse af Ringkjøbing Amts Dagblads indhold, marts 1883, marts 1893 og marts 1903.
54. RAD 1, RAD 3 og RAD 4.
55. VSF 5.
56. RAD 1.
57. Brev fra Jespersen-Lilholt, 10.9.1884. BBA.
58. Brev fra C. Berg til A. L. M. Aaberg, 4.12.1885. AaA.
59. Brev fra C. Berg til A. L. M. Aaberg, 26.2.1886. AaA.
60. RAD 1, RAD 3 og RAD 4.
61. Oplysningerne er hentet fra de respektive aviser.
62. Rundskrivelse fra Kr. Olsen, Holbæk, 31.1.1891. BBA.
63. Ibidem.
64. RAD 1 og RAD 2.
65. VSF 5.
66. RAD 3.
67. VSF 5.
68. RAD 1, RAD 3 og RAD 4.
69. RAD 1.
70. RAD 1, RAD 2, RAD 3, RAD 4 og RAD 5.
71. TAT 1.
72. VSF 5.
73. TAT 1.
74. RAD 11.
75. VSF 11.
76. TAT 1.
77. RAD 4, RAD 6, RAD 7, RAD 8, RAD 10 og RAD 11.
78. VSF 5, VSF 6 og VSF 11.
79. »Folkelønnen voxer os ellers over hovedet.« Brev fra A. L. M. Aaberg, 20.10.1889. CBA.
80. Gentagen omtale af problemet, f.eks. i breve fra H. S. Sørensen. 8.1.1886. CBA.
81. Notat i BBA.

82. TAT 1.
83. RAD 5, RAD 6, RAD 7 og RAD 8.
84. Notat i BBA.
85. Brev fra S. N. Mouritsen, Mørup, dateret 28.11.1887. CBA. Heri hedder det bl.a. »Dersom vi forud kan sikre det ny blad et bestemt antal abonnenter f.ex. 4-500 kunde De så ikke tage hele sagen i Deres hånd?« Endvidere brev fra Joh. N. Hansen, Vejle, 8.12.1887, CBA, breve fra Kristoffer Bille, Brandstrup ved Maribo, 16.12.1888 og 30.1.1889. CBA. Brev fra Fr. Pedersen, Esbjerg, til Ejnar Berg, 27.2.1897. BBA.
86. Brev fra Kr. Olsen, Holbæk, til Ejnar Berg, 1.3.1892. BBA.
87. Jævnfør gælden på 10.000 kroner til Viborg Stifts Folkeblads redaktør og medejer, A. Andersen. Notat i BBA.
88. Brev fra H. V. Rasmussen, Hillerød, 24.8.1887. Brev fra H. M. Olsen, Hobro, 19.5.1888 CBA.
89. Brev fra redaktør Helmer Lind, Vejle Amtstidende, 13.4.1880, hvori Lind beder om 5-600 kroner. CBA. Brev fra redaktør S. Simonsen, Ålborg Folketidende, 28.8.1886, hvori Simonsen beder om 1.500 kroner. CBA.
90. TAT 1.
91. TAT 1.
92. Maren Bergs konto i RAD 10.
93. Brev fra A. Andersen, 30.1.1883 og 2.1.1884. CBA.
94. Brev fra A. Andersen, 7.7.1889. CBA.
95. Brev fra A. Andersen, 6.11.1885. CBA.
96. RAD 5, RAD 6, RAD 7 og RAD 8.
97. Sørensen.
98. »Skolelærerne betyder ikke noget i Højre, mens de i Venstre ved de første valg udgør omkring 15 pct. for i 1887 at være nede på 5 pct. (mundkurvscirkulæret) og derefter atter stige til 10-12 pct. Latinskolelærerne betyder kun noget for Højre, men udgør dog kun et beskedent tal, der kulminerer i kampårene 1884 og 1887 med 5-6 pct.« Dybdahl, 74. Der er tale om rigsdagskandidater.
99. C-skemaer, Pressetællingen.
100. »Kontrakt mellem A. L. M. Aaberg af Ringsted og skoleforstander C. Berg af Hillerød«. Bevidnet genpart, dateret 4.11.1883. AaA.
101. Notat mærket »Cirkulære. Fortroligt. Til mine ærede medarbejdere.« Dateret 5.8.1889, CBA. Berg redegør for, hvilke oplysninger han specielt er interesseret i.
102. Brev fra A. Andersen, 25.10.1881. CBA.
103. Brev fra A. Andersen, 14.12.1882. CBA.
104. Brev fra A. Andersen, 9.12.1882. CBA.
105. RAD 5.
106. Som note 100.
107. TAT 1.
108. RAD 5.
109. RAD 5, RAD 6, RAD 7 og RAD 8.
110. VSF 10.
111. VSF 10.
112. RAD 5, RAD 6, RAD 7 og RAD 8.
113. Breve fra H. Henriksen til Ejnar Berg, daterede 22.6.1892, 25.6.1892, 30.6.1892, 11.7.1892, 12.7.1892 og 12.8.1892. Brev fra H. Birkelund, Svendborg, til Ejnar Berg, dateret 3.7.1882. Brev fra Chr. Nielsen, Svendborg, til Ejnar Berg, dateret 11.7.1892. Brev fra Ejnar Berg til Enevold Sørensen, dateret 25.7.1892. Brev fra Enevold Sørensen til Ejnar Berg, dateret juli 1892 og 9.9.1892. Brev fra Sigurd Berg til Ejnar Berg, dateret 27.7.1892, samt 15 andre breve fra især lokale personer på Ringkøbing-egnen. Alle breve beroende i BBA.
114. C-skemaer, Pressetællingen.

115. RAD 7. Lønnen for omdeling af bladet er opført under den bestemte betegnelse »Budet«.
116. Truelsen.
117. Truelsen, 17, nr. 124.
118. Bayer.
119. C. Trap, 484.
120. VSF 1.10.1952.
121. Bayer.
122. Brev fra Chr. Nielsen, 19.4.1890. CBA.
123. RAD 7 og RAD 8.
124. Brev fra Thomas Nielsen, Holstebro, 21.10.1882. CBA.
125. Essensen af en kvantitativ indholdsanalyse foretaget for Ringkjøbing Amts Dagblad marts 1883, marts 1893 og marts 1903.
126. Notat i BBA.
127. Brev fra Ejnar Berg, København, til Sigurd Berg, Hillerød, 14.10.1894. BBA.
128. Thomsen, 178.

Registrering af lokalstof i Århusaviserne

AF SØREN BALLE og FLEMMING NIELSEN

Der ligger store mængder af oplysninger til brug for lokalhistorien gemt i aviserne. Desværre er det uoverkommeligt at udnytte dette kildemateriale fuldt ud. Derfor har Erhvervsarkivet startet et projekt, der tager sigte på en registrering af Århusavisernes lokalstof. Nedenfor beskriver cand.mag. Søren Balle og cand.mag. Flemming Nielsen, hvorledes arbejdet er grebet an, så man andre steder vil kunne udnytte erfaringerne i tilsvarende projekter.

Projektets formål og baggrund

På Erhvervsarkivet har man påbegyndt en registrering af lokalstoffet i Århusaviserne. De enkelte avisartiklers overskrifter, evt. med forklaring af indholdet, anføres på sedler, der opstilles systematisk i et kartotek.

Ideen til projektet stammer dels fra den lignende registrering af lands- og udenrigspolitisk stof i Politiken og Berlingske Tidende, som det nu hedengangne Institut for Historie og Samfundsøkonomi ved Københavns Universitet udarbejdede fra 1927 til 1943, dels fra de såkaldte »Sejrs sedler«, der blev udarbejdet af den tidligere overbibliotekar ved Statsbiblioteket. Emanuel Sejrs seddelkartotek dækker lokalhistorisk stof for Århus med fyldige uddrag af avisartikler på de enkelte kort, men med hovedvægten på personalia og overvejende med stof fra Aarhuus Stiftstidende indtil o. 1920. Der findes dog også henvisninger til Jyllands-Posten og Demokraten samt til lokalhistorisk litteratur og enkelte arkiver. Nyere artikler og bøger – især om tiden før 1920 – er også medtaget, men ikke komplet. Der findes altså ingen systematisk registrering af lokalstoffet vedrørende Århus.

Det lokalt orienterede stof i aviserne er af indlysende interesse for enhver, der beskæftiger sig med lokalhistoriske emner. Den overvældende mængde af oplysninger i aviserne har imidlertid medført, at det har været

helt uoverkommeligt at finde rundt i dette righoldige kildemateriale og få det udnyttet på en tilfredsstillende måde. Projektets formål er at skabe et redskab for lokalhistorikere med interesse for Århus' historie, ikke blot til at lette arbejdet med at finde kildematerialet i aviserne, men også at muliggøre anvendelse af kildemateriale, som man af praktiske årsager tidligere har måttet lade ligge.

Afgrænsning af emneområder

Da registreringen først og fremmest har lokalhistorisk formål, var det nødvendigt fra begyndelsen at foretage afgrænsninger på to planer: geografisk og emnemæssigt.

Geografisk følges den nuværende Århus Kommunes grænser. Det har medført visse problemer, idet enkelte kommuner ved kommunesammenlægningen i 1970 blev delt, således Grundfør-Spørring, hvor Grundfør er udenfor og Spørring inden for de nuværende kommunegrænser. Problemet er løst ved konsekvent at medtage oplysninger om det pågældende område før 1970.

Også på andre områder vil geografiske overlapninger kunne forekomme, og notitserne bliver da taget med.

Derudover medtages oplysninger om Århus amts forhold generelt, f.eks. referater af amtsrådsmøder.

Desuden medtages oplysninger fra andre områder, hvor Århusvirksomheder eller personer fra Århus er involveret, dog med undtagelse af færdselsuheld eller forbrydelser, med mindre omtale af sagen har særlig interesse for Århusforhold. Som eksempler på sådanne grænsebrud kan tages Odder Banks krak i 1932, hvor Århus Privatbank trådte ind og videreførte banken, anlæggelse af jernbaner, generalforsamlinger i Hads-Ning Herreders Jernbane (Odderbanen), altsammen sager, der har betydning for forhold inden for Århus kommunes grænser.

De *emnemæssige* afgrænsninger giver mere problematiske valg. Ud fra almindelige begrænsningshensyn er det valgt ikke at registrere oplysninger, der er lettere tilgængelige andre steder. Det rammer først og fremmest referater af Århus byråds møder, der findes trykt, og hvortil der er udarbejdet registerbind, men også uddrag af trykte årsberetninger med årsstatistik. Kommenterede referater registreres dog, og ligeledes amtsråds- og sognerådsforhandlinger.

Afgrænsninger efter *væsentlighed* bliver i høj grad resultatet af et skøn. Som tommelfingerregel gælder, at foromtaler ikke medtages, med mindre

der forekommer oplysninger i dem, som er af væsentlig interesse, og som ikke kan forventes medtaget i referater. Almindelige trafikuheld uden større konsekvenser, småbrande, småforbrydelser, domme for småforseelser og smånotiser om helt uvæsentlige forhold som f.eks., at nogen er taget på ferie hist eller her eller påmindelser om møder, medtages heller ikke. Generelt tages *personalia* ikke med, da man må formode, at de tidligere omtalte »Sejrs sedler« og avisudklipsamlingen på Erhvervsarkivet dækker dette område. Personomtale med interviews eller specielle oplysninger registreres dog, fortrinsvis under *personalia*.

Fast tilbagevendende notiser registreres normalt ikke. Det kan dreje sig om indkomne skibe til Århus havn eller de daglige meddelelser fra fagforeningerne om (fortsat) blokade mod bestemte virksomheder. Omvendt registreres daglige, ugentlige, månedlige opgørelser over transporten over havnen – statistik, som ikke kan findes andre steder – og artikler om iværksættelse af strejke eller blokade.

Kronikker dækkes fra 1940 af Avis Kronik Index, men registreres under alle omstændigheder, når (og kun når) der er berøring til lokale forhold. Ledere registreres på samme måde, når de berører Århusforhold.

Registreringen omfatter i øvrigt alt af blot en smule interesse for lokalhistorien, f.eks. større forbrydelser, uheld, brande, oplysninger om ejendomssalg, saneringer, fredninger, licitationer, byggeri, omtale af erhvervsvirksomheder og foreninger, referater af generalforsamlinger og møder – i det hele taget alt, der har rørt sig i Århus gennem tiderne.

Stadig ligger problemet i en kritisk afvejning af væsentligheden. Idrætten registreres således m.h.t. det organisatoriske (foreningsstof), men ikke det resultatmæssige, mens det ekstraordinære dog registreres: internationale stævner i byen o.lign. Biografomtaler registreres, men ikke filmmeldelser (filmene har ingen særlig tilknytning til Århus), mens teater-, kunst- og musikanmeldelser medtages, fordi selve begivenheden er lokal.

Registreringen kræver dermed medvirken af kvalificeret arbejdskraft, egentlige faghistorikere, for at der skal kunne opretholdes en rimelig konsekvens og en ensartet skillelinie mellem væsentligt og uvæsentligt.

Valg af registreringssystem

Som tidligere nævnt blev der på Institut for Historie og Samfundsøkonomi foretaget flere registreringer af et antal aviser dækkende et begrænset åremål og i nogle tilfælde kun med henblik på begrænsede emner. Således dækkes Berlingske Tidende 1864-1918, Politiken 1884-1924 (med henblik

på lands- og udenrigspolitiske emner), Social-Demokraten 1871-1929 (med henblik på socialt stof), Fædrelandet 1871-1882 (med henblik på arbejdersagen) og Hejmdal (med henblik på sønderjyske spørgsmål). Seddelkartotekerne er opstillet flere steder, bl.a. på Statsbiblioteket i Århus.

Emanuel Sejrs sedler på Erhvervsarkivet dækker som før nævnt kun Århusstof frem til o. 1920 og til dels efter en anden synsvinkel end den her valgte.

De nævnte registreringer anvender desværre registreringssystemer og -principper, der er stærkt indbyrdes afvigende, og alene derfor er der ikke tvingende grund til at vælge et af disse systemer. Desuden har det nuværende projekt til formål at dække lokalhistorisk stof, hvilket ingen af de andre registreringer har haft, bortset fra Emanuel Sejrs seddelkartotek.

Den overvejende del af Sejrs kartotek dækker personalhistorisk stof. Den resterende del er opdelt efter stikord, der omfatter en lidet systematisk blanding af stednavne og begreber, eksempelvis: Forlystelser – Fotografer – Fullings Have – Fæstemand – Gader – Galgebakken.

De andre avisregistreringer er foretaget efter begreber, som er opstillet i et systematisk decimalclassesystem (hvor bogstaver erstatter nogle af cifferpositionerne). Fædrelandets og Hejmdals er på grund af deres emnevalg ikke dækkende nok til vort brug. Social-Demokratens system synes lidet gennemtænkt, så det må have været svært for de registrerende at afgøre den rette kategori og endnu sværere for de benyttende at genfinde alle artikler om et emne. Eksempelvis anbringes »Socialisme og socialdemokrati, almindelig socialdemokratisk politik« i én hovedgruppe (under A 4), men »Politiske møder, socialdemokratiske forbund og foreninger, agitation« (G 3) i en anden hovedgruppe (ligesom »Politiske valg« anbringes under G 6). Hvor skal man lede efter en socialdemokratisk politikers tale i en valgkamp? Tilsvarende anbringer systemet »Fagforeninger«, »Forholdet mellem arbejdsgivere og arbejdere i almindelighed« og »Strejker« i tre forskellige hovedgrupper. Der er dog tale om særdeles nært beslægtede emner.

Berlingske-Politiken-systemet kunne være valgt til løsning af vor opgave, selv om det ikke er specielt indrettet på lokalhistoriske emner. Det lider dog af visse systemfejl, der øger risikoen for registreringsfejl. (I øvrigt findes hver enkelt artikel tilsyneladende kun ét sted i kartoteket, selv om der måtte være tale om overlapning mellem to kategorier).

Registreringssystemet for Berlingske Tidende og Politiken kan i mange henseender opfattes som en forgænger for folkebibliotekernes nu anvendte

decimalklassesystem, men er langt fra så klart og gennearbejdet som dette: det lægger ikke vægt på, hvilket aspekt af en sag det drejer sig om i registreringen. Det giver i praksis uklare registreringsprincipper. Således finder man ikke artikler om søfart under hovedgruppen O, »Handel og søfart«, men under »Dampskibe, dampskibsselskaber«, under hovedgruppen H. Under »Socialisme« (hovedgruppe F) finder man almindelige politiske indlæg og polemik mod andre aviser, der burde stå under »Politik« (hovedgruppe E). En ordførertale i Folketinget (om økonomi) kan til gengæld findes i en undergruppe under F: »Nationaløkonomi« ved siden af generalforsamlingsreferater fra Nationaløkonomisk Forening.

Et andet problem i forbindelse med Berlingske-Politiken-systemet er, at det er tidsbundet i sit ordvalg og sin inddeling, og systemet kan ikke godt udvides. Eks.: D 7 ad: Tyskland, Østrig-Ungarn, D 7 ae: Norden, Sverige-Norge, skandinavisme, eller under dansk politik: E 7: Provisorier, riffelbevægelsen, E 8: Gendarmerne, E 9: Skattenægtelser, mens finanslovbehandlingerne findes under E 6 og visnepolitikken under E 11. Politiske straffesager (politiske forseelser mod presseloven) under E 12, men politisk forfølgelse under E 15.

Systemet kunne muligvis godt reddes på disse punkter; men visse grundlæggende svagheder ville bestå. Derfor har vi valgt et bedre system, som er opfundet senere, og som er gennemprøvet i praksis: bibliotekernes decimalklassesystem. Herved undgås nogle af de førnævnte ulemper. Bibliotekssystemet er ikke så bundet af tidstypiske emner og er meget mere gennemskueligt i underinddelingerne, da det er et rent ciffersystem. Fremtidige emner, som i dag ikke kan forudses, vil kunne indpasses i systemet, og bibliotekarerne vil gøre arbejdet: systemet reguleres løbende med nye underinddelinger. Af hensyn til bibliotekernes eventuelle hele omflytninger af grupper registreres dog i vort projekt principielt efter 1977-udgaven af Bibliotekscentralens register til emnekataloget.

Nogle af underinddelingerne fremkommer umiddelbart ved at koble et nummer fra en anden gruppe på. Når f.eks. 32.2 er politik, og aviser findes under 07, kommer polemik mellem aviser til at stå under 32.2:07.

En stor fordel ved bibliotekssystemet er forekomsten af de såkaldte metagrupper med cifre fra 01 til 09 som undergrupper til hovedgrupperne. De anvendes til at beskrive særlige træk ved et fag, f.eks. dets metode, hjælpevidenskaber eller uddannelse. Metagruppen for uddannelse (07) vil så genfindes for alle fag. Når 63 betegner landbrug, findes landbrugsskoler under 63.07. Når 65 betegner handel, vil 65.07 dække handels- og købmandsskoler. Hvis metagruppen anvendes under en hovedgruppe, der

dækker det pågældende fag i almindelighed (således 60, tekniske fag i alm.) bortfalder det ene nul (således 60.7, lærlinge- og ingeniøruddannelse m.v.). Den hyppigst anvendte metagrupper i øvrigt er 06, der omfatter museer, udstillinger, institutioner, selskaber og fagets udøvere. F.eks. anbringes landboforeninger og husmandsforeninger under 63.06. Også metagrupperne 08 anvendes en del. Den betegner fagets praksis eller hjælpemidler. Som eksempel kan nævnes 60.8 (patentvæsen) og 65.808 (spedition, vognmandsforretninger – undergruppe til 65.8 transport). De øvrige metagrupper anvendes kun lidt. For emner med få registreringssedler er det ikke påkrævet at foretage underinddeling. Her står alle sedler blot under hovedgruppens nummer.

Undergrupperne kan også videreinddeles alfabetisk efter navn. Det anvendes bl.a. i grupperne 32.2 politik, 36.2 sogneråd, kommunalstyre efter kommunens eller valgkredsens navn, og i 99 personalia. Yderligere inddelinger kan også tænkes foretaget senere, f.eks. i 67 maskinindustri efter firmanavn.

Endvidere er der, for at mindske antallet af registreringsfejl, i avisprojektet foretaget dobbeltregistreringer under to eller flere numre i alle de tilfælde, hvor en sag har flere væsentlige aspekter eller i de tilfælde, hvor der er tvivl. De anvendte numre ved dobbeltregistreringer anføres alle på samtlige kort for at gøre brugeren opmærksom på, at udløbere af samme sag kan tænkes at skulle søges under andre numre. Værdien af en avisregistrering øges nemlig stærkt af, at man kan være rimelig sikker på at kunne finde alle væsentlige artikler om et givet emne under et eller nogle få numre. Det gælder især, fordi en del af de registrerede artikler i sig selv er af beskeden værdi – eksempelvis en dags-, uge- eller månedsstatistik over eksporten via Århus havn eller smånotitser om foreningsgeneralforsamlinger – men i kraft af notitsernes store antal kan man gøre dem til genstand for videre statistisk behandling til belysning af lokalhistorien.

Systembeskrivelse

Ikke alle systemets detaljer skal beskrives her, da ethvert folkebibliotek har registerbind til emnekataloget. Det er dog værd at beskrive systemets praktiske virkemåde: anvendelsen af de enkelte hovedgrupper og den praktiske løsning på de problemer, der vil opstå.

De enkelte hovedgrupper anvendes langt fra lige meget, flere slet ikke, og antallet af decimaler under hovedgrupperne varierer også fra ingen til normalt højst 3. Sådan vil det naturligtvis være i betragtning af, at biblio-

tekssystemet i princippet er altdækkende, mens der i dette tilfælde kun er tale om at registrere lokalstof.

Under hovedgruppe 00 har vi kun grafiske fag (00.1) og grafisk teknik (00.2). – Overgruppen omfatter i øvrigt kun biblioteker (02), arkiver (02.9), museer (06) og udstillinger (06.9).

1-overgruppen er kun repræsenteret ved hovedgruppen 15 (etik), der omfatter fredssagen (15.7), afholdssagen (15.8) og dyrebeskyttelse (15.9).

2-overgruppen (religion) omfatter forskellige undergrupper under 26 og 28 med stor hovedvægt inden for 26.2 (kirkeorganisation, -styre).

Hovedgruppe 30 (samfundsvidenskaberne) og 31 (statistik, demografi) giver kun sjældne registreringer i undergrupper med sociologiske eller demografiske titler. I hovedgruppe 32 (politik) kommer der derimod særdeles mange sedler. Under 32.2 (dansk politik) findes alle artikler om politiske møder, foreninger og partier. Gruppen er underinddelt efter kommunens navn eller evt. kredsens navn i de tilfælde, hvor avisen bruger dette (f.eks. Skjoldlevkredsen). Avisens betegnelse følges også, hvor den måtte være svingende. 32.4 (valg) omfatter f.eks. kandidatopstillingsmøder, kandidatlistor og valgresultater (mens valgkampen og politiske møder under denne er under 32.2). I umiddelbar nærhed findes beslægtede emner: demonstrationer (32.3) og kvindesagen (32.5).

Hovedgruppe 33 (økonomi) bliver en af de meget omfattende. Her findes arbejdsvilkår (33.11), arbejdsløshed (33.113), arbejdskampe (33.115, strejker, lockouter etc.) og endelig fagforeningerne (33.12). Her anbringes også faglige foreninger, der måske ikke kan anses for »rigtige« fagforeninger, men som varetager medlemmernes sociale og økonomiske interesser. Modsat anbringes egentlige lav og håndværkerforeninger under faget (68.06) og tilsvarende teknisk-faglige foreninger under de pågældende fag. Andre vigtige grupper er arbejdsgiverforeninger under 33.17 og pengeinstitutter under 33.22 (realkredit under 33.23). Kooperationen følger under 33.4 med brugsforeninger som en undergruppe. På disse områder er systemet mere logisk og gennearbejdet end Berlingske-Politiken-systemet, fordi det i højere grad tager hensyn til realøkonomiske forhold end til historisk oprindelse.

Skatter anbringes under 33.8 (told 33.86) og boligforhold under 33.95, herunder den ganske vigtige gruppe 33.955, ejendomshandel (her lægges især vægt på at registrere firmaflytninger, som ellers kan være svære at kortlægge – dog er villasalg o. lign. ikke medtaget, men nok salg af større gårde og ejendomme).

34-hovedgruppen, der dækker lov og ret, har sit store tyngdepunkt i

gruppen 34.7, retspleje. Her anbringes alle anholdelser, retsmøder og domme, mens uopklarede forbrydelser, uden anholdelser, må anbringes under 34.31 (forbrydelser). Dette er måske ikke særlig hensigtsmæssigt, men er vel til at leve med. Civile søgsmål (34.5) og fogedforretninger (34.72) er derimod skilt ud fra straffesagerne, og færdselssager skal findes under færdsel (65.82).

35-hovedgruppen (statsforvaltning) giver kun få sedler på bl.a. militær og politi (som også sættes her, uanset om artiklerne omhandler det kommunale politi indtil 1937), mens 36 (lokalforvaltning og foreninger) giver en del registreringer, ikke mindst under 36.2 (sogneråd, amtsråd) og 36.9 (alm. foreninger).

Alt om undervisning og opdragelse findes under 37, også spejder- og vandrerbevægelse, passende adskilt i undergrupper. Teknisk uddannelse og lærlingeuddannelse dog under 60.7 og handelsuddannelse under 65.07 (med anvendelse af metagruppetallet 7).

Forsikring, arbejdsløhedskasser, hjælpe-kasser, privat og offentlig forsorg og omsorg m.v. findes i adskilte undergrupper under 38.

Hovedgruppen 39 (folketradition, folkeliv) benyttes kun sjældent (f.eks. findes festtraditioner, herunder borgerlig konfirmation under 39.5). Her skal det nævnes, at bibliotekssystemets anvisning på at anbringe Købstadsmuseet Den gamle By i Århus under 39.06 ikke følges; i stedet er artikler herom anbragt på deres rette plads, 06 (museer).

40'erne domineres af 40.8 (turistvæsen) og med ret få sedler under 46 (enkelte geografiske lokaliteter, skove, stranden, åen). 50'ergruppen kan hurtigt opgøres: Naturfredning (50.1), observatoriet (52.1), usædvanlige vejrfænomener (55.8) og zoologiske haver (58.06).

Hovedgrupperne 60-69 bliver derimod meget omfattende. Her findes alle praktiske fag. Under 60 findes kun alment-tekniske undergrupper (institutioner, uddannelse, patentvæsen m.m.), 61 omfatter lægevidenskab, hygiejne i almindelighed og 64 husholdning (herunder hotel- og restaurationsvæsen), mens landbrugsgrupperne findes under 63. Teknik (62), handel, samfærdsel og søfart (65), kemisk industri (66), maskinfabrikker (67), håndværk (68) og byggefag (69) er da adskilt, og sædvanligvis er det let at anbringe en artikel ud fra dens væsentligste aspekt. Som eksempel kunne man tage eventuelle artikler om Frichs Fabrikker, som får en ordre på en motorvogn (67), hvis tekniske indretning beskrives indgående (62.74), og som sættes ind i driften på Hads-Ning Herreders Jernbane (65.84). For fuldstændighedens skyld: Bygningen af statsbanernes dob-

beltspor fra Århus nordpå vil stå under 69.64, men ekspropriationerne og erstatningerne til lodsejerne under 34.535.

Under 66, kemisk industri, finder man også levnedsmiddelindustri, derunder kornmøller og bagerier (66.81), bryggerier (66.84) og slagterier (66.85), uanset om det er andelsforetagender eller ej. Mejerier er på samme måde kun registreret ét sted, nemlig under landbrug (63.7). Logikken i sådanne inddelinger kan altid diskuteres; men resultatet kan ikke give praktiske problemer: hvert emne står ét bestemt sted.

69 rummer foruden byggearbejder også forskellige offentlige væsener: vejevæsen, vandforsyning, kloakvæsen etc. samt brandvæsen (ildebrande).

Arkitektur, byplanlægning og sanering findes under 71, og herefter følger (uden væsentlige undergrupper) 73 (skulptur), 74 (malerkunst), 75 (grafisk kunst) og 76 (kunsthåndværk).

77 (teater) har dog flere undergrupper, der tjener til at adskille diletantteater (77.18) fra Århus Teater (77) og igen fra Vennelyst og Kasino (77.56).

Biografer, radio og fjernsyn har yderligere adskilte grupper. 78 dækker musikforhold og 79, med mange undergrupper, idræt og offentlige forlystelser i øvrigt.

I 80'ergupperne findes en del artikler under 89.081 (kunstsprog, esperanto), fordi arbejderesperantisterne omtales hyppigt og fyldigt i Demokraten.

Det er også valgt at anbringe de talrige sønderjyske foreninger og grænseforeninger under en særlig gruppe, 96.9 (egl. Slesvig-Holstens historie).

De resterende væsentlige grupper er 90.7 (historie) og 90.72 (arkæologi) samt personalstoffet, der findes alfabetisk ordnet efter navn under hovedgruppe 99.

Registreringsarbejdet

Rent praktisk er projektet på Erhvervsarkivet blevet grebet således an, at Demokraten færdigregistreres først. Begrundelsen ligger i, at avisen er ophørt, og antallet af aviser ligger derfor fast. Desuden har Demokraten formentlig i perioder, bl.a. 1930'erne, haft en bredere dækning af lokalstoffet end de andre aviser. Derfor vil de kategorier, som er nødvendige for at dække Demokratens lokalstof, sandsynligvis også være tilstrækkelige til dækningen af de øvrige aviser. Også af denne grund er registreringen påbegyndt i 1930'erne. De tidsbundne afvigelser mellem 1930'erne og dels

avisens ældste periode, dels dens yngste, bliver også derved mindst mulige. Efter færdigregistreringen af Demokraten vil der blive taget fat på Aarhus Amtstidende og Aarhus Stiftstidende.

Efter at registreringssystemet var blevet valgt, blev det besluttet at prøvekøre det, først og fremmest for at se om det var velegnet til formålet. Derved blev det også afklaret, hvilken type artikler og notitser der kunne opstå tvivl om. Ved påbegyndelsen af registreringsarbejdet var det en udtrykt hensigt at undgå dobbeltregistreringer, hvis det overhovedet var muligt. Det blev dog hurtigt klart, at systemets anvendelighed afhang af, at der blev foretaget et passende antal dobbeltregistreringer: intet registreringssystem kan placere enhver artikel entydigt – f.eks. må trafikulykker, der involverer tog og biler registreres både under jernbane- og vejtrafik. Ulempen er imidlertid ikke så stor, da tidsforbruget ved udskrivning af sedler udgør den mindste del af arbejdet.

Sedlerne kommer til at se således ud:

65.82 (65.84)	Avisnavn, dato, år sidetal
	Titel på artikel (evt. forklaring)

65.84 (65.82)	Avisnavn, dato, år sidetal
	Titel på artikel (evt. forklaring)

Dobbeltregistreringer er nødvendige i tvivlstilfælde, især for at sikre brugerne bedre muligheder for at kunne anvende systemet i egentlige grænse-

tilfælde. I visse tilfælde, hvor der er tale om grupper af stort omfang, som kunne tænkes eftersøgt flere steder, har vi valgt at skære igennem, så der kun registreres ét sted. Det medfører, at der må kræves et vist mål af fantasi hos brugeren; men som hjælp til at finde rundt i systemet er der sideløbende med systemopbygningen udarbejdet et stikordskartotek, som vil være en støtte i sådanne tilfælde.

Stikordskartoteket, som er alfabetisk ordnet, er opbygget med flere stikord til samme nummer med anvendelse af de ord, der bruges i daglig tale og i avisartikler, ofte konkret («Observatoriet», «Rømerobservatoriet, Ole») frem for generelt («Sfærisk astronomi. Praktisk astronomi»). På de enkelte stikordskort findes også henvisninger til beslægtede emner eller andre aspekter af samme sag, især når de findes under helt andre numre. Ved siden af stikordskartoteket er der også udarbejdet et kartotek over de numre, som er anvendt ved registreringer. Disse kort er ordnet i nummerorden efter decimalsystemet, og dette kartotek udgør til enhver tid systemet i dets øjeblikkelige tilstand. Heri sættes alle nye nummerkategorier med ét nummerkort og samtidig mindst ét stikordskort i stikordskartoteket. Det er praktisk for arbejdet at få systemet skrevet ud fortløbende fra tid til anden; men ideen i at vælge netop bibliotekssystemet ligger i, at det aldrig vil være afsluttet. Systemets logiske opbygning gør det i øvrigt nemt at danne nye kategorier (eller slå numrene op i bibliotekernes stikordsregister) og også ret nemt at huske numrene. Det er derfor forholdsvis hurtigt at anvende systemet.

Det er svært at bedømme det samlede omfang af arbejde, registreringen vil kræve. Med de hidtidige erfaringer og med arbejdskraften omsat til én persons arbejde 8 timer om dagen vil det formentlig vare en snes år, før registreringen er ført op til nutiden. Antallet af registrerede notitser pr. avis kan dog variere uhyre meget og vil formentlig være lavere i efterkrigsårene end i 1930'erne. Et fingerpeg om, at det under alle omstændigheder er et langvarigt projekt, kan man få ved at se på det ovenfor nævnte projekt, registreringen af Berlingske Tidende og Politiken, der startede i 1927, og hvor man i 1941 havde registreret henholdsvis 1864-1909 og 1884-1916, i alt 284.000 sedler. To år senere, hvor man standsede, var man nået til henholdsvis 1918 og 1924, ca. 300.000 sedler.

Alene for Demokratens vedkommende skal foreløbig 1910-1974 dækkes, og da man skal dække lokalhistoriske emner i stedet for landspolitiske, hvilket kræver betydeligt flere registreringer, må man antage, at der skal udarbejdes o. 500.000 sedler for denne avis alene.

Registreringens anvendelse

Aviserne har altid været tilgængelige; men den praktiske mulighed for at anvende dem som kilde til historien har været begrænset af den tid og indsats, som den enkelte har kunnet lægge i gennemsøgningen. Det har i praksis ofte begrænset undersøgelsens genstand til større avisartikler om et bestemt emne i kortere tidsrum.

Ved udarbejdelsen af avisregistraturen er gennemsøgningsarbejdet gjort én gang for alle, og selve denne del af arbejdet tager nogenlunde lige så lang tid ved undersøgelse af ét emne, som hvis man registrerer alle emner.

Der åbnes for udnyttelsen af rent statistiske oplysninger for skæve tidsperioder, som evt. forekommer med store eller ujævne mellemrum. På samme måde bliver det også muligt at udnytte andre spredte oplysninger til at sammenstykke et billede af f.eks. en bestemt forening, erhvervsvirksomhed eller branche. Perspektivet består her i, at der i realiteten er tale om helt nye oplysninger: det ville i praksis være umuligt at finde frem til dem selv. Hvis registreringsarbejdet i øvrigt bliver gjort omhyggeligt, har det også en værdi i sig selv, at man kan regne med i det væsentlige at have alt om et givet emne. I andre tilfælde kan det måske bremse formålsløse undersøgelser, at man med det samme kan se, om der i det hele taget er oplysninger om emnet i aviserne – og som regel også umiddelbart hvilken karakter eventuelle oplysninger har.

I praksis kan registreringen også fungere som nøgle til, hvornår bestemte forud kendte begivenheder fandt sted. Man kan f.eks. finde tidspunktet for universitetskommissionens besøg i Århus og derpå gå til andre kilder for at finde kommissionens drøftelser i København før og efter dette tidspunkt, evt. få fastslået, om besøget havde betydning for kommissionsbehandlingen etc. Mange af den slags sager kan være svære at finde i eksempelvis Avisårbogen, der ikke er overforsynet med stikordsindgange.

Perspektiverne for systemet i sig selv kan siges at ligge på tre planer.

For det første hvad angår projektet: selve registreringen bør med et minimum af instruktion kunne overtages af andre (ingen kan vel forestille sig at arbejde med en avisregistratur i mindst tyve år). Systemets opbygning med stikordskartotek samt det, at der fra bibliotekernes side foreligger både en systematisk oversigt og et stikordsbind, gør, at det bør kunne anvendes til registrering uden at der kan opstå alt for mange tvivlstilfælde. I tvivlstilfælde vil det være nemt at slå stikord op, og derved kan det rigtige nummer findes til registreringen.

For det andet hvad angår udarbejdelse af tilsvarende registreringer andre steder: af samme årsager som de nævnte vil systemet kunne overtages i andre områder af landet. Her er en af fordelene, at systemoversigten ligger på alle biblioteker, således at den er umiddelbart tilgængelig. Med stor fordel ville den også kunne bruges til at videreføre den ovenfor nævnte registrering af Berlingske Tidende og Politiken, idet systemets generelle karakter gør det så fleksibelt, at alle mulige emneområder kan dækkes af det. For folk, der tænker på at påbegynde avisregistreringer med lokalhistorisk eller landshistorisk sigte, kan det altså uden videre overtages.

For det tredje hvad angår EDB-registrering: systemet vil umiddelbart kunne overføres til EDB med stikord/numre på en måde, så man enten med nummeret får alt, hvad der er skrevet i avisen om det pågældende emne, eller med stikordet, hvor man får et nummer, der så kan tastes ind. Dobbeltregistreringer er i den forbindelse kun en fordel, da begge numre også vil komme ind i systemet.

Alt i alt må man sige, at registreringer af denne art vil kunne lette megen historisk forskning i fremtiden. Når den omtalte registrering af Århusaviserne er færdig, vil den udgøre et uvurderligt hjælpemiddel for lokalhistorien.

Litteratur

- Engberg, J., Registratur af det socialhistoriske stof i Socialisten/Social-Demokraten 1871-1929. *Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie* 4, 1975, 30-34.
- Schjøning, E., *Dansk lokalbibliografi*, Roskilde Amt, Roskilde 1979
- Wendt, F. W., Et System til Registrering af Aviser, *Fortid og Nutid* 1941-42, 149-157
- System for registrering af »Social-Demokraten«*, m.fl. (kopi udarbejdet af Statsbiblioteket i Århus, 1975)

Beretning om virksomheden

1. januar - 31. december 1983

Afleveringer

Afleveringerne androg i kalenderåret 1983 ca. 9.900 bind og pakker. Der er modtaget følgende arkiver:

Organistioner

Andelsudvalget, København (fortsat aflevering). 14 bind og 17 pakker, 1960-76, mødereferater, journalsager, udklip, kassejournaler, fakturaer og andet regnskabsmateriale.

Landsforeningen Brugskunst og industriel Design, København. 191 bind og 21 pakker, 1907-73. Årsberetninger, årsregnskaber, forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, journaler, lønregnskab, medlemslister, korrespondance og udklipsbøger.

Byggesocietetet, København. 14 bind og 1 pakke, 1963-82. Forhandlingsprotokoller, statusbog, revisionsprotokol, årsregnskaber, journalsager, medlemslister og korrespondance.

Centralforeningen af Hotelværter og Restauratører i Danmark, København. 57 bind, 1919-83. Årbøger, beretninger og fagblade.

Danmarks Sparekasseforening, København (fortsat aflevering). 33 pakker journalsager, 1965-81.

Dansk Arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 7 pakker 1941-67, bestyrelsesprotokoller, generalforsamlingsreferater, årsberetninger, overenskomster og medlemssager. Materialet omfatter Kontor- og Handelsfagenes Arbejdsgiverforening, Dansk Principalforening og Dansk Tekstilunions afdeling for provinsen.

Landsforeningen Den Unge Gartner, Århus (fortsat aflevering). 7 pakker, 1930-69. Vedtægter, medlemslister, korrespondance og medlemsblade.

Det kongelige Danske Landhusholdningsselskab, København (fortsat aflevering). 67 pakker journalsager 1965-70.

Foreningen af jydsk Trælasthandlere, Århus. 21 bind og 41 pakker, 1885-1979. Forhandlingsprotokoller, love og vedtægter, årsregnskaber, mødereferater og korrespondance.

Fyldepennebranchens Provinsssammenslutning, Århus. 1 pakke korrespondance 1953-58.

Grosserer-Societetet, København (fortsat aflevering). 174 bind og 167 pakker, 1917-82. Årsberetninger, forhandlingsprotokoller, mødereferater, korrespondance, handelsberetninger, brancheforeninger, Tietgenfonden, legatansøgninger, cirkulærer og kopibøger.

Industrifagene, København (fortsat aflevering). 288 pakker sagsregistre og brancheforeningssager fra perioden 1968-72.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien i Danmark, København (fortsat aflevering). 1 bind og 199 pakker, 1902-1982. Forhandlingsprotokol, brancheforeningssager og korrespondance.

Industri og håndværk

M. P. Allerups Maskinfabrik. Odense. 17 bind 1841-1978. Statusbog, forhandlingsprotokol, driftsregnskab, lønningsbøger, arbejdsbøger samt fakturaer og prislister. Modtaget fra Landsarkivet for Fyn, Odense.

Kunstdrejer *Johs. Blinkenberg*, Århus. 3 bind hoved- og kassebøger, 1891-1952.

Burmeister & Wain A/S, København (fortsat aflevering). Licenskontrakter fra perioden 1924-81.

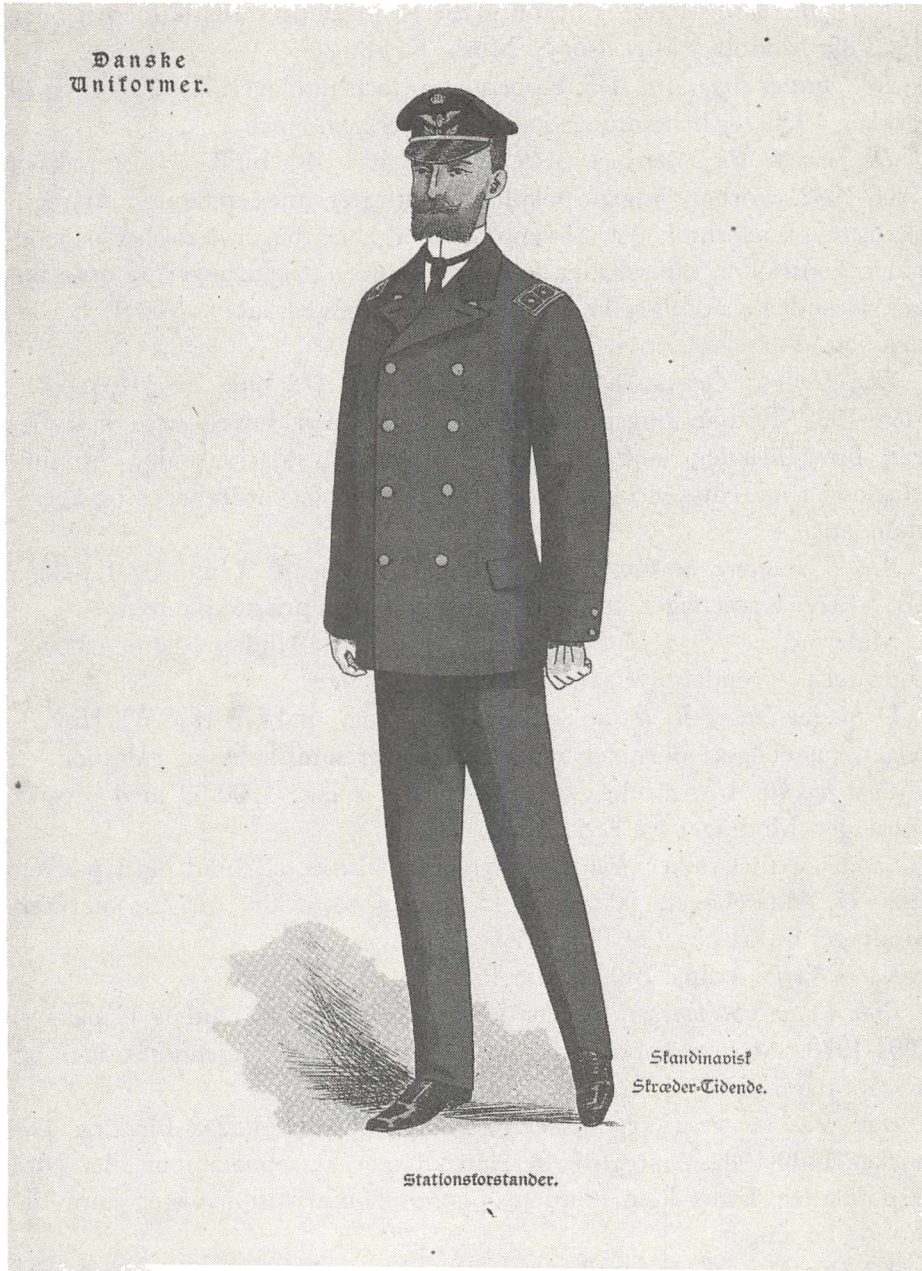
Skræddermester *J. C. Christensen*, Århus. 142 bind og 23 pakker, 1881-1979. Statusbøger, hovedbøger, kassebøger, journaler, lønningsbøger, kassebilag, varelister og korrespondance.

K. Christiansens Uldspinderi og Trikotagefabrik, Århus. Fotografier fra virksomheden omkr. 1900.

A/S De danske Spritfabrikker, København (fortsat aflevering). 189 pakker 1881-1935, journalsager fra Foreningen af Danske Spiritusfabrikanter samt oversigter og emneregistre. Organisationen havde sekretariat hos DDSF.

Fabrikant *S. M. Epstein*, København, (fortsat aflevering). Forretningspapirer 1940-47.

Andelsselskabet Expo-Fyn, Odense. 5 bind lønningsprotokoller 1889-1932. Selskabet blev stiftet 1896 under navnet »Andelsselskabet Odense Offentlige Slagtehus og Eksportslagteri«. Modtaget fra Landsarkivet for Fyn.

De mange fagblade fra de sidste år af forrige århundrede rummer et ofte overset kildemateriale. Ikke blot belyser de de enkelte fags særlige forhold og problemer, men i adskillige blade blev der tillige bragt særlige mønstertillæg. Den flotte stationsforstander fulgte således med et nummer af Skandinaviske Skrædder-Tidende, der bragte en hel serie med danske uniformer.

F. D. B., København. 76 bind årsberetninger og statistik for perioden 1923-83. Modtaget af revisor S. Mørk, Kolding.

De Forenede Bryggerier A/S, København (fortsat aflevering). 2 bind og 54 pakker, 1972-78, beholdningsbøger og korrespondance.

De forenede Bugserselskaber A/S, København. 198 bind og 521 pakker, 1868-1982. Forhandlingsprotokoller, vedtægter, mødereferater, årsregnskab, revisionsprotokoller, aktieprotokoller, hovedbøger, kassebøger, journaler, kontrakter, skibsskøder, korrespondance, arbejdsbøger og ordrebøger. Desuden medfulgte materiale fra ejendomsselskabet »Ved Reberbanen« og aktieselskabet N. P. Winding.

Chr. Hansens Laboratorium A/S, København. 672 bind og 118 pakker, 1874-1982. Forhandlingsprotokoller, aktieprotokol, hovedbøger, kassebøger, brevjournaler, emballagebøger, prisbøger, salgsjournaler, produktionsbøger, patentsager, kreditorjournal, vekselbog, ordrebøger og korrespondance.

A/S F. Hestbeck & Co., Ålborg (fortsat aflevering) 3 bind og 1 pakke, 1867-1927. Kassebøger, statusbog, kontrakter og private papirer.

Malermester *Hugo Jensen*, Randers. 1 pakke 1928-66. Regningsbøger, kontrakt og svendebreve samt forskellige fagbøger.

Urmager *Ludvig B. Jensen*, Århus. 48 bind og 8 pakker, 1933-82. Hovedbøger, kassebøger, journaler, reparationsbøger samt købs- og salgsbog.

Chr. Juncher A/S, klædefabrik, Randers. 1 pakke 1900-62 med diverse tegninger. Modtaget fra Frits Alten, Virum.

Smed og mekaniker *Jens Peter Jørgensen*, Tødsø. 52 bind og 5 pakker, 1930-77. Kassebøger, fakturaer, kassebilag samt div. private papirer. Modtaget fra Morsø Lokalhistoriske Arkiv.

Karat Kaffe, Århus. Billeder fra 1945.

Brdr. Kofoeds Stenhuggeri, Århus (fortsat aflevering). 19 bind og 11 pakker, 1894-1978. Årsregnskaber, statusbog, kasserapporter, ejendomssager og private papirer.

Hans T. Lynggaard, krydderier en gros København. 242 bind og 348 pakker, 1880-1982. Årsregnskaber, hovedbøger, kassebøger, journaler, korrespondance, kontrakter, lønningsopgørelser, fabriktionsbøger samt tilbud og tegninger.

A/S Otto Mønsted, Århus. 2 pakker fra perioden 1916-61. Historisk beretning, lejekontrakter, prislister og inspektionsbog samt forhandlingsprotokoller og vedtægter for Hjælpe- og Lånekassen.

Nordvestjysk Luftfoto, Viborg. Film, fotos og postkort med stednavne. Modtaget fra Viborg lokalhistoriske Arkiv.

Ranbøldal Klædefabrik, Vejle (fortsat aflevering). 1 pakke, 1859-1920, korrespondance, lejekontrakter og diverse tegninger og opmålinger. Modtaget af Frits Alten, Virum.

Randersholm A/S, Randers (fortsat aflevering). 8 pakker fakturakopier fra 1977.

Sct. Nicolauskilde Brøndanstalt, Århus. 176 bind, 1902-78. Hovedbøger, kassebøger, debitor- og kreditorjournaler, købs- og salgsbøger, produktionsbøger, mineralvandsbøger, emballagebøger og depotbøger.

A/S Schous Fabrikker, København. 1 udklipsbog fra årene 1943-74.

Drejer J. G. Schwarts, København (fortsat aflevering) 8 bind kladdebøger, 1813-1907. Modtaget fra Nationalmuseet i Brede.

Mejerier

Mejeriejer *K. S. Bregendal*, Masnedsund. 1 kassebog, 1936-47 samt div. fotos. Modtaget fra Rigsarkivet.

Andelsmejeriet Hylleslevholm, Hyllested. 87 bind 1893-1954. Hovedbøger, beregningsbøger, indvejningsbøger samt oste- og smørproduktionsbøger. Modtaget fra Ebeltoft lokalhistoriske Arkiv.

Handel

Købmand *Claus Peter Clausen*, Søby. 65 bind 1911-78. Årsregnskab, status, hovedbøger, kassebog, landbrugsregnskaber, grusgravbog og kontrabøger.

A/S Fotorama, Århus (fortsat aflevering). 20 bind, 1908-76. Statusbøger, revisionsprotokoller, forhandlingsprotokoller og udklip.

Poul Henry-Nielsen, broderiartikler en gros, København. 5 bind og 1 pakke, 1915-58. Hovedbog, statusbog, aktieprotokol, prisbog, årsregnskaber samt næringsbrev og fotos. Modtaget fra Kate Hannover, Vedbæk.

Herreekviperingshandler *A. Hermansen*, Århus. 28 bind og 27 pakker, 1950-78. Hovedbøger, journaler og statuslister.

Frugtgrossistfirmaet *C. Husums Eftf.*, København. 32 bind og 3 pakker, 1902-64. Statusbøger, hovedbøger, kassebøger, fakturaer, kopibøger og korrespondance samt historisk beretning om frugthandelens udvikling. Modtaget af Grete Weis-Jensen, København.

Handlende *Vagn Bay Jacobsen*, Viby. 1 kassebog 1942-51. Modtaget fra Vejle Byhistoriske Arkiv.

A/S Simon Olesens Eftf., manufakturforretning, København. 42 bind og 4

Sammen med arkivafleveringer følger ofte billeder. Sådant var det også med firmaet Simon Olesen, København. Virksomheden blev grundlagt i 1873, og det bekendte udsalg i Landemærket bag Rundetårn blev etableret i 1932. I 1936 blev virksomheden overtaget af Carl A. Holm, der gjorde forretningen til en institution i det københavnske forretningsliv. Der var et stort publikum til det prisbillige tidløse tøj, der blev handlet mod kontant betaling. Billedet viser forretningen efter en gennemgribende modernisering i 1940, og det giver et godt indtryk af tidens butiksindretning og hele atmosfære.

pakker, 1936-82. Årsregnskab, driftsregnskab, status og ordre- og prislister samt statistik, udklipsbøger og fotos.

Fa. C. & J. Sebbelov, Silkeborg (fortsat aflevering). 1 bind korrespondance fra 1977.

Forsikringselskaber

Dansk Automobilforsikrings Forbund, København. 124 bind, 1916-71. Forhandlingsprotokoller, hovedbøger, korrespondance, cirkulærer og mødereferater.

Dansk Brandforsikrings Forening, også kaldet Dansk Tarifforening, København (fortsat aflevering). 4 pakker, 1900-70, vurderinger og inspektionsberetninger.

Forsikringsforeningen, Århus. 5 bind og 4 pakker, 1919-73. Forhandlings-

protokoller, korrespondance, medlemskartotek samt vedtægter og medlemsblade.

Østjysk Haglskadeforsikring, Skanderborg. 5 bind og 1 pakke, 1880-1978, forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, kassebøger og statistik. Modtaget fra Egnarkivet, Skanderborg.

Pengeinstitutter

Credittkassen for Landejendomme i Østifterne, København. 1 pakke, 1908-25, om ejendommen Anker Heegårdsgade 4.

Vekselererfirmaet *R. Henriques jr.*, København. 290 pakker, 1853-1968. Årsberetninger og regnskaber, kursbøger og breve.

Kreditbanken, Randers. 1 pakke fra perioden 1890-1918 med beretning og korrespondance. Modtaget af Marie Hjuler, København.

Sparekassen Nordjylland, Aalborg (fortsat aflevering). 171 bind og 1 pakke, 1873-1974. Statusbøger, forhandlingsprotokoller, hovedbøger, kassebøger, kassejournaler og statistik vedr. Sparekassen for Vester- og Øster Hassing og Sparekassen for Mosbjerg og Omegn.

Sahl-Gullew Pastorats Spare- og Lånekasse, Bjerringbro. 108 bind og 1 pakke, 1862-1983. Forhandlingsprotokoller, statusbøger, revisionsprotokol, hoved- og kassebøger, ind- og udlånsbøger samt årsregnskaber. Modtaget af Sparekassen SDS, Bjerringbro.

Advokatvirksomhed

Mogens Christensen, højesteretssagfører, Århus (fortsat aflevering). 7 pakker journalsager, 1970-73.

Freddy Dam, advokat, Viby. 120 pakker journalsager, 1978-82.

Advokatfirmaet *Fonager & Tang Eriksen*, Silkeborg. (fortsat aflevering). 2 pakker journalsager 1972-79.

N. J. Gorrissen, højesteretssagfører, København (fortsat aflevering). 628 pakker journalsager 1941-76.

Otto Christian Langballe Gulmann, advokat, København. 58 pakker, 1930-58. Hovedbøger, kassebøger, depotbøger og journalsager. Modtaget fra skifteretten i Hørsholm.

J. F. Jørgensen & P. Ross Jensen, advokater, Nørresundby (fortsat aflevering). 35 pakker journalsager 1969-75.

Bent Kinnerup, advokat, Aalborg (fortsat aflevering). 59 pakker journalsager 1976-77.

Tage Lasson, advokat, København. 48 bind og 4 pakker, 1938-63, hovedbøger, kassebøger, journalsager, korrespondance og kassebilag.

L. Lystrup, advokat, Silkeborg. 218 pakker journalsager, 1950-73.

Klaus Axel Nielsen, advokat, Hadsund (fortsat aflevering). 29 pakker journalsager 1973-77.

Leif Reinholdt Petersen, advokat, Herlev. 103 bind og 133 pakker, 1968-81. Revisionsprotokoller, statusbøger, hovedbøger, kassebøger, journalsager og korrespondance.

E. Richter, højesteretssagfører, København (fortsat aflevering). 385 pakker journalsager 1965-75.

Johs. Sørensen, advokat, Randers (fortsat aflevering). 84 pakker journalsager 1964-68.

Jacob Thesbjerg, advokat, Nykøbing Mors. 87 bind og 186 pakker, 1950-82. Hovedbøger, kassebøger, kassejournaler, korrespondance, salærbøger, tinglysningsbøger og journalsager.

Brancheforeninger

Blikkenslagernes Fagforening, Århus afdelingen. 44 bind og 2 pakker, 1879-1902. Forhandlingsprotokol, vedtægter, kassebøger, kontingentbøger og korrespondance.

Brabrand Håndværker- og Borgerforening. 9 bind og 1 pakke, 1897-1949. Forhandlingsprotokoller, kassebøger, medlems- og kontingentbøger samt udstillingskatalog 1898.

Bryggeri- og Mineralvandsarbejdernes Fagforening, Århus afdelingen. 32 bind og 1 pakke, 1898-1979. Forhandlingsprotokoller, kassebøger, medlems- og kontingentbøger samt restance- og kontrolbøger.

Centralforeningen for Jyske Frisørslag, Århus. 186 bind og 26 pakker, 1890-1973. Vedtægter, forhandlingsprotokoller, regnskaber, medlemslister, korrespondance og journalsager.

Chaufførernes Fagforening, Århus afdelingen. 200 bind og 20 pakker, 1897-1982. Forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, kassebøger, korrespondance og cirkulærer. Arkivet indeholder desuden materiale fra begravelses- og hjælpekasser samt sangbøger, nodebøger og koncertprogrammer fra sangforeningen »Nordlyset«.

Dansk Kommunalarbejder Forbund, Århus afdelingen. 143 bind og 20 pk., 1914-1977. Love, forhandlingsprotokoller, hovedbog, kassebøger, medlemsbøger, korrespondance og jubilæumsskrifter.

Dansk Typografforbund, Århus afdelingen. 29 bind, 1891-1974. Forhand-

Chaufførernes fagforening i Århus afleverede et mindre arkiv, der også bestod af billeder af person- og lastbiler – chaufførernes arbejdsplads.

Her ses Århus Oliefabriks stolthed anno 1924. Kæmpen var af mærket Knox, og som det ses kørte den på massive gummiringe.

lingsprotokoller, vedtægter og regnskabsbøger for Århus Maskinsætterklub, Demokratens Personaleforening, Dagbladet Demokraten og Marse-
listryk.

Foreningen af Kolonialgrossister, København (fortsat aflevering). 2 bind forhandlingsprotokoller 1919-82.

Frugthandlernes Fælleskab, Århus. 4 bind og 18 pakker, 1963-79. Vedtægter, forhandlingsprotokol, status, driftsregnskab, lønningsbøger og korrespondance samt div. fagblade og tidsskrifter.

Horsens Billedskærerlaug, Horsens. 1 regnskabsbog 1947-77 samt vedtægter, kassebilag og korrespondance. Modtaget fra K. Højvang Nielsen.

Hotel- og Restaurationspersonalets Fagforening, Århus afdelingen. 5 bind og 1 pakke, 1935-78. Forhandlingsprotokoller, kassebøger, årsregnskaber og tilsynsprotokol.

Jernbanearbejdernes Fagforening, afd. E., DSB, Århus. 22 bind 1929-1981. Forhandlingsprotokoller, statusbog, kassebøger, medlemsliste, kontingentbog. Arkivet indeholder desuden forhandlingsprotokoller for Syge- og Hjælpekassen.

Kvindelige Bryggeriarbejderes Fagforening, Århus afdelingen. 20 bind 1908-

75. Forhandlingsprotokoller, medlems- og kontingentbøger, kontrolbog, kassebøger. Arkivet indeholder desuden materiale fra Hjælpekassen.

Malernes Fagforening, Århus afdelingen. 52 bind 1890-1976. Forhandlingsprotokoller, kassebøger, kassejournal, medlemsprotokol. Desuden materiale fra den Cooperative Malerforretning og den Kommunale Malerforretning.

Nærings- og Nydelsesmiddelforbundet, Tobaksgruppen, Århus afdelingen. 65 bind 1917-79. Kongresprotokoller, beretninger, medlemsblade, vedtægter og overenskomster.

Nordiske Jordbrugsforskeres Forening, København. 176 bind og 33 pakker, 1918-80. Forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, hovedbøger, journaler, budgetter og kassebilag samt korrespondance. Modtaget fra Det kongelige Danske Landhusholdningsselskab.

Restauratørforeningen af 2/9 1881, Århus. 15 bind, 1884-1976. Forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, kassebøger, medlems- og kontingentbøger.

SID, Jernbane Vest, Århus. 11 bind og 1 pakke, 1903-80. Forhandlingsprotokoller.

SID, Anlægs- og Bygningsarbejdernes Fagforening, Århus afdelingen. 2 pakker, 1912-69. Voldgiftskendelser samt materiale vedr. Specialarbejderskolen for Århus og Omegn.

SID, Morsø afdelingen, Nykøbing M. 17 bind, 1916-69. Priskurant og overenskomstsager. Modtaget fra Morsø Lokalhistoriske Arkiv.

Åbyhøj Handelsstandsforening, 4 bind og 3 pakker, 1937-78. Forhandlingsprotokol, kassebog, vedtægter, medlemslister, årsregnskab og korrespondance samt 2 film.

Århus Blomsterhandlerforening, Århus. 2 bind og 2 pakker, 1939-73. Forhandlingsprotokol, vedtægter, årsberetninger, medlemslister og korrespondance.

Århus Elektro-Installatørforening, Århus. 10 bind 10 pakker, 1908-68. Regnskabsbøger, medlems- og kontingentbøger, vedtægter, mødereferater og korrespondance.

Århus Frisørlæg, Århus (fortsat aflevering). 4 bind 1883-1958. Forhandlingsprotokol og kassebøger for hjælpe- og understøttelseskassen.

Aarhus Frugt- og Blomsterhandlerforening, Århus. 1 forhandlingsprotokol 1944-68.

Århus Musiklærerforening, Århus. 4 pakker 1966-80. Årsregnskaber, mødereferater og korrespondance. Stiftet 1966 som Sanglærerforeningen for Århus by og amt. Navnet ændret i 1978 til det nuværende.

Århus Salgs- og Reklameforening, Århus. 1 pakke 1934-64. Forhandlingsprotokol og korrespondance.

Århus Slagterlav, Århus. 1 kopibog 1912-19.

Politiske foreninger

Socialdemokratiet, Hjortshøj-Egå (fortsat aflevering) 3 bind 1919-83. Forhandlingsprotokoller samt love og mødereferater.

Socialdemokratisk Forening i Tranbjerg. 7 bind og 3 pakker, 1908-80. Forhandlingsprotokoller, kassebøger, kassebilag og korrespondance.

Foreninger for ungdom, fritid og sport

Brevdueforeningen ABC, Århus. 2 bind og 1 pakke, 1930-62. Vedtægter, medlems- og kontingentbog samt kassebog.

Brevduefællesforeningen AROS, Århus. 3 bind og 1 pakke, 1930-82. Forhandlingsprotokoller, regnskaber, medlemslister og korrespondance. Arkivet indeholder forhandlingsprotokol for »Selskabet af de Kioskejende Brevdueforeninger«.

Borgerforeningen i Århus. 14 bind og 8 pakker, 1887-1981. Forhandlingsprotokoller, medlems- og kontingentbøger, regnskabsbøger samt korrespondance og billeder.

Sangkoret »Brage«, Århus. 2 bind, 1873-1919, medlemsprotokol og kassebog.

Brevdueforeningen »Fri«, Århus. 1 bind og 1 pakke, 1946-80. Kassebog, vedtægter og korrespondance.

Haveforeningen »Haslegården«, Århus. 1 forhandlingsprotokol 1943-69.

Hasle Tennisklub, Århus. 1 bind og 3 pakker, 1951-81. Medlems- og kontingentbog, vedtægter, mødereferater, regnskaber og korrespondance.

Højbjerg og Omegns Tennisklub, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke med historisk referat. Modtaget af Harry Hansen, Højbjerg.

JAI-Håndbold, Århus. 1 kassebog 1975-77.

Jydsk Akademisk Idrætsforening, Århus. 2 forhandlingsprotokoller 1943-72.

Jydsk Akademisk Orkester, Århus. 1 bind og 1 pakke, 1941-55. Forhandlingsprotokol og mødereferater.

»Kegleklubben«, Århus. 1 bind, 1892-1936. Spilleprotokol og love.

Haveforeningen »Kirkevængen«, Århus. 1 bind og 1 pakke, 1931-72. Forhandlingsprotokol, vedtægter og korrespondance.

KFUKs ungdomsafdeling, Frederiksbjerg, Århus. Fotoalbum vedr. sommerlejre 1922-38. Modtaget af Rigmor Frandsen, Brabrand.

KFUM-spejderne, Århus. 1 fotoalbum vedr. sommerlejr ved Hinge sø, 1934. Modtaget af Rigmor Frandsen, Brabrand.

K.F.U.M.s Håndboldklub, Århus. 1 forhandlingsprotokol 1939-47.

Brevdueforeningen »*Marselisborg*«, Århus. 4 forhandlingsprotokoller, 1928-81.

Møllevangens Gymnastikforening, Århus. 1 forhandlingsprotokol 1948-68.

Idrætsforeningen »*Posten*«, Fodbold-afd., Århus. 1 bind, 1957-76, årsberetninger og kampstatistik.

Idrætsklubben »*Skovbakken*«, Århus. 3 bind og 9 pakker, 1927-81. Forhandlingsprotokoller, regnskab, mødereferater og korrespondance.

Kajakklubben »*Viking*«, Århus. 2 pakker 1958-80. Regnskaber, vedtægter, medlemslister, beretninger og korrespondance.

Vorrevangens Boldklub, Århus. 2 bind og 1 pakke, 1953-76. Forhandlingsprotokol, vedtægter, regnskaber, korrespondance og udklipsbog.

Århus Amatør Cykleklub, Århus. 96 bind og 8 pakker, 1932-80. Forhandlingsprotokol, kassebøger, medlems- og kontingentbøger, brevkopibog, regnskaber og korrespondance samt udklipsbøger.

Århus Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening, Århus. 2 bind forhandlingsprotokoller, 1866-74, samt vedtægter, regnskab, medlemslister og brevkopier. En fane som medfulgte er videregivet til Købstadsmuseet Den gamle By.

Århus Automobilsport, Århus. 10 pakker 1958-79. Vedtægter, regnskab og korrespondance.

Århus Faldskærms Klub, Århus. 1 pakke 1970-81. Vedtægter, medlemslister og regnskab.

Aarhus Kystpatrrouille, sejlsportsforening, Århus. 2 bind og 1 pakke, 1926-40. Forhandlingsprotokol, historisk beretning og fotos.

Århus Skakklub, Århus. 9 bind, 1907-71. Forhandlingsprotokoller, medlemsprotokoller, turneringsprotokol og korrespondance.

Århus Universitets Sport, Århus. 5 pakker, 1946-80. Regnskab, vedtægter og korrespondance.

Andre foreninger

Teknisk Hjælpe Kolonne, Århus. 1 pakke, 1945-47, beretninger, korrespondance og billeder. Stiftet februar 1945 med det formål at hjælpe det krigsramte Europa, når krigen ophørte.

Århus Amts Udstykningsforening, Århus (fortsat aflevering). 2 forhandlingsprotokoller 1908-40.

Århus Grundejerforening, Århus. 13 bind og 125 pakker, 1913-69. Årsregnskaber, journalsager og korrespondance.

Andre

M. P. Andreasen, chauffør, Århus. 1 pakke 1951-69. Kørselsbøger og løn- og skattededler vedr. ansættelse i vognmandsfirmaet Class. Modtaget af Kirsten Andreasen.

Brabrand Tekniske Skole. Oprettet 1897, nedlagt 1959. 5 bind og 1 pakke, 1915-75. Forhandlingsprotokol, elevprotokol, kassebog og regnskaber.

Falcks Redningskorps, København (fortsat aflevering). 26 bind og 143 pakker, 1864-1982. Historisk materiale, statistik og diverse tidsskrifter.

Fotografisk Landsforbund, Århus afdelingen. 2 diaskassetter og 1 kassettebånd med optagelser fra 1. maj demonstrationer i Århus 1979.

Gorm Erik Hjort, ingeniør, Århus. 6 bind historiske beretninger, 1978-83, fra Århus Oliefabrik.

Peder Jensen, arkivar, Århus. 9 pakker fra perioden 1889-1973. Historisk materiale, udklip, billeder, manuskripter og private papirer.

Jysk Børneforsorg, Århus, 157 bind og 120 pakker, 1906-80. Årsberetninger, budgetter, hovedbøger, balancer, stamkort, kvartalsrapporter, kassejournaler, lønningsbøger og elevregnskab.

Viktor Knudsen, overpolitibetjent, Århus. 1 pakke, 1910-71. Erindringer og private papirer. Modtaget af sønnen F. Knudsen.

Gyrith H. Lund, sygeplejerske, Øster Jølby, Mors. 1 pakke private papirer, 1902-76. Modtaget af Morsø Lokalhistoriske Arkiv.

Banearbejder *Erhard Markussen*, Århus. 1 pakke private papirer, 1854-1949. Modtaget af Rita Dybdal, Viborg.

Ormslev Børnehjem. 2 pakker, 1885-1983. Beretninger, årsregnskaber, revisionsberetninger, journalsager, personalesager samt korrespondance og legatregnskaber.

Schepeleern Hus, børneinstitution, Brabrand. 129 bind og 79 pakker, 1928-83. Forhandlingsprotokoller, balancer, årsregnskaber, kassebøger, indkøbsbøger, elevjournaler, stambøger samt kost- og gæstebøger.

Textilprøvenævnet, København. 2 bind og 3 pakker, 1953-83. Vedtægter, mødereferater, medlemslister, reklamationsoversigter og korrespondance.

Aarhus Amtstidende, Århus (fortsat aflevering). 1 revisionsprotokol, 1954-58. Modtaget af Maria Mathiasen, Århus.

Århus Købmandsskole, Århus (fortsat aflevering). 48 bind, 1926-67. Lønningsbøger, indskrivningsbøger, elevstatistik og eksamensprotokoller.

Ordningsarbejder

Afleveringerne til Erhvervsarkivet har fortsat haft et betydeligt omfang. De store samordningsopgaver i forbindelse med indflytning i den nye underjordiske magasinbygning er ved at være afsluttet. Der er færdiggjort større ordnings- og registratararbejder i arkivet fra Dansk Brandforsikringsforening, senere Dansk Tarifforening. Materialet, 1896-1982 med i alt 915 pk. og 74 bd., er nu oplagt efter journalnøglen, hvorefter det er muligt direkte at finde frem til de enkelte tariffinger og bygningsbeskrivelser. Det omfattende arbejde med en topografisk oplægning af kreditforeningsvurderingerne fra Ny jyske Købstandskreditforening er ligeledes afsluttet. Der er også færdiggjort større registraturer fra Dansk Arbejdsgiverforening, C. M. Hess Fabrikker A/S, Vejle, Aarhus Byorkester og Frichs A/S, Århus.

Benyttelse af arkiverne

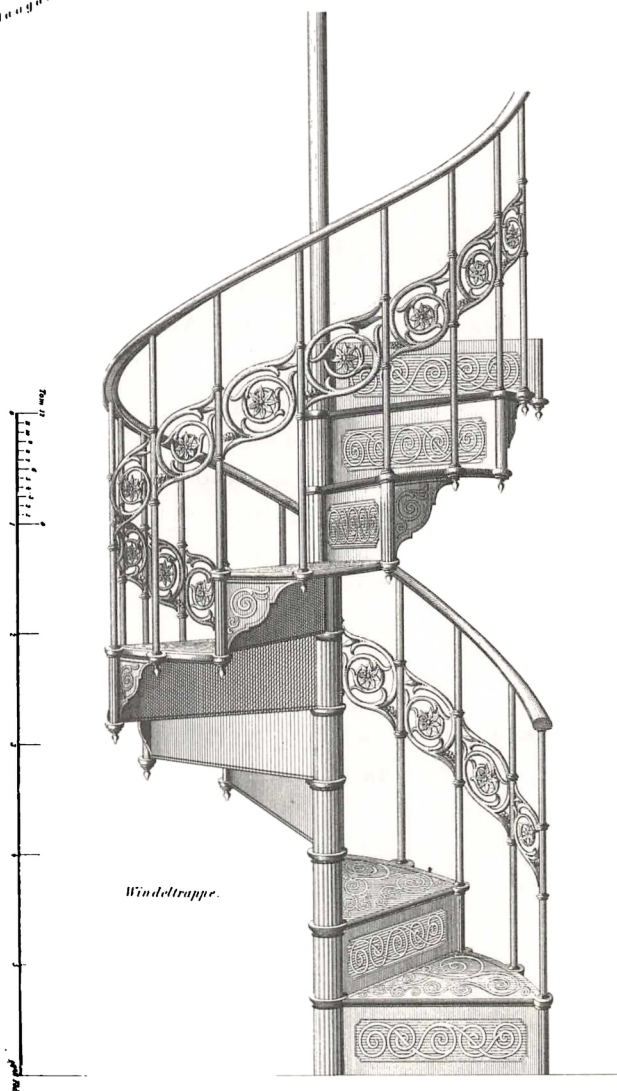
Besøgstallene har fortsat vist en kraftig stigning med på det nærmeste en fordobling. I øget omfang har undervisningsinstitutionernes gruppearbejder præget arbejdet på læsesalen. Bygningens store sal har således ofte været benyttet til større fællesarbejder, der adskillige gange er indledt efter en indgående instruktion af en arkivar.

Der har som tidligere været omvisninger og demonstrationer for studerende, skole- og gymnasieklasser samt EFG-elever, ligesom registraturer fortsat er blevet kopieret efter anmodning fra lokalhistoriske arkiver.

Håndbiblioteket

Bogbestanden er øget med 3.775 bind, således at den nu udgør 89.200 bind. Et stort antal er gaver, bl.a. fra Danmarks Statistik, Statistisk Centralbyrå, Oslo, Rigsarkivet, landsarkiverne, Statsbiblioteket, Århus kommunes biblioteker, Århus kommune, Århus amtskommune, Århus havnevæsen, Socialforskningsinstituttet, Danmarks Institut for International Udvæksling, Nordisk Råd, The University of Wisconsin og Usis Library. Endvidere er der indgået et antal ældre og nyere bøger med større arkivafleveringer. Jubilæums- og tidsskrifter er modtaget fra firmaer, myndighe-

Blågård.

Fra C. Langes Jernstøberi i Svendborg modtog Erhvervsarkivet 14 bind af det tyske tidsskrift *Der practische Maschinen-Constructeur*, 1868-76.

Tidsskriftet bragte tegninger og beskrivelser af stor værdi for jernstøbere. Adskillige af modellerne blev da også kopieret og solgt som danske frembringelser.

I Svendborg synes man at have samlet på sådanne tegninger og inde i et af bindene lå denne smukke tegning til en jernvindeltrappe. Den er trykt hos bog- og stentrykker Johan Ludvig Sivertsen, der åbnede forretning i København i 1863. På tegningen står Blågård, og det kan måske betyde, at trappen har været lavet til lystgården Blågård på Nørrebro. Tilsvarende støbejernstrapper blev anvendt ganske meget i de sidste årtier af forrige århundrede i offentligt byggeri, på herregårde og fabriksanlæg. Derfor var det da også naturligt for jernstøberiet i Svendborg at opbevare en sådan tegning, så der hurtigt kunne laves en trappe, hvis der kom en ordre.

der og organisationer i Danmark, Finland, Norge, Sverige, Schweiz, Storbritannien, Forbundsrepublikken Tyskland, USSR, USA, Østrig og EF.

Der er indgået 1.780 bind og hæfter i løbende tidsskrifthold samt 2.060 regnskaber og beretninger.

Personaleforhold

Under de såkaldte beskæftigelsesordninger har der i årets løb været ansat 8 kontorassistenter og 4 magistre, der har forestået skrive-, ordnings- og registreringsarbejder. Kontorassistenterne var Marianne Svane Hansen, Margit A. Jensen, Hans Erik Mortensen, Britt Spring, Robert Rasmussen, Kaj Toft-Pedersen, Inge Bøgevoild og Jørgen Nyegaard. Cand.mag. Reimar Damsgaard afgik sammen med cand.mag. Ebbe Marklund Pedersen d. 31/5 1983 og blev 1/9 afløst af cand.mag'erne Søren Balle og Flemming Nielsen. Alle har gjort et stort arbejde ved indsamling og/eller registrering af enten foreningsarkiver fra Århusområdet eller færdiggørelse af større ordningsarbejder i arkiverne.

Bygningerne

Der har fortsat været alvorlige vanskeligheder med det kun godt 10 år gamle underjordiske magasin under arkivets parkeringsplads. Den kgl. bygningsinspektør konkluderede ved en gennemgang, at hele inddækningen skal fjernes og erstattes med en ny. Bevilling hertil er optaget på finansloven for 1984, og arbejdet forventes udført i forårs- og sommermånederne 1984. Fortsat beskyttes arkiverne mod fugt af såkaldte kondens-tørre.

Anden virksomhed

Overarkivar Finn H. Lauridsen har redigeret Århus Stifts Årbøger og som formand ledet arbejdet i Historisk Samfund for Århus Stift og Øm Kloster Museum. Han har fortsat virket i Committee on Business Archives, hvis årsmøde afholdtes i Finland, fortsat været formand for Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger og endvidere siddet i hovedredaktionen for Dansk Lokalbibliografi og redaktionskomiteen for Dansk biografisk Leksikon 3. udgave. Han har holdt foredrag om Erhvervsarkivet og dets samlinger på Jysk åbent Universitet, for F.O.F.s sommerhøjskole i Århus, for Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver på Fyn og for

personalet fra Århus kommunes biblioteker. Under det humanistiske forskningsråds Stationsbyprojekt har han holdt foredrag i Hvidbjerg, Thyholm, og under Samrådet for Omsorgsarbejdet i Århus flere foredrag med lokalhistoriske emner. Til Århus-Årbog 1983 har han skrevet om byens teaterliv i 1982 og til Parti og by, Socialdemokratiet i Århus 1883-1983 om de tidligste socialistiske organisationer i byen samt om kommunevalgene 1872-1981. Til Byhistorisk udvalgs julebog, Byens børn, Århusbørn i lys og skygge, skrev han om ideerne bag børneforsorgens udvikling. Endelig har han anmeldt bøger til Historie.

Arkivar Ib Gejl har virket som sekretær for Jysk Selskab for Historie. Han har redigeret selskabets skriferække samt tidsskriftet Historie. Han har fortsat været kasserer for Historisk Samfund for Århus Stift og medlem af redaktionen for Århus Stifts Årbøger; endvidere har han været kasserer for Øm Kloster Museum samt medlem af klosterudvalget ved samme museum. Han er medlem af Fællesudvalget for lokalhistoriske Foreninger i Århus amt og af det kommunale udvalg til etablering af et bymuseum i Århus. Her har han repræsenteret Århus byhistoriske Udvalg, for hvilket han fortsat har fungeret som sekretær. Til Århus-Årbog 1983 har han skrevet artiklen »Aviser der døde«, ligesom han har anmeldt litteratur til Historie. Han har fortsat skrevet bidrag om personer fra erhvervslivet til Dansk biografisk Leksikon. Sammen med overarkivar Finn H. Lauridsen har han forestået redaktionen af Parti og by, Socialdemokratiet i Århus 1883-1983, til hvilken han bidrog med en behandling af tiden 1914-1933: »Krig, fred og magtovertagelse«. Endvidere har han for Århus byhistoriske Udvalg redigeret bogen Byens børn, Århusbørn i lys og skygge.

Arkivar Chr. R. Jansen har været formand for Dansk Magisterforenings Forskningsinstitutionsafdeling samt medlem af bestyrelsen for foreningens sektion 27. Han har endvidere fortsat været projektleder for Stationsbyprojektet under Statens humanistiske Forskningsråd og som sådan redigeret projektets meddelelsesblad Nyt fra Stationsbyen, der er udkommet med to numre i 1983. Desuden har Chr. R. Jansen holdt en række foredrag, bl.a. i Historisk-Topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune, på Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i Randers samt på den 3. nordjyske arkivdag i Ålborg. Han har endvidere skrevet en række mindre artikler om stationsbyen og stationsbyprojektet. Til Parti og by har Chr. R. Jansen skrevet om Socialdemokratiets fremvækst i Århus fra 1883 til 1914, til Århus-Årbog 1983 om erhvervslivet i byen samt til Byens børn om kampen mod fattigdommen. Endelig har han leveret en artikel om

arbejdsanvisning til Dansk kulturhistorisk Opslagsværk og fortsat leveret bidrag om personer fra erhvervslivet til Dansk biografisk Leksikon.

Arkivar Erik Korr Johansen har fortsat været sekretær i Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Århus Amt og forestået dets kursusvirksomhed. Til Århus-Årbog 1983 har han skrevet artiklen »Fra gæstgivergård til hoteller« og til Byens børn om »Børneliv før og nu«, ligesom han til Parti og by har forfattet afsnittet »Magistratsstyre og storkommune« om tiden 1950-83. Til Dansk kulturhistorisk Opslagsværk har han endvidere leveret en artikel om handelsorganisationer, ligesom han fortsat har skrevet om en række af erhvervslivets personer til Dansk biografisk Leksikon. Under Samrådet for Omsorgsarbejde i Århus har han holdt foredrag om slægtshistorisk materiale i Erhvervsarkivet, ligesom han har anmeldt bøger til Nyt fra Historien.

Arkivar Henrik Fode deltog 10. juni i seminaret i Odense om benyttelse af kommunearkiver og havde hertil skrevet om brand- og bygningsarkivalier, siden bragt i Landsarkivets arkivserie, Brug Landkommunearkiverne. Han har endvidere skrevet en artikel om Fællesrepræsentationen for dansk Skibsfart til tidsskriftet Maritim Kontakt 7, ligesom han har leveret artiklen »Technology and Society. Changing Denmark 1870-1900« som det danske bidrag til den internationale historikerkongres' tema om dette emne til mødet i Stuttgart i 1985. Han har endvidere redigeret Århus-Årbog 1983 og skrevet om kriminelle børn til Byhistorisk Udvalgs bog Byens børn. Han har undervist i lokalhistorie på FOF's sommerhøjskole og fortsat siddet i bestyrelsen af Dansk Arkivselskab, ligesom han har anmeldt bøger til Nyt fra Historien og Historie. Også han har skrevet til Dansk biografisk Leksikon.

Arkivar Henrik Vedel-Smith har til Parti og by skrevet om Socialdemokratiet i mellemkrigsårene og til Århus-Årbog 1983 om træk af byens kaserneliv og endelig til Byens børn om vuggestuer og børnehaver. Til Dansk kulturhistorisk Opslagsværk har han leveret en artikel om arbejdsgivere, og endelig har han leveret anmeldelser til Historie.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider. Udsolgt.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider. Udsolgt.

Indhold: Fra kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om opbevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 12,20.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulents virksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 12,20.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 12,20.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 14,35.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 19,80.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 19,80.

Indhold: Dalum Papirfabrik. En konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 17,10.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 19,80.

Indhold: En tømmerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 19,80.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthandels første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømremesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 22,25.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N. P. Kirck. Helsingør.
Tillæg: »Århus Kjøbmænds Hjelpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 26,85.

Indhold: Århus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 26,85.

Indhold: Fra dansk empirens bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 26,85.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870-1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 36,60.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913.
The Changing Pattern og Anglo-Danish Trade 1913-1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 29,30.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870-1914.
to Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 39,05.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 51,25.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769-1969:
Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibeligheids belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrug.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919-69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 41,50.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783-88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959-69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 41,50.

Indhold: Industriforeningen i København 1888-1910.
Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859-1862.
Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider, kr. 51,25.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914.
Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatoriske udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939-1965.
Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.
Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 42,70.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.
Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761.
Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse.
Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider. Udsolgt.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.
Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.
En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70.
DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10.
Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.
En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860.

Erhvervshistorisk årbog 1974. 196 sider, kr. 61,00.

Indhold: Islandshandel og fastlandsspærring.
Provinskøbmænds rekruttering omkring 1760-1850 til belysning af købstædernes borger-skaber før 1850.
Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsobjekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede.
P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914.
Projekt Måløvhøj. En episode under 1930'ernes arbejdsløshed.

Erhvervshistorisk årbog 1975. 170 sider, kr. 61,00.

Indhold: Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900.
Dansk Exportforening 1895-1922.
Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede.
Stabelstadspolitikken 1658-1689.
Ny og gammel økonomisk historie.
Dansk landbrugshistorie 1750-1973.

Erhvervshistorisk årbog 1976-77. 199 sider, kr. 62,05.

Indhold: Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620-1735.
Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788-90.
C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863-70.
Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914.
Småkårsfolk i og omkring Århus i 1930'erne.
Dagligt liv i en arbejdsgiverforening.

Erhvervshistorisk årbog 1978. 219 sider, kr. 74,10.

Indhold: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie.
Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758.
Udvandringen fra Frederiksberg amt 1869-1899.
Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929.
En international komité for erhvervsarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1979. 208 sider, kr. 74,10.

Indhold: Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700.
De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervs politik 1660-1750.
Bedre Byggeskik.
Den danske ungdomsarbejdsløshedslovgivning 1933-38.
Dansk Arkivselskab.

Erhvervshistorisk årbog 1980. 259 sider, kr. 79,50.

Indhold: Grosserer-Societetet – et udforsket område.
M. K. Brandts Klædefabrik.
Industrielle foretagender i Odense omkring 1870.
Københavns befæstning og beskæftigelsen.
Stationsbyen og de store arkiver i Erhvervsarkivet.
Stationsbyen Skjern i handelskalendere og erhvervsarkiver.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1970-80.

Erhvervshistorisk årbog 1981. 199 sider, kr. 89,05.

Indhold: Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776.
Mekaniseringen af dansk tekstilindustri 1850-1914.
Frederiksbjerg – et arbejderkvarter vokser op.
Om banker – Af J. Hassing-Jørgensens erindringer.
Træk af den industrielle udvikling 1897-1914.

Erhvervshistorisk årbog 1982. 210 sider, kr. 95,15

Indhold: Det danske klaver klinger ud.
Frank Herbert, direktør for Danish Bacon Compagny.
Harald Plum og Det transatlantiske Kompagni.
Frugthandelen omkring århundredskiftet.
Kriser og nedgang. Den økonomiske udvikling i Dansk Vestindien 1875-1917.

Erhvervshistorisk årbog 1983. 214 sider, kr. 101,25.

Indhold: Økonomiske og sociale virkninger af 1857-krisen i Odense.
Dansk Fiskeriforening – dens forløbere og udvikling 1884 til 1913.
Teknologi og samfund 1870-1900.
Da Odense handsker var komne for ordet.
Tre Bergske blade 1880-1904.
Registrering af lokalstof i Århusaviserne.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900-1952. 1954. 120 sider, kr. 7,35.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54. 23 sider. (Udsolgt).

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760-1797. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886-28. maj 1956. 139 sider, kr. 14,65. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmands Hjælpekasse 1861-1961. 58 sider. (Udsolgt).

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider. (Udsolgt).

Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861-1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880-1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabrik-sarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen. Kr. 12,20.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952-1965. 1966. 63 sider, kr. 14,65.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. 1966. 438 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880-1913. 1-2. 1969. I alt 631 sider. (Udsolgt).

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 48,80.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. (Udsolgt).

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne-1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 85,40.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914. 1971. 144 sider, kr. 42,70.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769-1807. 1-2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 73,20.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II. 1966-69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 48,80.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. II. 1808-34. Ved Fritz Tandrup. 1974. 337 sider, kr. 73,20.

Jacob A. Buksti:

Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med udgangspunkt i perioden 1957-61. 1974. 312 sider. (Udsolgt).

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss:

Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906. 1975. 488 sider, kr. 95,45.

Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen:

The Study of Unemployment. Remarks Based on Unemployment Research in 19th Century. 1975. 24 sider. (Udsolgt).

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst III. 1970-72. Ved Ellen Meyer. 1975. 122 sider, kr. 48,80.

Vagn Dybdahl:

Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervs-
liv. 1976. 32 sider, kr. 12,20.

Per Boje:

Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47. 1977. 435 sider, kr. 97,60.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst IV. 1973-76. Ved Ellen Meyer. 1978. 128 sider, kr. 48,80.

Inger Dübeck:

Arbejdsretten i støbeskeen. 1979. 98 sider, kr. 61,00.

Carl Erik Andresen, Jørgen Buchardt og Flemming Mikkelsen:

Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse. 1979. 239 sider. (Udsolgt).

Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940. 1980. 150 sider. (Udsolgt).

Århus amtskommune i 10 år 1970-80. 1980. 108 sider, kr. 80,50.

Vigand Dann Rasmussen:

Nørrejske jernbanebyer. Udvalgte problemer omkring placeringen og befolkningsudviklingen 1850-1901. 1981. 144 sider, kr. 62,85.

Grosserer-Societetets arkiv. En registratur. 1983. 256 sider, kr. 79,30.

